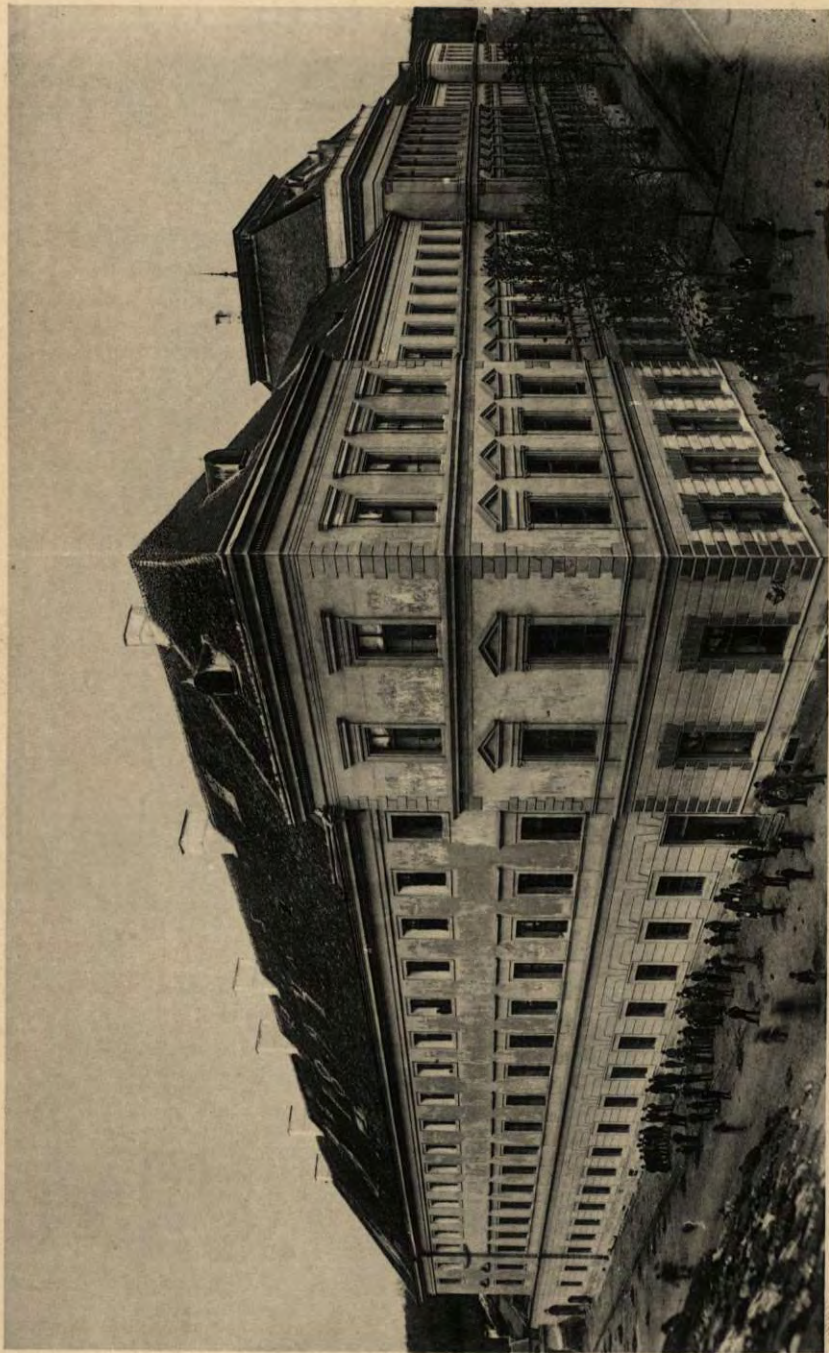

J. B. G. mel

A BETHLEN-KOLLÉGIUM FŐÉPÜLETE.

A

BETHLEN-KOLLÉGIUM

LEGÚJABB

TÖRTÉNETE

MAGYARORSZÁG EZERÉVES FENNÁLLÁSÁNAK ÜNNEPLÉSE ALKALMÁBÓL

KIADTA

A FŐISKOLAI ELÜLJÁRÓSÁG

NAGYENYED

CIRNER és LINGNER KÖNYVNYOMDÁJA

1896

25128

Bevezetés. Történeti előzmények.

Ezen főiskola történetét alapításától: 1622—1629-től 1868-ig megírta P. Szathmári Károly, a főiskola történelmi tanára, az 1862—1868. években. De szerves összefüggésben csak 1849-ig írhatta meg. A szabadságharcz pusztításai után romjaiból éledni kezdő intézet életnyilvánulásairól; régi alkotórészeinek fokozatos visszaállításáról csak vázlatos, ámbár tanulságos elbeszélésben emlékezett meg tanszékétől történt megválásáig: 1868-ig. A főiskola újabb története azonban attól az időponttól kezdődik, mikor 1848. előtti szerves részei ismét beilleszkedtek az intézet szervezetébe. Ez pedig csak 1861. óta történhetett meg, mikor az erdélyi ev. ref. egyházkerület önrendelkezési jogát tanintézetei felett ismét gyakorolhatta. Ismeretes a P. Szathmári elbeszéléséből azon szomorú, lealázó időszak, melyben Wohlgemuth kormányzónak 1850-ben kiadott rendelete szerint a nagyenyedi kollégiumban csak egy elemi iskola megnyitása engedhető meg. De mégis elnézte az önkény-uralom, hogy 1851-től 1858-ig az elemi iskola mellett a gymnasium is évről-évre új osztályokkal emelkedjék, úgy, hogy az 1857—58-ik iskolai évben már érettségi vizsgálatot tehetek a VIII-ik osztály növendékei. 12 ifju tette le akkor az érettségi vizsgálatot az osztrák „Ent-

wurf“ tanterve szerint. Azon tanárokról és segéderőkről, a kik az ötvenes években tanítottak és vezették a tanügyet, más helyen lesz szó.

A következőkben a Bethlen-főiskola régi szervezetének visszaállítását és az egész tanügyi rend új szervezését beszéljük el 1861-től a jelen időig.

Midőn az erdélyi reformált egyház visszavivta önrendelkezési jogát a tanügy felett is: egyházi főhatóságunk, az Egyházi Főtanács, tervbe vette az összes felügyelete alatt álló tanintézetek szervezését a következők szerint:

Az Egyházi Főtanács 1861. február havában tartott több napi népes gyűlésében „főtanodáink nemzeti és szerves fejlődését“ tartván szem előtt: a régi alapon, de az új idő fejleménye és kívánalmai szerint intézte el a főtanodák szervezését és tanrendszerét. Ezen szervezet elvei és ezek gyakorlati alkalmazása ki vannak fejtve „Szervezeti javaslat az erdélyi ev. ref. főtanodák rendezésére“ czimű munkában.* Ezen javaslatot kiegészíti az Egyházi Főtanács 1864. június 6-án tartott gyűléséből kiadott „Rendszabályok és utasítások az erdélyi ev. ref. fő- és középtanodák számára.“ Ezen két szervezési munkálat szerint a főiskolák, u. m. a nagyenyedi, kolozsvári és udvarhelyi, a következő intézetekből állanak:

1. Minden főtanodának első tagja legyen egy jól rendezett erős, nemzeti elemi iskola négy osztálylyal, vagy, ha ez nem szükséges, a felső három osztálylyal.

2. Az elemi tanoda fölibe jön a tulajdonképpeni gymnasium, vagy középtanoda 6 osztálylyal.

3. A középtanoda fölé, ezzel szerves kapcsolatban, jő a bölcselmi, vagy lycealis folyam 3 éves tanfolyammal.

4. A bölcselmi tanfolyam fölé jő, ha lehetséges, valamennyi főtanodánknál, *egy jogtani* két éves tanfolyam, két rendes tanárral.

* Megjelent Kolozsvárt 1861. Stein és Demjén bizományában.

5. *Tetőzetül*: a mint az egyház körülményei engedik, egy vagy két főtanodánál a *sajátlagos hittani* tanfolyam, a mostani enyedi papnövelde szellemében, korszerűleg beállítva két éves tanfolyammal és *négy* rendes tanárral.

6. Az Egyházi Főtanács a Kolozsvárt szervezkedő néptanító-képezdét is Nagy-Enyedre helyezte. Ezzel új, jeles tanerőt is nyert a főiskola *Gáspár János*-ban, a ki 1858-ban Nagy-Enyedre költözött a tanító-képezdével, mint nevelés-tanár és a képezde igazgatója.

A Bethlen-főiskolában 1861. őszén a 6 osztályu középiskola mellett már megnyílt a két éves jogi tanfolyam első éve a második félévben. 1862-ben a főiskola legfelsőbb *betetőző* intézete: a papnövelde is Enyedre költözött Kolozsvárról, ideiglenes helyéről.

Most már teljes volt a főiskola régi szervezete. A tanuló ifjuság, a papnövelde leköltözésével, a többi főiskolákból sok jeles hallgatóval gyarapodott. Ez által élénk tudományos és művelődési szellem és erős hazafias érzület lendült fel az összes ifjuság életében. A bölcsészeti, jogi és theologiai tanfolyamok növendékei egy közös önképzőkörben és olvasó egyletben egyesültek az önképzés tökélyesítésére. Ezen egyletek vezetése és felügyelete előbb Gáspár János, azután 1865. óta P. Szathmári Károly tanárra volt bízva. A bölcsészeti tanárok, Mihályi Károly és Kasza Dániel, gyakran megjelentek az önképzőköri gyűléseken s az ő részvételük igen tanulságos és lélekemelő hatással volt a tanuló ifjuságra. Nem egy érettebb növendék nyert ösztönt és irányt tőlük pályája megválasztásában. Így folyt az iskolai új élet 1864-ig. Azonban 3 évi tapasztalás azon meggyőződésre vezette az Egyházi Főtanácsot, hogy a 61-iki szervezeten változtatnia kell. 1864. június 6-án Kolozsvárt tartott *népes* gyűléséből a következő határozatokat hozta:

„1. Tanszervezetünkbe illesztessék be az érettségi vizsga.

2. Anyaszentegyházunk közérdekének megfelelőleg, tanszervezetünk egészítették ki egy négy éves teljes jogtanfolyam beállítása által.“

Ennélfogva :

1. Az érettségi vizsga, a tantárgyak mostan megállapított szervezete szerinti beosztásával, a *két évéssé* lett bölcselmi tanfolyam végére illesztetik be.

2. A két éves bölcselmi tanfolyam fölibe, az eddigi két éves jogi tanfolyam helyébe, egy teljes *négy éves jogtanfolyam* állittatik fel, mely marosvásárhelyi főtanodánknál lép életbe; de ennek két első éve n.-enyedi, kolozsvári és székelyudvarhelyi főtanodáinknál is megtartatik. Ezen két első jogi évet leendő papjaink is hallgatni köteleztetvén, ennek bevégezése után azon ifjak, a kik papi pályára készülnek, mind a négy főtanodából mennek a Nagy-Enyeden létező papneveldebe; a kik polgári pályára készülnek, mindenik főtanodából Marosvásárhelyre a jogtanfolyam 3-ik évére.

A tantárgyak szükségessé lett újabb beosztása is részletesen megállapítottván, tanintézeteink teljes új szervezete a következő leendő :

I. Legalább *négy* elemi osztály.

II. Ezen felül *hat* középtanodai osztály, mindakettő az 1861-iki szervezet rendelkezése szerint.

A 6-ik középtanodai osztálynak a felvételi szigorlatot kielégítően kiállott növendékei átlépnek, mint diákok,

III. a *két éves bölcselmi tanfolyamba*. Ezen két évi tanfolyam tárgyait mindenik osztály külön hallgatja. A második év végén tartatik az érettségi vizsga. Az ezen vizsgát kielégítőleg letett ifjak átmennek a négy főiskolánál meghagyott két éves jogi tanfolyamra, innen a nagyenyedi theol. akadémiára, vagy a m.-vásárhelyi 4 éves jogakadémiára.

Ezen szervezet fennállott az enyedin kívül minden főiskolánál addig, a míg az erdélyi ref. egyházkerület megszüntette a jogi tanfolyamokat 1872-ben. Ettől kezdve az enyedi főiskolán kívül a többiek átalakultak főgymnasiummá, megtartva az elemi iskolákat is.

A n.-enyedi főiskolánál még 1869-ben megszűnván a két éves jogi tanfolyam, ismét egy a theologiai akadémiára előkészítő 3-ik évi bölcsészeti tanfolyam rendeztetett be; a theol. intézet 3 éves, majd 4 éves tanfolyanu akadémiává emeltetett, elébb 4, majd 5 rendes és a szükséges kisegítő tanárokkal. A bölcselmi tanfolyam szervezetét, tantárgyainak beosztását a gymnasiumi tanítás újabb szervezetével kapcsolatban fogjuk elbeszélni. A theol. és jogi tanfolyamokról is külön lesz szó.

ELSŐ RÉSZ.

I. Kormányzat.

I. Felügyelő, kormányzó és igazgató hatóságok az erdélyi ev. ref. egyházkerület fő- és középiskolaiban 1872-ig.

Régi erdélyi országos törvényeinkben az „evangelicus orthodoxus“ (ev. ref.) fejedelmek alatt a vallásunkon levő fejedelmi tanács tagjai által kormányozta, intézte a fejedelem a kollégiumok és ezek között főképp a Bethlen-kollégium minden ügyeit is, az intézet belső önkormányzati jogainak fenntartásával.

A nemzeti fejedelemség megszűnte után 1713-tól fogva az egyházi főtanács (Supremum Consistorium) teljesítette a fennebb irt magas feladatot. Ez a fő egyházi tanács hosszasan N.-Szebenben a főkormányzók mellett tartotta gyűléseit, mivel tagjai a főkormányzóknek is tagjai voltak. 1791-ben a főkormányzók is Kolozsvárra költözvén, a főtanács is e mellett folytatta hivatalát 1848-ig; innen kezdve külön 1872-ig.

Többször történt újabb szervezését mellőzve, azon szervezetet írjuk le, a mely a legújabb időig, a teljes új szervezetig fennállott.

A felügyelet, felsőbb kormányzás e szerint a következőleg alakult.

A fő felügyeletet és kormányzatot gyakorolta az egyházi főtanács (Supremum Consistorium), mely legutóbbi szervezetét 1827-ben nyerte.

E szerint az egyházi tanács teljes gyűlésének tagjai:

1. *Az egyházi rend.* Ez alatt értendő a püspök, az egyházkerületi főjegyző és director, az egyházmegyék esepesei és jegyzői; a kolozsvári, szászvárosi, fehérvári, fogarasi, nagyenyedi, marosvásárhelyi, ó- és uj-tordai, vizaknai, v.-hunyadi, dévai, kolozsi, széki és deési ekkleziák papjai.

2. „A vallásunkon lévő „külső fő és utána való magistratusok s patronusok.“ Ezek alatt Dósa Elek jogtudor szerint* értendők egyházunk mindazon világi tagjai, akik akár polgári, akár egyházi hivatalt viselnek, ugyszintén azok is, a kik bár hivatalt nem viselnek, de birtokos nemesek. Ezen általános meghatározás a gyakorlatban azon értelmezést nyerte, hogy a főkonsistorium szavazattal bíró tagjai a fejedelmi tanács (Gubernium) mellett levő tanácsosok és titkárok, a királyi tábla elnöke, ítélő mesterei és birói, a vármegyék és székek főispánjai és főbirói, fő- és alkirálybirói; a kollégiumok és egyházmegyék fő- és algondnokai. „A patronusok közül azok, a kik vallásunk iránt való buzgóságukat cselekedettel bizonyították be.“

Tagjai még a főegyháztanácsnak :

3. Az enyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi főiskolák; a szászvárosi, zilahi és sepsiszentgyörgyi gymnasiumok fő- és algondnokai s *rendes tanárai.*

A gyűlés jegyzője az egyházfőtanácsi titoknok, a ki állandó hivatalára a gyűlés által választatik s vezeti a jegyzőkönyvet, melyet a főkormányzék útján fel szoktak

* Az erdélyhoni evangelico reformatusok Egyházi jogtana. Pest 1863. Osterlem Károly.

küldeni a fejedelemhez. De ezt törvénytelennek nyilvánították.

Az egyházfőtanács hatásköre kiterjed, az egyházi törvényhozás és a zsinat hatáskörébe nem tartozó, szorosán vett egyházügyeken kívül, a kormányzásra. Képviseli az egyházat az államkormánynyal és más hatóságokkal szemben és az egyházat érdeklő sérelmek orvoslásáról gondoskodik.

A tanügy terén is főhatóság az egyháztanács. Hatáskörébe tartozik:

1. Négy főiskola és három gymnasium rendes tanárainak választása az összes fő- és középiskolák gondnokainak és rendes tanárainak 3 jelöltje közül, és „letétele“; és a törvénykezési eljárás szabályozása.

2. A főiskolák, gymnasiumok fő- és aligondnokainak megválasztása a főiskolai elüljáróság 3 jelöltje közül. Mindezen ügyeket vezeti a Kolozsvárt levő szűkebb körű permanens consistorium, mely az idősebb egyházkerületi világi főgondnok elnöklete alatt határoz, azokkal, a kik Kolozsvárt jelen vannak, rendszeren a gubernium ref. főhivatalnokai.

Ezen egyházi szervezet fennállott 1872-ig. A főegyháztanácsnok legnagyobb érdeme az, hogy nagy tekintélyű, magas társadalmi állású kormányzó tagjai buzgó, vallásos, áldozatra kész patronusai voltak az egyháznak, és olyan nagy férfiak, mint br. Kemény Ferencz, gr. Mikó Imre, gr. Teleki Domokos, büszkeségüknek tartották, hogy az egyházkerület megtisztelte őket e főgondnoki méltósággal, melyet önzetlen kötelességteljesítéssel töltöttek be. Ők voltak minden időben sikeres védői az egyház szabadságának, az iskolák és községek önkormányzati jogainak.

Azt azonban be kellett látni, hogy az új idők szellemének nem felel meg sem az egyházi törvényhozó, sem a kormányzó testületek szervezete. Még a tagok száma sem volt szabatosan meghatározva. Sok hivatlan ember

vehetett részt az egyház legfontosabb ügyeiben s szavazatával koczskáztatta a legfontosabb egyházi és iskolai érdekeket.

Az 1861-ik évi zsinat az egyházi főtanácsossal együtt megváltoztatta az egyházi szervezetet és képviseleti alapon rendezte mind a törvényhozó, mind az alsóbb testületeket. Hatáskörüket is újból meghatározta.

E szerint főbb hatóság:

I. Az egyházkerületi közgyűlés, mint törvényhozó testület. Tagjai:

1. Az egyházkerületi főgondnokok, kiknek száma a püspökkel együtt 6-nál több nem lehet.

2. A közjegyző és közügyigazgató, kiket a közgyűlés választ az esperesek közül.

3. Az egyházmegyék; azok fő- és közép-gondnokai, kik közül egy helyről csak négyen vehetnek részt a közgyűlésen. Továbbá a püspöki vizsgálat alatt álló egyházak egy-egy főgondnoka.

4. Az egyházmegyei esperesek és jegyzők.

5. A kollégiumok rendes tanárai.

6. Az egyházmegyék választott képviselői. Választ minden egyházmegye presbitériumainak összes szavazatával 500 lélek után egy képviselőt szabadon, akár világi, akár papi állásu, vallásos, buzgó férfit. A képviselők 6 évre választatnak.

7. Tagjai még az állandó igazgatótanácsnak az egyházkerületi közgyűlésen megválasztott 10 igazgatótanácsos; továbbá a titkár, a pénztárnok, a számvevő és olykor az ügyvéd hivatalból.

8. Minden egyházmegyéből az ev. ref. tanítói kar egy-egy titkos szavazattal megválasztott képviselője.

9. Végül azok, a kiket az egyházkerületi közgyűlés titkos szavazás útján kebelébe fölveszen.

10. A 3 tanítóval ellátott iskolát fenntartó egyházak

is képviseltethetik magukat egy-egy küldöttel, ha ezért folyamodnak.

A közgyűlés rendes székhelye *Kolozsvár*. Összehívja az egyházkerületi legidősebb világi főgondnok, a ki a gyűlésen elnököl is. Jegyzők: a főjegyző és a titkár. Az ülések nyilvánosak.

Az egyházkerület hatásköre nagyon széles, de mert nem permanens gyűlés, az egyház legfontosabb ügyeit az állandó igazgatótanács és az egyházkerületi főtörvény-székek által intézteti.

Az iskolák s ezek között a fő és középiskolák felett a következő hatósággal és közvetlen intézkedési joggal van felruházva:

1. Az általa választott tanárjelölő bizottság által kijelöltek közül maga választja titkos szavazattal a tanárokat.

2. Az illető főiskolai előjáróságok felterjesztésére meghatározza az új tanári tanszékek felállítását, úgy a régiek átváltoztatását.

3. Választja titkos szavazattal a fő- és középiskolák fő- és aligondnokait azok közül, a kiket az illető kollégiumok előjárói kijelöltek, és ezeket utasítással látja el.

4. Tanácskozik és határoz a tanügyi előadó jelentése felett.

5. Főfelügyelője az összes tanintézetek vagyonának, örködik azok önkormányzati jogai és alapítványai rendes kezelése felett.

Ez a nagyszámu, több mint 380 tagból álló közgyűlés nem is igazán képviseleti, mert tagjainak nagyobb része nem egyenes választás útján nyeri megbizátását, azok nagyobb részét maga választja, vagy alsóbb fokú választás útján jutnak be a közgyűlésbe. Minthogy évenként egyszer és csak 2—3 napig ülésezik: többnyire csak az igazgatótanács javaslatai és előterjesztései felett határozhat.

II. Az egyházkerületi állandó igazgatótanács, mint legfőbb kormányzó testület.

Mint az egyházkerületi közgyűlés által hozott törvények és rendszabályok végrehajtója: a fő- és középiskolai kormányzás élén áll. Hatásköre nagyon széles és olykor a legkisebb ügyekben való intézkedésig kiterjed. Itt a fontosabbakat soroljuk elé:

1. Megvizsgálta a fő- és középiskolák pénztárnokai által készített és az elüljáróság által első fokon ellátott költség-előirányzatokat és számadásokat.

2. Ellenőrzi a kollégiumok mindennemű vagyónának kezelését és biztosítását; taneszközeinek, könyvtárainak tanszergyűjteményeinek leltár mellett való rendben-tartását.,

3. Nyilvántartja az összes tanintézeteknél levő tanerőt és az abban történt változásokat. Az üresedésben levő tanári állomások betöltése tekintetéből megteszi az előkészítő lépéseket, bekéri az elüljáróságtól a tanári fizetés biztos alapját képező fedezet kimutatását meg a pályázat-hirdetést, hogy annak idején a közgyűlés a választást megejthesse.

4. Tudomást szerez az érettségi vizsgálatok megtartásának idejéről; a vizsgálatra álló ifjakról s a vizsgálat megtartására, az illető elüljáróság ajánlatának tekintetbe vételével, elnöklő biztost nevez ki.

5. Engedélyezi az elveszett, vagy megsemmisült bizonyítványok másodlatban való kiállítását, és erről értesíti a közoktatásügyi kormányt.

A fő- és középiskolai tanárok fegyelmi ügye az újabb zsinati törvény szerint első fokon az egyházkerületi főtörvényszék, másod fokon a konventi bíróság elébe tartozik. Az igazgatótanács mint közigazgató testület, nem gyakorolhat birói hatalmat. Azonban egy külön erdélyi rendelkezés értelmében, szükség esetén, javasolhatja a fegyelmi

eljárást és a közhivatalnokot hivatalától felfüggesztheti ideiglenesen, a míg a rendes bíróság határoz. (Fegyelmi törvény 400., 401. §).

Az ilyen bírói hatalom a más négy egyházkerületben, igen helyesen, nincs a közigazgatási hatóságokra ruházva.

Nem a mi feladatunk most bírálni az egyházkerületi közgyűlés és az állandó igazgatótanács szervezetének helyes vagy helytelen, üdvös vagy káros voltát az egyházi életre nézve; de tapasztalat utján tudjuk, hogy bár mind a két testület felelősséggel tartozik az egyház ügyeinek vezetéséről: ez a felelősség csupán erkölcsi értékű, mert nincs megadva és körülírva a mód és eljárás, melyek szerint a felelősségre vonás megtörténhetnék. Az autonom testületek és egyházi hivatalnokok jogai, érdekei két nagy, felelősségre nem vonható, testület jóakarására és törvénytiszteletére vannak bízva. Maga a vallásos élet, az egyház iránti szeretet, az atyafiságos ragaszkodás és bánásmód felsőbb és alsóbb testületek között nem a régi 1872. előtti időket mutatják.

III. A felsőbb iskolák: fő- és középtanodák önkormányzati jogairól és keblé legfőbb felügyelő, intéző testületéről.

A felsőbb tanintézetek 1872. előtt széleskörű önkormányzati jogokkal bírtak. Ezek lényegükben a következők:

Az elüljáróságok. 1. Mind fekvő, mind ingó vagyonaik kezelése felett rendelkezhetnek az egyházi főtanács rendeleteinek megtartása mellett; saját nevükben perlekedhetnek vagyoniügyi keresetekben. Képviselőjük egyik gondnok, az igazgatótanár és a pénztárnok; ügyvédet is választhatnak a képviselők.

2. „Felsőbb helybenhagyás szüksége nélkül“ törvényben szabályozott iskolai kormányok kezelésére s gazdasági

ügyeik elintézésére hivatalnokokat nevezhetnek s számadásra kötelezett tiszteket fogadhatnak.

3. *A nevelés és tanítás rendszerét* tárgyazó törvények teljesítésénél az eszközök és módok felett szabadon intézhetnek a felsőbbség által megállapított szabályok „séreleme nélkül“.

4. Van saját iskolai törvényszékük az iskolai növendékekre nézve első bírósági joggal és büntető hatalommal felruházva, annyira, hogy a tanulókat, mint közvetlenül iskolai elüljáróságtól függőket, vétségeikért más törvényhatóság előtt követelni sem lehet, a míg azok ügyei az iskolai törvények szerint el nem láttatnak. Egyedül közbüntények képeznek ez alól kivételt. (Dósa Elek: Egyházjogtan 88. lap).

5. Jogositva vannak a növendékek felvételére s azok jobbjáthatlansága esetében kirekesztésére is.

6. Hiteles pecséttel bírnak, melyek belügyeik intézésében közhitelességgel bírnak.

7. Azon polgári hatósággal, melynek kebelében fekszenek, elüljáróságuk által közvetlen közlekedésben vannak; de a kormánynyal való közlekedésük csak az egyházi főtanács útján történhetik. A többi jogokról már szözlöttünk az Egyháztanács szervezeténél.

Ezen iskolai szervezetet átváltoztatta az idők fejleménye és az igazgatás helyesebb rendszere.

Az 1872-ik évi alkotmány már nagyrészt kifejlödve találta a fő- és középiskolák kebli legfőbb felügyelő és intéző hatóságát, a főiskolai *Elüljáróságot*, mely a magyarországi ev. ref. iskolai igazgatótanácsoktól mind hatáskörben, mind szervezetben különbözik.

Az elüljáróság tagjai: 1. Az illető kollégium fő- és algonokai, kik közül az idősebb főgononok az elnök; ennek akadályoztatása, vagy az állásnak üresedésben léte esetén az idősebb algononok. 2. A kollégium rendes tanárai; a segédtanárok közül csak azok, a kiket az elüljáróság felter-

jesztésére az igazgatótanács erre feljogosít. 3. Tanácskozó, de szavazattal nem bíró tagjai az ügyvéd, a jószág- és jogügyi felügyelő és a pénztárnok. „Apa fiával, testvér testvérével, ipa vejével“ vagyoni ügyek kérdése feletti tanácskozásban részt vehet ugyan, de döntő határozatok hozatalában szavazatát nem gyakorolhatja.

IV. Az Elüljáróság hatásköre.

a) Vagyon i ügyekben:

1. Intézkedik a kollégium mindennemű vagyonának kezelése, jövedelmeztetése felett; ilyenek: az ingatlanok haszonbérbe adása; pénzeknek szabályszerű biztosíték mellett való kikölcsönzése, vagy értékpapírba fektetése. Utalványozza a pénztárnál az összes bevételeket és kiadásokat, ha azok 100 frtot meghaladnak. Az utalványozás a rendszeresített fizetéseknél, u. m.: a tanári, tanítói, ügyvédi, jószágigazgatói, pénztárnoki és orvosi fizetéseknél egyszer s mindenkorra, a nem rendszeresítetteknel az igazgató, Enyeden a rector professor és vagyoni ügyi felügyelő tanár, előterjesztésére, esetenként.

2. A felügyeleti jogot gyakorló egyházkerületi igazgatótanács, illetőleg a kerületi közgyűlés jóváhagyása s megerősítése mellett adás-vevési, csere-, ajándékozási szerződések köthet, szerepeljen bár a kollégium ezen ügyleteknél akár mint tulajdonjogot átruházó, akár mint szerző *contrahens* fél.

3. Intézkedik és gondoskodik a kollégium jog- és birtokviszonyai, gazdasága, pénz- és jogügyi rendbentartására s károsodástól megóvására.

b) Szellemi ügyekben:

1. Megteszi a törvényszerű lépéseket az egyházkerületi igazgatótanács útján az egyházkerületi közgyűlés előtt új

tanszékek felállítása, ezeknek, vagy az ürességbe jötteknek rendes tanárokkal való betöltése iránt, s megteszi a szabályszerű felajánlást az ürességben levő gondnoki állomások betöltése iránt.

2. Az igazgatótanácshoz teendő utólagos jelentés mellett, minden felsőbb megerősítés nélkül, kinevezi a szükséges segéd- és szaktanárokat (zene-, ének-, rajz-, írástanítók). Kinevezi és elbocsátja a változó tanítókat (elemi).

3. A tanév végén megállapítja az igazgatók által elkészített kötelezett zártudósításokat, kellő időben az értesítőt is, s felterjeszti az igazgatótanácshoz.

4. Végrehajtja az egyházi törvényhozás által alkotott iskolai törvényeket „és az igazgatótanács által a törvények keretén belül s a tanodai autonomiának tiszteletben tartása mellett kiadott rendeleteket és meghagyásokat“.

5. Az államkormányt kivéve, közvetlenül érintkezik a polgári és politikai hatóságokkal, a tanodák eljárásgaival, egyházközségek és egyházmegyék testületeivel és hivatalnokaival, valamint az igazgatótanácscsal „s ennek útján“, de egyenesen is, a közgyűléssel.

6. Elintézi a leveleket, folyamódásokat és kérvényeket, melyeket az igazgatótanács utasítása szerint előterjeszt.

7. Végül „támogatja, segíti a tanoda szellemi és anyagi ügyei felett örökös és felügyelő gondnokokat a részükre szolgáló utasítások szerinti kötelességök teljesítésében.

8. A gyűlésről pontos, kimerítő, s minden előbbi következő gyűlésen hitelesítendő jegyzőkönyvet kell vezetni. Jegyző rendszeren egy fiatalabb rendes tanár.

Gondnokok.

Az ev. ref. felsőbb iskolai gondnokság keletkezése nagyon régi eredetű; országos és fejedelmi intézkedésből

veszi eredetét. Már az 1653—6-ban keletkezett „Approbata Constitutio“ (A C. 1. R. 10. cz. 3.) „szükségesképpen“ való dologként rendeli, hogy a gyulafehérvári főiskola mellé, mind az eklezsiái statusból s mind pedig külső rendekből bizonyos főinspektorok állittassanak.“ Ezen törvény alapján később 3 fő- és 2 algonok választott az Egyházi Főtanács gyűlésén minden felsőbb iskolához, de csak a világi rendből. A Bethlen-főiskola első gondnokát, Bethlen Jánost, még Apafi Mihály fejedelem bizta meg a gondnoksággal. A gondnokok kötelessége az Approbatában általán akként van meghatározva, hogy „vigyázzanak a kollegiumok derekasabb állapotjára; kiváltképpen arra, micsoda renddel és haszonnal progrédialnak a tanításban és a fogyatosokat animadvertálják egyenlő tetszésekből . . . és tudják azt is, micsoda bonumai vannak a kollegiumnak, hol és kik által konzerváltatnak és erogáltatnak, hogy valami módon azok vagy ne dissipáltassanak, vagy in profanum usum ne konvertáltassanak.“

P. Szathmári Károly megírta munkájában, kik, melyik időben és minő eredménnyel viselték a gondnokságot 1868-ig.

Mi leírjuk a fő- és középiskolák gondnokságának újabb szervezését, a gondnokok hatáskörét az előjárósági gyűlésben, a kerületi közgyűlésen, a számukra megállapított külön *Utasítás* szerint. Végül jelezzük azon gondnokok tevékenységét, akik 1868 óta főiskolánk Elöljáróságának élén állottak vagy állanak. Az 1861-iki Szervezeti Javaslat és az 1864-iki utasítások meghagyták a gondnokságot régi szervezetében és hatáskörében. 1871-ben azonban a törvény szabatosabban körülírta a gondnok jogait, kötelességeit, választási módját, és meghatározta számukat. Ezek szerint: „A megtisztelő tanodai gondnoki hivatalra egyházkerületünknek a tudományos képzettségükre, műveltségükre és buzgalmukra kitünőbb azon tekintélyes férfiai szoktak megválasztatni, a kik az egyházkerület közügyei

s abban a tanügy előhaladása és felvirágzása iránt való érdeklődésüket nemcsak tényleg kimutatták, hanem e tekintetben a folytonos közreműködésre is képesek és hajlandók.

Az 1871-iki szervezeti törvény értelmében egy tanodának két fő- és két algondnoka lehet; de rend szerint négynél nem több. Mind a fő-, mind az algondnokokat titkos szavazás útján az egyházkerületi közgyűlés választja, még pedig az illető tanoda előljárósága által minden egyes gondnoki helyre felajánlott három egyén közül. Megválasztottnak az jelentetik ki, a ki a szavazatoknak általános többségét nyerte.

Az 1874-ik évi egyházkerületi közgyűlés 78. sz. c) pontja alatt a tanodai fő- és algondnoknak a gondnokságuk alatt álló tanoda „anyagi állapotjára, vagyoni és birtokviszonyára, pénz- és jogügyeire, szellemi előhaladására, a tanításra, nevelésre és fegyelmi ügyeire“ kiterjedő hatásköréről s e hatáskörben teljesítendő köteleességeikről szóló „Utasítás“-ban a következő intézkedéseket tette.

I. „A szellemi fejlődést illetőleg.“

1. „A fő-, vagy ezeknek akadályoztatása esetén az algondnoknak egyike, hivatali idősbőség szerint, a tanári értekezleteken, midőn ezek a gondnokság alatti tanoda székhelyén tartatnak s midőn a püspök jelen nincsen, elnököl s tárgyalásukon részt vesz.“

2. Felügyel s illetőleg a tanvezető s igazgató-tanár útján felvigyáztat, hogy a tanodákban, valamint 1861-ben kelt szervezeti törvény, ugy az 1864-ben alkotott rendszabályok, törvények és utasítások és a tanügyben ezentul keletkezendő törvények és szabályok is megtartassanak.“

3. „A tanodák köz- és magán vizsgálatain, szigorlatain megjelenik és ezeken a tanárok, tanítók és tanulók szorgalmáról és előmeneteléről magának kellő ismeretet és meggyőződést szerez.“

4. „A gondnokok maguk között ugy intézkedjenek, hogy a közvizsgálaton legalább egy gondnok mindig jelen legyen.“

5. „Midőn az igazgató, vagy tanvezető tanár által ez iránt felszólittatik, vagy felszólítás nélkül is, midőn azt szükségesnek látja, tanodai előjárósági üléseket tart, ezeken a tanoda érdekében gondnok-társaival és a tanárokkal tanácskozik, annak mind szellemi, mind anyagi előmenetelét eszközölni törekszik.“

II. Az anyagi érdekeket illetőleg.

6. „A tanoda pénztárnoka, ügyvéde, jószágfelügyelője és gazdatisztjei által a tanoda birtokaira, gazdaságára, pénz- és jogügyeire felügyel és felügyeltet.“

7. „Felügyel, hogy a tanoda tőkésíthető jövedelmei vagy hasznot hajtó birtok szerzésére fordíttassanak, vagy a fennálló rendeletek értelmében kijelölt értékpapirokba helyeztessenek el, a kikölcsönzött tőkék közül pedig azok, melyek még teljesen biztosítva nem lennének, szabályszerűleg biztosíttassanak.“

8. „A számadásokat a pénztárnoktól, jószágkezelőktől, gazdatisztéktől és általában minden számadással köteles egyénektől, minden polgári, illetőleg tanodai év végével, az igazgató-tanár útján bevéteti s ezek bevételét a fennálló szabályrendeletek értelmében eszközli, gondosan felügyelvén arra, hogy ily számadások egy évről is el ne maradjanak, több évekről hátralékban ne legyenek, fel ne halmozódjanak és a bevett számadásoknak haladéktalan megvizsgálása s ellátása felől intézkedik; köteles havonként véletlen pénztárvizsgálatot rendelni.“

9. „Tanodai birtok-viszonyban, jogügyekben s minden szükséges esetekben a felsőbbséggel és külhatóságokkal szemben a tanodát képviseli, vagy felhatalmazottak által képviselteti.“

10. „A gondnoksága alatt álló tanodának sem fekvősegeit, sem felkelhető javait nem használhatja, bérbe nem veheti, s valamint ezen tanodának, úgy az egyházkerület pénztárának tökepénzeit kölcsön nem veheti és semmi szin alatt a maga részére nem gyümölcsöztetheti.

11. „Az egyházkerületi közgyűlésen, mint ennek rendes tagja, megjelenik, az ülésekben részt veszen s ezeken úgy a gondnoksága alatti tanoda, mint az összes anyaszentegyház javára munkál.“

A tanodai fő- és algondnokok itt elősorolt, úgy a szellemi, mint az anyagi érdekek körébe tartozó teendőiket a törvények keretén belül és az illető tanodai előjárósági gyűlés tagjainak befolyásával, azoknak, vagy azok többségének egyetértésével és közreműködésével kell hogy teljesítsék, *kivéven a nagyenyedi főtanoda* anyagi ügyének vezetését, a melyet jövendőre az 1875-iki egyházkerületi közgyűlés 71. sz. a. az ugynevezett „*gondnokságra*“ bizott, a melynek tagjai: *a)* a tanodának időnkénti gondnokai, *b)* az 1873-iki egyházkerületi közgyűlésen 104. sz. a. újból beállított s egyelőre bár csak ideiglenes, de az 1875-iki egyhk. közgyűlésen 73. sz. a. már állandó utasítással is ellátott gazda-gondnok, *c)* azon főtanodának időnkénti igazgató-tanára (rector-professor) és a tanodai előjárósági gyűlésnek időnkénti jegyző-tanára. Hogy ezen gondnokság érvényes határozatot hozhasson, legalább ket gondnoknak jelenléte szükséges. Önként értetik, hogy a tanügyekre nézve a nagyenyedi tanodánál is az előjáróságnak azon összeállítására lett fentartva, a mely a többi tanodáknál fennáll.*

1664-től 1848-ig 42 főgondnoka volt a Bethlen-főiskolának. Mind a főuri, vagy a kimagasló közép nemes osztályból. Szolgálatuk, érdemük, vagy fogyatkozásaik a Szathmári munkájában elő vannak sorolva.

* Dr. Kolozsvári: Az erd. ev. ref. egyházkerület egyházjoga. 364—6. l.

Itt azokról szólunk, a kik az újraélesztés, az új szervezés nagy munkájában részt vettek.

Ezek közt az első gr. *Mikó Imre*, a volt országos kincstartó, 1861-ben Erdély kormányzója, 1867-ben közlekedési magyar királyi miniszter. Ő volt az Erdélyi Múzeum újraalapítója 1858-ban; a sepsi-szentgyörgyi Mikó-kollégium nagylelkű alapítója 60.000 frttal és a kollégium épületének és felszereléseinek segítője. A Bethlen-főiskolában a főgondnoki állást 1838-ban foglalta el és viselte haláláig, 1876-ig. Mint a főiskola hálás növendéke, 1863 óta gazdag, fejlődési adományával igyekezett pótolni az 1849-ben elpusztult szellemi kincseket.

Szathmári Károly munkája 333—334. lapjain szépen leírja a könyvekben és érmekben történt adományt és az adomány-levelekből kidomborítja a nemeslelkű főgondnok magasztos szellemét.

Halála esetére sem feledkezett a főiskoláról. Az Aranka György féle gyűjteményéből 3681 darab könyvet kapott a főiskola hungarikumokban és modern tudományos, szépirodalmi munkákban.

Mint az egyházkerület főgondnoka, bölcsességével, emelkedett szellemével és jellemszilárdságával munkálta az egyházkerület szellemi ügyeinek előhaladását, öre volt a Bethlen-főiskola jogainak és békéjének.

2. Báró *Kemény István* 1848-tól 1881-ig volt főgondnok. 1849 óta nagy buzgóságot fejtett ki a főiskola gazdaságának új rendezésében Fosztó F. gazda-gondnokkal együtt. Szerette a régi házi gazdálkodást s e miatt gyakran ellentétbe jutott az egyházi főhatósággal, mely az 1874—78. gazdasági zavarok után a haszonbér-gazdaságot léptette életbe s pénzgazdaságra változtatta a főiskolai vagyonkezelést.

Báró Kemény István szívós testi erővel és tevékeny szellemmel megáldott férfiu volt. Csaknem nyughatatlan terveiben és munkásságában.

Mint gondnok becsülte a tanult embereket, ha tudományos körökben maradtak s politikai nézeteikben az ő nézeteinek megfelelő mérsékelt irányt követték. Pártolta a tanulókat az iskolában; az önképző-körnek állandó pártolója volt s 8—8 aranyat tűzött ki pályadíjulévenként. A jótékony nagy urak ezen typusa meghalt 1881. szept. 13-án. Temetése nagy pompával és részvétellel ment végbe Csombordon, ősi birtokának sirkertjében.

3. Idősebb *Zeyk Károly*, előbb algondnok, 1876. óta a főgondnoki hivatalt viselte főiskolánkban 1878-ig. Magas műveltséggel, széleskörű tudományos ismerettel s nemes emberszeretettel megáldott férfiú volt. Nem csak az elüljárósági gyűléseken s az egyházkerület kormányában, mint főgondnok, munkálta a főiskola előhaladását s védte jogait és épségben maradását, hanem a főiskolában a nevelés, tanítás ügyében is élénk, tevékeny részt vett. Mint nagy értője és kedvelője a classica litteraturának, örömmel hallgatta a feleleteket a latin irodalomból; maga is bele szólott magyarázólag, helyeslőleg. A magyar szónokok és költők műveit a vizsgálatokon maga is kérdezte; gyönyörrel hallgatta a jó feleletet s a sikerült szónoklatot. Megdicsérte a tanulót benn a vizsgálaton; elismeréssel volt a tanár iránt künn az életben. Zeyk Károly a bölcsészeti és menysiségtani tudományokban is jártas volt s a közvizsgálatokon ezeket is figyelemmel kísérte; megróttá a hanyagokat és elismeréssel tüntette ki a szorgalmasakat. Érdemei közé tartozik az is, hogy 1876-ban a theologiai akadémia leendő helyének és tanrendszere új megállapításának munkájában, mint a főiskola egyik képviselője, határozott befolyást gyakorolt arra, hogy a theologiai akadémia ezután is Nagyenyeden, a Bethlen-főiskola szerves alkatrésze gyanánt fejlesztessék. Az ő határozottságának és lelkes közreműködésének köszönhető nagy részben, hogy 1885-ben a czélszerű és diszes kollégiumi új épület mun-

kába vétetett s 1886-ban 115 ezer forint költséggel befejeztetett. Ezt már ő nem érte meg; 1886. május havában meghalt és Diódon, ősi birtoka sirkertjében, temették el ősei mellé. Mint a megyének 1875-től főispánja: közszeregetben és tiszteletben élt a megyében és a városon.

„Multis ille bonis flebilis occidit, nulli flebilior, quam nobis.“

Még 1875-ben választotta meg a közgyűlés főiskolánk algondnoki állására a most bárói rangra emelt Zeyk Józsefet és gr. Bethlen Gézát, mint fiatal, új erőket a gondnoki karban. Mindketten tevékeny részt vettek a főiskola gazdasági ügyeinek intézésében azon aggasztó, zavaros viszonyok között, midőn a gazdaság házi kezelésből pénz-gazdaságra volt átmenendő. Minthogy 1875-től 1878-ig a vagyonyügyeket csaknem kizárólag a gondnokság vezette: a két algondnoknak csaknem minden idejét ezen ügyek vették igénybe. A szellemi ügyeket br. Kemény István és Zeyk Károly főgondnokok vezetése mellett az elüljáróság intézte.

1885-ben a két algondnok főgondnokká választatván: ettől kezdve, s főképp az idősebb főgondnokok halála után, ők voltak a főiskola összes ügyeinek vezetői az elüljáróságban. Mint most is élő férfiakról, tüzetes jellemrajzot nem irhatunk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy Zeyk József, az értelmes, művelt férfit, nehéz hallása miatt alig vehet részt a főiskola ügyeinek vezetésében, inkább csak kívülről kíséri azokat figyelemmel.

Gróf Bethlen Géza a vagyoni ügyek rendezése után 1878. óta nagy buzgósággal és erélylyel vett részt a főiskolai vagyonykezelés felügyeletében, a kezelés szabályszerű vezetésében és ellenőrzésében.

A főiskolai belső rendtartást személyesen ellenőrizte; gyakran megtekintette a lakószobákat, megvizsgálta a convictust és a szegény tanulók ingyenes ebédjét. Egyáltalában gondnoki utasításának lelkiismeretesen megfelelt.

A papnevelés kérdésében nem értett egyet a főiskolai elüljárósággal. Buzgólkodott a Kolozsvárt felállítandó központi theol. akadémia mellett; meggyőződése szerint, méltányos volt volna, hogy a Bethlen-főiskola is járuljon pénz-segélylyel a kolozsvári akadémia fentartásához. Ő maga volt az, a ki 1889-ben indítványt tett az akadémia felállítására, a mi magával hozta volna az enyedi theol. akadémia megszűnését. Ezen álláspontjához szilárdul ragaszkodott s miután terve nem valósult úgy, a miként ő akarta: főgondnoki állásáról lemondott 1894-ben.

Ekkor tényleg működő gondnok csak Csató János kir. tanácsos, alispán volt, a ki az algondnoki hivatalt 1885. óta önfeláldozó buzgósággal, erős akarattal és kitartó munkával viselte.

1865-ben az elüljáróság felterjesztésére a közgyűlés elrendelte a gondnok-választást, s megválasztottak főgondnokká Csató János és Zeyk Dániel, Alsófehérmegye főispánja. Ugyanezen gyűlésen algondnokká választott br. Kemény Simon.

Főiskolánk gondnoki kara ismét teljes. Zeyk Dániel beléptével a gondnoki karba, egyetértés, bizalom és erő vezetik az elüljáróságot felügyelő és intéző munkájában.

1848. óta a gondnoki méltóságot viselték:

1. Gr. Mikó Imre főgondnok 1876-ig.
2. Br. Kemény István „ 1881-ig.
3. Id. Zeyk Károly „ 1886-ig.
4. Br. Zeyk József „ 1886. óta.
5. Gr. Bethlen Géza „ 1886—1894-ig.
6. Csató János „ 1885. óta.
7. Zeyk Dániel „ 1895. „

Algondnok: Br. Kemény Simon 1895. óta.

II. A tanárkarok.

A közös tanárkar.

A kollégiumunk kebelében fennálló intézetek tanulmányi ügyének vezetése, a tantervnek erélyes, tapintatos és összhangzó végrehajtása: 1. a bölcselmi és akadémiai tanfolyamon a rector-professorra; 2. a gymnasiumban a direktorra; 3. néptanító-képzőben és elemi iskolában 1869-ig a paedagogarchára vala bízva. 1869-ben Gáspár János tanári székét a tanfelügyelői állással cseréli fel s az elüljáróság a paedagogarchai tanszékét nem tölti be, hanem a néptanító-képzőnek, a főiskolai tanárok közül, külön igazgatót rendel, az elemi iskola igazgatását pedig a gymn. direktor munkakörébe utalja; míg jeleuleg 1878/9. óta az elemi iskola és néptanító-képző igazgatása ismét egy kézben van egyesítve.

A míg a gymnasium, néptanító-képző és elemi iskola igazgatóinak hatásköre tisztán a tanulmányi ügyekre szorított, addig a rector-professoré egyuttal a kollégium egészének képviselőjére és összes belügyeinek kormányzására is kiterjedt.

Az igazgatók azonban csak a napi, folyó ügyeket intézték a körvonalozott hatáskörrel, mert különben minden, csak valamennyire fontosabb oktatási, jótéteményi bennlakási, súlyosabb fegyelmi, vagy más iskolai ügyet maga az osztatlan, egységes tanárkar végzett, intézeteink ősi jellegének megfelelően, gyűlésből, együttesen. A gyűléseken az elnöki tisztet a rector-professor vitte. Tagjai voltak a rendes és segédtanárok, míg ellenben a gymnasiumban, elemi iskolában és a néptanító-képzőben alkalmazott változó köztanítók, kik még e korszak első felében is a tanerők többségét tették, nem valának tagjai, és így

a nevezett intézetek és növendékek érdekeit e forumon jórészt csak az illető igazgatók képviselték.

Fegyelmi ügyekben a tanárkar másodfoku forum vala ; első fokon az iskolai törvényszék (sedria) ítél, melynek elnöke szintén a rector-professor vala ; tagjai pedig, a rendes és segédtanárokon kívül, a kollégiumi esküdtek is.

Az 1883. évi országos középiskolai törvény s a konvent által annak szellemében megállapított tanügyi szervezetünk és az ezen alapuló egyházkerületi rendszabályok egyaránt azt követelték, hogy az Elüljáróság az 1864-iki szervezet szerinti 2 bölcselmi osztályt az alsó 6 gymn. osztálylyal közös igazgatás alá helyezze, és általában a gymnasium tanulmányi és fegyelmi ügyeit a kollégium többi alkotó részétől különítse el, még pedig nem csak az által, hogy a gymnasium összes ügyeinek vezetését külön igazgatóra bizza, hanem oly alakban is, hogy a gymn. tanárok teljesen elkülönített testet alkossanak s a többitől függetlenül intézzék a gymn. összes tanulmányi és fegyelmi ügyeit.

E követelés megvalósítása maga után vonta a theol. akadémia, néptanító-képző és elemi iskola hasonló irányu elkülönítését külön igazgatók és tanító-testületek alatt.

Elüljáróságunknak, midőn a szakszerűség és helyes munka-felosztás szempontjából a törvény czélszerű rendelkezésének 1884-ben eleget tett, tekintetbe kellett vennie azt, hogy kollégiumunk alkotó részei, a tanító-képző kivételével, harmadfél száz éven át egymás mellett állottak fenn, egymás mellett fejlődtek, egymásra támaszkodtak, minek folytán az együttlálás, magántanítótság, segélyezések stb. tekintetében a viszonyok ugy alakultak, hogy azok intézése közös kormányzat nélkül alig lehetséges. Ez okon kollégiumunk történelmi fejlődéséhez képest, a külön igazgatók mellett, meghagyta a rector-professori állást, a külön tanártestületek mellett szervezte a közös tanárkart.

Ennyiben a Bethlen-kollégium szervezete különbözik a testvérintézetek szervezetétől: a minnek természetes következménye volt, hogy elüljáróságunk az Egyházkerület által 1884-ben kiadott „Rendszabályok, törvények és utasítások“ pótlékaul külön utasításokat dolgozott ki s terjesztett fel a főhatósághoz jóváhagyásra, melyet az meg is erősített, ezen czimmal és záradékkal: „Kiegészítő utasítások a nagyenyedi Bethlen-kollégium, theol. akadémia és tanító-képezde beligazgatása iránt.“ „Miután ezen kiegészítő utasításokat az 1885. évi rendes egyházkerületi közgyűlés 21. jkvi számú határozatával törvényerőre emelte, kiadja az igazgató-tanács. Kolozsvártt, 1885. évi október 18-án.“

Ezek szerint a rector-professor teendői a következők:

1. Képviseli és igazgatja a főiskolát minden oly ügyben, mely az egész intézetet egyetemlegesen érdekli.

2. Elnöke a közös tanárkar gyűléseinek.

3. A főiskola elüljáróságához vagy tanári karához intézett leveleket kézhez veszi, felbontja és gondoskodik, hogy azok a maguk természete szerint elláttassanak. E végre, mikor maga vagy az elüljáróság valamelyik tagja szükségesnek tartja, az illető gondnokot felkéri, hogy elüljárósági gyűlést tartson.

4. A tanévet megnyitja és bezárja.

5. A bennlakásnak és a tanulók ebből folyó viszonyainak legfőbb felügyelője.

A kollégiumi rend, fegyelem és tisztaság fenntartása végett szorosán ellenőrzi, hogy az illető közegek utasításuk minden pontját hiven és lelkiismeretesén teljesítsék.

A tanulók lakását minden iskolai év elején a theol., gymn. és kép. igazgatóval elrendezi; beleegyezése s rendelete ellenére azon többé semmi változtatás nem történhetik.

A mennyiben a bennlakási viszonyból kifolyólag a tanulók büntetés vagy fegyelmi eljárás alá esnének:

ezt a tanuló illető közvetlen igazgatóságával egyetértőleg eszközli.

6. A kollégiumi közegészségügy és a kórház legfőbb felügyelője.

7. A tanulóknak az ünnepélyeken és istentiszteleten, tanári felügyelet alatt, történő megjelenéséről intézkedik.

8. Az intézet helyiségeire, könyv- és levéltárára, taneszközeire, butoraira és ezeknek öreire felügyel; a főiskola nagy, hivatalos pecsétjét őrzi.

9. Felügyel, hogy minden segélyezések kellő módon és időben osztassanak ki.

10. Jutalmak, ösztöndíjak és segélypénzek kiadását ellenjegyzi.

11. A kebli özvegy-árvai alap állandó ellenőre.

12. A többi igazgatók segélyével évi „Értesítő“ szerkeszt és ad ki.

A közös tanárkar hatáskörébe tartozik: a tanév megnyitása és bezárása; a szünidők és közvizsgák idejének meghatározása; a kegyletek és jutalmak kiosztása; az iskolai belhivatalnokok alkalmazása; a változó tanítók megválasztása, állandóknak ajánlása; a kebli özv.-árvai gyámintézet vezetése; az összes tanulók fegyelmi ügyében az intézetből kizáró ítélet kimondása, illetőleg minden olyan fegyelmi ügy tárgyalása, mely kizárást vonhat maga után.

Fegyelmi tekintetben az 1884-ig fennállott iskolai törvényszék (sedria) szerepét, ez új szervezés mellett, az illető tanári székek töltik be s intézkednek minden olyan fegyelmi ügyben, mely nem jár kizáró ítélettel s általában nem érinti a közös tanárkar hatáskörét.

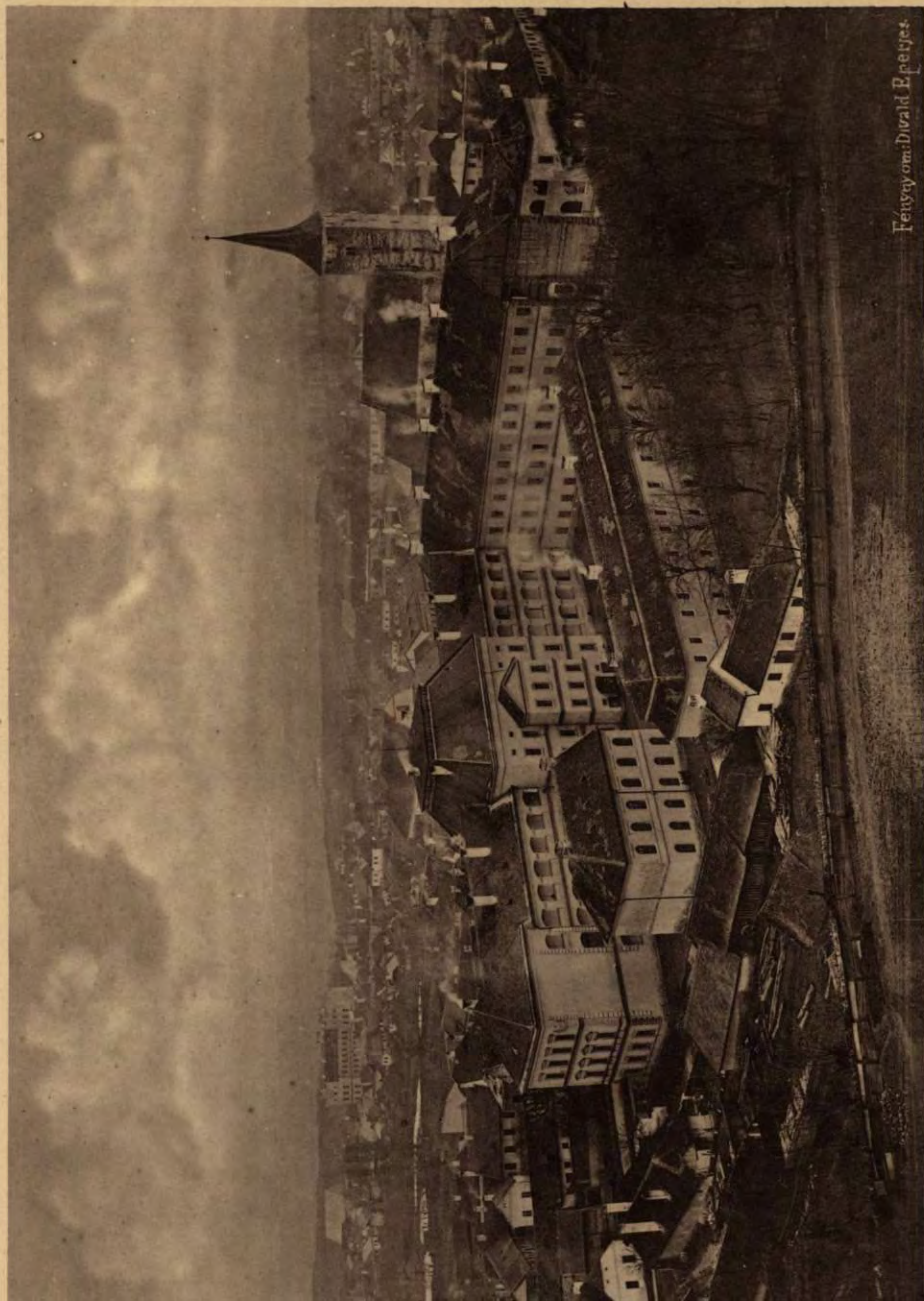
Egyébiránt a „Kiegészítő utasítások“-ban, nem tekintve a gazdasági felügyelő tanár (inspector professor) részére adott részletes utasítást, csak a rector-professor és közös tanárkar, meg a tanítóképző intézet számára találunk szabatosabban körvonalazott utasításokat. A gymnasiumról

már csak azért sincs említés, mert ennek kormányzására, az intézet egységes jellegét képviselő közös tanárkar hatáskörének szem előtt tartásával, az általánosan kötelező „Rendszabályok és utasítások“-ban megszabott utasítások voltak irányadók. A theologiai akadémia igazgatója (decan) s egyszersmind az akadémia számára adott utasítás anynyira nagy általánosságokban mozog s oly kevésbé szabatos, hogy nem egyszer adott alkalmat az illetékesség kérdésének fölvetésére, főleg a közös tanárkarral szemben. Ilyen alkalommal első fokon az elüljáróság, másodikon az igazgató tanács szokott dönteni.

III. A kollégiumi épületek.

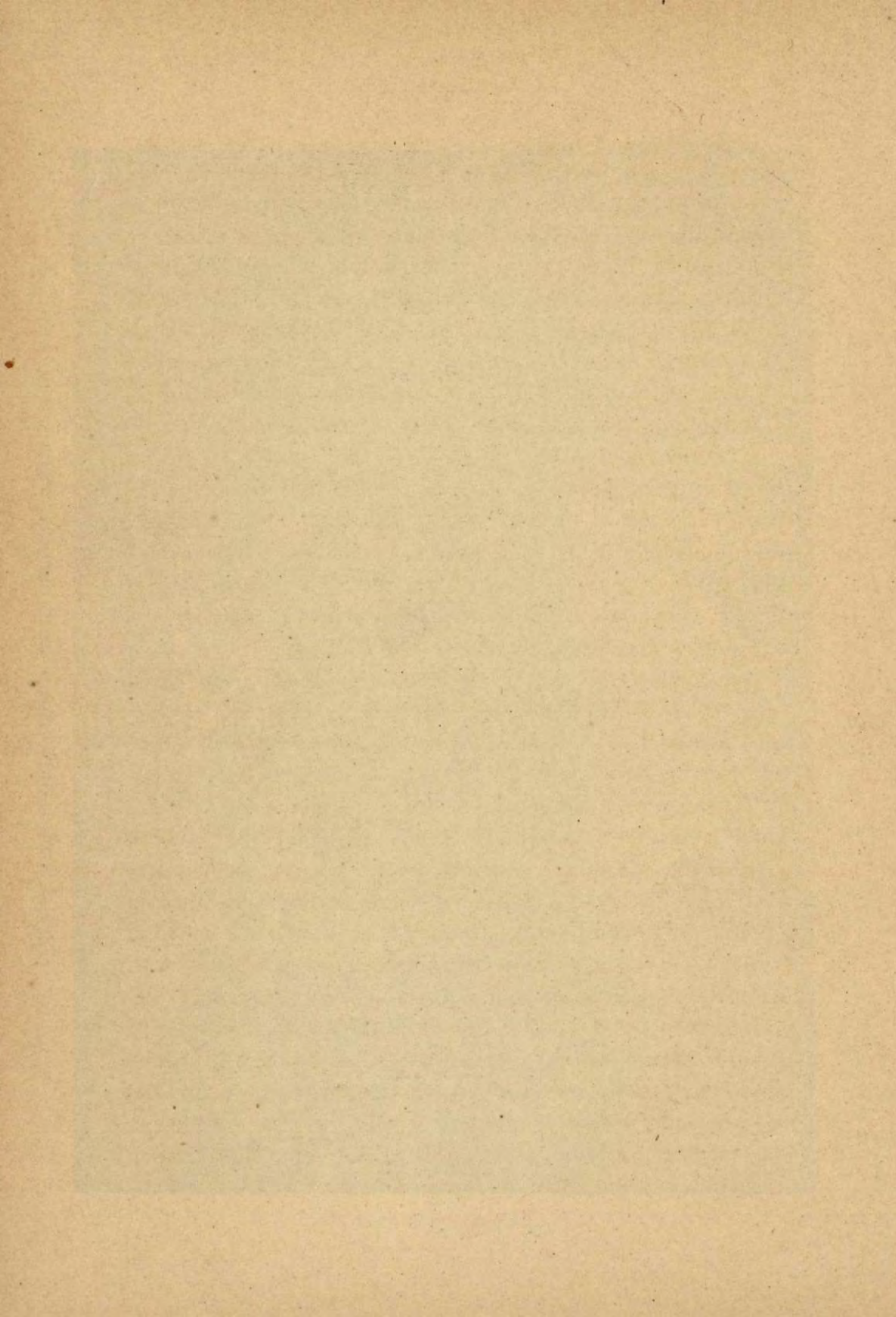
E korszak kezdetén a következő kollégiumi épületek állottak fenn:

1. Az „ó-kollégium“, mely az Apaffi Mihály fejedelem uralkodása alatt épült és 1849. jan. 8-án vandal kezek által felgyújtott, négyszárnyu épületnek épen maradt nyugoti félszárnya vala. Ez épületnek földszintjén lakószobák valának, melyek közül háromra tökéletesen illett az a leírás, melyet Szathmári Károly „Az ország sebei“ czimü regényének 18., 19. lapjain olvasunk. Emeleti részét a „nagy terem“, egy lakószabó és egy tanterem foglalák el; az épület törzséből kiugró lépcsőház fölött kis torony emelkedék, melyben az iskolai csengettyük valának elhelyezve. Az épület különben alig birta emelni a vállára nehezedő 300 év terhét; elébb földszinti lakószobáit, majd nagytermét kellett roskatag, beomlással fenyegető voltuk miatt elzárni, végre 1884-ben a nagy idők e tanuját lebontani.

Fénykép om: Divald E. petyjes.

A BETHLEN-KOLLÉGIUM AZ ÓRHEGYRŐL NÉZVE.

2. A „kis kollégium“, mely alatt az udvar nyugoti hosszában, az 1770-es évek második felében emelt, manzard-fedelű egyemeletes épületet érti főiskolánk növendék-serege. Ez épület földszinti sötét szobái szolgáltak az I. elemi és az 1—6. gymn. osztályok tantermeiül majdnem másfél évtizedig; csak az 1870-es évek vége felé cserélgeték fel más, eddig a bennlakás céljaira szolgáló, világos szobákkal. Emeleti részének közepét egy nagyobb terem foglalja el, melyet jelenleg zene-teremnek használunk; e teremtől délre 3, északra 4, az internatus céljaira szolgáló szoba van.

3. A „nagy kollégium“, vagyis az 1820-as évek végén négyszögre tervezett két emeletes épületnek 1827—1836-ig felemelt déli szárnya, melynek I. emeleti 5-ik számú szobájában vala az ifjusági olvasó-terem és könyvtár; itt tartotta huzamos időn át, más helyiség nemlétében, a tanári kar és iskolai törvényszék is üléseit.

E helyiségből van a bejárás a lépcsőház alá benyuló elég tágas fülkébe, melyben, úgy mint korszakunk kezdetén, jelenleg is a főiskolai levéltár és az ellenzáros pénzszekrény van elhelyezve.

Ugyanez emelet 6, 7, 8. számú szobái elemi osztályok tantermeiül szolgáltak, a 9-ik fizikai előadó terem, a 10-ikben a fizikai gyűjtemény vala. A 9-ik számú szobától egészen az épület nyugoti végén elhelyezett ürszékig elnyuló folyosórész el vala falazva; az így nyert helyiség szolgált kémiai gyűjtemény, és előadó teremképpen. A II. emelet 1-ső számú szobájában valának 1874-ig a természetrajzi gyűjtemények, 3-ik számú szobájában pedig, később a 2-ik számú szobájában is, egész 1885-ig a főiskolai nagy könyvtár. Többi szobái kizárólag a bennlakás céljait szolgálták.

4. Az 1863-ban, a legrégebb épület folytatásául, emelt kis épület földszintjén 3, emeletén szintén 3 szobával,

melyek korszakunk kezdetén a bennlakás céljaira, 1876. után egész 1885-ig a népesebb gymn. osztályok termeiül szolgáltak; jelenleg emeletén a néptanító-képző tantermei, földszintjén egyik elemi osztály tanterme és 2 lakó szoba van.

Korszakunk kezdetén mindössze 68 helyiség volt. Ebből 47 a bennlakás céljaira, 5 a gyűjtemények befogadására, 16 tantermül szolgált. Külön tanterme a gymnasium 1—6. és az elemi iskola 1—4. osztályainak vala; ezek közül is a párhuzamos 4-ik elemi osztályt, a kollégiumi épületeken kívül, a szemközt fekvő tanári lakás földszinti szobájában kellett elhelyezni; a bölcselmi, theologiai tanfolyam, valamint a néptanító-képző hallgatói részére évfolyamonként külön tanterem nem volt, hanem órarendjük úgy volt szerkesztve, hogy a fennmaradó 4 terem majd egyikébe, majd másikába kellett vándorolniok óráról órára.

A 47 helyiség koránt sem vala képes a bennlakók nagy seregét befogadni. Noha egy lakó szobában, melynek padlóterülete legfennebb 50 m.² vala, 20 tanuló is szorongott, mégis 50—60 huzta meg magát éjjelenként a nagy terem padjain; sőt az osztályokban is valának ágyak elhelyezve, és néhai b. e. br. Kemény István főgondnok főtéri, akkor még épülőfélben levő, háza lakható felszárnyának emeletét is átbocsátá a bennlakás céljaira.

A bennlakás zsufoltsága, a gyűjteményhelyiségek szűk volta, kellő számu és nagyságu tantermek hiánya elég hathatósan szóltak az építkezés sürgössége mellett, melyet kollégiumunk történetében már Szathmári Károly is, avagy csak közegészségi szempontból sem tart egy évig is halaszthatónak. Mind ennek daczára az építkezés, főiskolánk vagyoni helyzete miatt, csak másfél évtized multán következett be. Az elüljáróság 1884-ben határozta el, hogy a düledező ó-kollégiumot lebontatja és a két emeletes „nagy kollégiumot“ az eredeti tervnek megfelelően, a keleti

szárnynyal, mint főhomlokzattal, kiegészítetteti, a költségek fedezetéül kijelölvén az ugynevezett angol pénzt. E pénz gyűjtésének történetéről és kezeléséről, mely 1876. óta fel nem vett kamataival együtt 87.000 frtra növekedett, Szathmári Károly kollégiumunk történetének 158—9. lapjain emlékezik meg. 1883-ban az elüljáróság az épület-tervre pályázatot hirdet; a benyújtott tervezetek közül Szalay Ferencz n.-szebeni építész tervét fogadja el az igazgató tanács beleegyezésével, s a kivitellel ugyancsak Szalay Ferenczet, mint legelőnyösebb ajánlattevőt, 95.000 frt vállalati árral, bizza meg. A munkálatok 1884. május 29-én kezdődtek meg; 1884. szept. 23-án tettük le komoly és egyszerű szertartás mellett az épület alapkövét. Ez ideig a falak már majdnem mindenütt a II. emelet magasságáig valának felemelve. 1885. szeptember közepéig az épület annyira be volt fejezve, hogy már ekkor legnagyobb részét használatba vehettük. 1886-ban költöztettük át régi helyiségeikből az új épület tágas, czélszerű helyiségeibe gyűjteményeinket, melyek ennek első emeletét foglalják el a következő rendben: északi végén kezdve az első, 100 m² padló területű helyiségben az ásvány-, a vele összeköttetésben levő 2-ik számban a régiségtár foglal helyet; a 3-ik számú helyiség a természetrajzi előadó terem; a mellette levő 4. és 5. szám az állat- és növény-gyűjtemény helyisége; ezekkel átellenben a lépcsőház mellett van a természetrajzi dolgozó szoba. A 6-ik szám a könyvtár-helyiség, mely az épület középső részét alkotó rizalithon egész hosszában átnyulik; a 7-ik szám a könyvtári dolgozó szoba; a 8-ik szám osztályterem; a 9-ik a fizikai előadóterem, melyből közvetlenül a fizikai gyűjtemény helyiségeibe ajtó nyílik; e gyűjtemény két szobát foglal el; egyikben van maga a gyűjtemény, a másik laboratórium-képpen szolgál; e két utóbbi helyiség már az 1827—1836-ig épült déli szárnyban fekszik; az előttük fekvő folyósó

rész el van rekesztve és a khémiai szertár helyiségeül szolgál.

Második emeletének északi végén levő nagyobb helyiség, mely világítását északról kapja, rajzterem s a mellette fekvő oldalszoba rajzszer- és mütár. Három osztályterem elhagyása után érjük el a „disztermet“, az aulát, mely az emelet középső részét, a rizalith egész hosszában, 248 m^2 padló területtel foglalja el; szószéke fölött 1889. óta a nagy alapító arczképe diszlik, mely főiskolánk egykori növendéke, festő művészeink Nesztora, Barabás Miklós ecsetjének remeke. Az intézet akkori növendékeinek, az alapító iránt érzett, hálája és kegyelete tekint e képről az utódokra. Közvetlen a diszterem déli felén levő szoba a történelmi-filologiai, most kezdődő, gyűjtemény helyisége; az ez után következő 2 helyiség osztályterem. A földszint északi végén levő 100 m^2 területű, eredetileg vizsgálati teremnek szánt, diszes helyiség jelenleg téli tornaterem, mely korszakunk kezdetén a kollégiumi épületeken kívül, a déli szárnyal szemközt fekvő, az egykor fejedelmi lakhoz tartozó, épület dohos földszinti helyiségében vala. A mint a tornaszertár helyiségét és a 4 tantermet elhagyjuk s a diszes főbejáraton keresztül haladunk, attól balkézre találjuk a tanári „találkozó termet“, mellette az igazgatók írószobáját, mely után még 2 tanterem következik.

A fennebbi leírásból kitetszőleg e legujabb épületünk szorosan vett iskolai czéloknak szolgál kizárólag, míg a déli szárny, 5 helyiségének kivételével, és a „kis kollégium“ a bennlakásnak adnak helyet.

Az építési költségek a vállalati 95.000 frtot 13.500 frttal haladták meg; minek oka az alapozásnál felmerült nehézségekben, meg a már egyszer elfogadott terven, az épület szilárdsága, disze tekintetében, szükségesnek mutatkozott változtatásokban rejlik. Ugy ezen többletkiadás, mint a berendezés költségeinek fedezésére elüljáróságunk 30.000

frt egyszer s mindenkori államsegélyt kért; addig is, míg azt megnyerné, másnemű alapjaitól vévén kölcsön a szükséges összeget. Az államsegély folyósításá csak 1895-ben történt meg.

A kölcsönvett összeget, e 10 év lefolyása alatt, folyó jövedelmeinkből lassanként törlesztettük, úgy, hogy a már folyósított államsegélyből egy téli tornacsarnok építését tervezzük, még e polgári év folytán. E csarnok a „kis kollégium“ háta mögött elterülő kertbe épülne, fennsőbb hatósági felülvizsgálat alatt álló terv szerint, 280 m² területtel és a szükséges mellékhelyiségekkel.

Mellékelt képeink egyike, mely a kollégiumi épületeink fölött emelkedő „Örhegy“-ről van felvéve, hiven feltünteteti jelenleg fennálló iskolai épületeink csoportozatát. Tisztán látható rajta az 1885-ben befejezett impozáns keleti szárny különböző tagozataival, kimagasló középtetőnek pyramis alakú fedélzetével, melynek csucsán villámhárító áll; az ezzel összefüggő déli szárny, melynek nyugoti vége kiálló falkötő kulcsaival, meghagyott fogaival tehetősebb korra vár, mely majd a nyugati szárnynyal is kiegészíti; e jövendő nyugati szárny irányában nyulik el a Mária Theresia uralkodása idejében épült mansard fedelű épület. E három épület által körülszegett oblongum alakú udvar területe 0·5 hektár; ennek északi végén, majdnem középen, áll az 1863-ban emelt „új kollégium“. A „kis“, ma már legrégebb, kollégium háta mögött közvetlenül kezdődik s az Örhegy irányában terraszosan emelkedik a dus árnyéku alsó kert, melynek északi felén a néptanítóképző faiskolája van; fölötte nyugatra a nyári tornakert terül el; ennek egy része vízszintezett fennsík, másik része platánfával beültetett lankás oldal.

IV. Gyűjtemények.

Szathmári Károly főiskolánk történetében élénk képet ad gyűjteményeink 1848. előtti állapotáról; megdöbbenő színekkel ecseteli azt a katasztrófát, mely azokat a fékevesztett nemzeti gyűlölség részéről szabadságharczunk alatt érte; lefesti, miképp sietett gróf Mikó Imre, Tisza László s mások áldozatkészsége, hálás kegyelete főiskolánknak segítő kezet nyújtani, hogy megsemmisített, széthordott gyűjteményeit, e nemzeti közkincset, pótolja. Leírja a gyűjtemények állapotát 1867-ben is. Mi, sorba véve gyűjteményeinket, folytatjuk ott, a hol ő elhagyta.

1. *Könyvtár.* Helyiségeül már 1856-ban a déli szárny II. emeletének 3-ik számú szobáját jelölte ki az elüljáróság. Itt vala az korszakunk kezdetén is. Az 50 m² padlóterülettel bíró szoba közepén állott a gr. Mikó Imre adományozta zárt klasszikai könyvtár. A fal melletti könyvállványokon, szakok szerint beosztva, volt elhelyezve a könyvtár másik, nagyobb része. Gyarapodásának forrásait a nemes szivü közönség áldozatkészsége és az elüljáróság által a tanárok részére, a szakjoknak megfelelő új könyvek rendelése végett, engedélyezett évi 50—50 frt képezte. 1876-ig a könyvtár annyira meggyarapodott, hogy egy másik szobát is le kellett részére foglalni.

A könyvtár-felügyelő egyik rendes tanár vala, még pedig 1880-ig Mihályi Károly, 1880-tól 1890-ig Makkai Domokos, 1890. óta pedig Szilágyi Gyula. A felügyelő tanár mellett a könyvtár kezelésében 1880-ig egy theológus diák segédkezett, kinek feladata volt a különböző naplókát vezetni. A helyiségek szűk volta, a segédkező személyzet gyakori változása s kellő szakértelmének hiánya miatt a könyvtár czélszerű rendezése csak 1885-ben, az új épületbe költöztetés alkalmával, történt meg. A ren-

dezés Szilágyi Gyula tanár szakértelmét, ügybuzgóságát és munkaerejét hirdeti.

Az elrendezés a következő: a könyvtári dolgozó szobából, melyben a duplum példányok vannak elhelyezve, a hármas tagozatu könyvtár-helyiségbe lépve, találjuk mindjárt a theol. könyvtárt; ugy e helyiségrész közepén, mint a következő osztály falai mellett elhelyezett állványokon a jelen évszázban megjelent művek vannak elhelyezve, még pedig a hely czélszerűbb kihasználása, a könnyebb rendtartás szempontjából nem szakok szerint csoportosítva, hanem a könyvek formátuma, nagysága szerint. A III-ik osztály közepén a Mikó-féle klasszikai könyvtár áll diszes szekrényével, a fal mellett elhelyezett állványok pedig a 19-ik évszáz előtt megjelent műveket foglalják magukban.

Az egyes művek felkeresése a betürendben kezelt könyvészeti czédulák segélyével történik; az egyes szakokhoz tartozó művek külön szakkatalogusban vannak felsorolva; az elhelyezés rendjét pedig a főleltárak tüntetik fel.

A leltárak adatai szerint 1896. márczius 10-én volt a könyvtárban:

theologiai munka	3520,	4580 darabban
vegyes önálló munka	12070,	17236 „
vegyes folyóiratokban	321,	3261 „
vegyes füzetekben ...	1477,	4938 „

Összesen 17388, 30015 darabban.

Szükre szabott terünk nem engedi meg, hogy mindazok nevét felsoroljuk, kik e 3 évtíz alatt nagybecsü adományokkal könyvtárunkat gyarapíták; mégsem hagyhatjuk említetlenül legalább azokat, kik nagyobb mennyiségű és értékesebb könyvadományukkal öregbiték könyvtárunkat, u. m: halhatatlan emlékű főgondnokunkat, gr. Mikó Imrét, kinek hagyatékából az általa még 1865-ben főiskolánknak szánt magyar történelmi és irodalmi könyvtárt

1881-ben vettük át; jelenlegi főgondnokunk egyikét, Csató Jánost, a jeles természetbuvárt; néhai Gergely Lajos lelkész utódait; Nagy Sándor hidvégi lelkészt; néhai lándori br. Kemény Györgyöt; Dárday Sándor orsz. képviselőt; s végül Gáspár Jánost, megyénk derék aljegyzőjét, ki édes atyjának, főiskolánk egykori tanárának, nemzetünk egyik első rangu paedagogusának, nevelés-oktatásügyi művekben gazdag könyvtárát adományozta főiskolánknak.

2. *Természetrajzi gyűjtemények.* Ezeknek helyiségeül a déli szárny II. emeletének 1. számu, akkor egy ablakos szűk, szobája szolgált egész 1874-ig; az előadó terem pedig ettől távol, egész külön álló épületben vala. A helyiség felszerelése kezdetleges, ajtója, ablaka egyszerű, rosszul záró, három üveges szekrénye gyarló volt. E hiányokhoz járul még, hogy az elüljáróság a gyűjtemény-helyiség és a szomszéd szoba előtt elnyúló folyosórészt az internatus részére lakszobává alakította át, melyben naponta 30—40 tanuló verte fel a port. A felvert por nagy része a rossz-záró ajtón a gyűjtemény-helyiségbe szűrődve át, tönkre tette volna, még a leggondosabb konzerválás mellett is, az ily hatások iránt érzékeny állat-növény-gyűjteményt . . . Ily körülmények között a szép fejlődésnek indított állat-gyűjtemény odáig jutott, hogy midőn azt a volt felügyelő tanár Jancsó József 1872-ben bekövetkezett halála után, 1874-ben, jelenlegi felügyelő tanára Elekes Károly átvette, különösen a tömött állatok legnagyobb részét, mint a melyeknek kijavításuk kétes sikerü vala, ki kellett selejtezni, már csak azért is, mert miattuk a velük egy muzeum-teremben elhelyezett újabb szerzeményt is a gyors megromlás veszélye fenyegette volna.

E tényen okulva a gondnokság, a felügyelő tanárok kezdeményezésére, a természetrajzi gyűjteményeket, a könnyebb kezelés szempontjából, a fennálló tanszékek szerint, elkülönítette és czélszerűbb helyiségbe helyezte el, 1874.

nyarán az állat- és növénytárt a déli szárny-épület emeletének 8-ik számú szobájában *Elekes Károly*, az ásvány- és régiségtárt pedig 10-ik számú szobájában *Herepei Károly* felügyelete alatt. Ez óta mindkét gyűjtemény egymástól függetlenül fejlődik.

Az állat- és növény-gyűjtemény égető szükségeinek fedezésére az elüljáróság mindjárt 1874-ben 750 forintot szavaz meg, mely összeget 3 év alatt kellett volna felhasználni, de tényleg ez idő alatt csak 524 frt 44 kr használtatott fel. 1880—1889-ig, a szaktanár előterjesztésére, esetről esetre szavaz meg az elüljáróság a gyarapítás céljaira kisebb-nagyobb összegeket. 1890. óta pedig költségvetésileg gondoskodik évi 210 frt általánynyal a gyűjteményről, melynek jelenlegi tantervünkhöz képest 1884. óta a földrajzi gyűjtemény is kiegészítő részét képezi. E tekintetben nem csak a szükséges térképekkel, globusokkal és egyéb szemléltető eszközökkel bővült a gyűjtemény, hanem a földrajz tanításához szükséges kis kézi ásványtárral is.

A gyűjtemény legintenzívebb gyarapodása az 1881—1887. évekre esik, a mikor is *Elekes Károly* felügyelő tanár megszabadulván az eddig viselt rector-professorság nyűgétől, ügyszeretettől áthatott lelkének egész erélyével látott hozzá a gyűjtemény fejlesztéséhez, gyarapításához. Segédkezet nyújtottak munkájához *Demeter Gyulai Kálmán* kollégiumi segéd-, jelenleg m.-vásárhelyi rendes tanár, *Sajtos Károly* tanuló, jelenleg szigorló orvos, ez utóbbi különösen a növény-gyűjtésben; majd, különösen mikor a gyűjtemény mellé külön dolgozó szoba rendeztetett be, *Fenichel Sámuel*, az ismert nevű uj-guineai utazó, kibén *Elekes Károly* hatása alatt ébredt öntudatra a természet-tudományok iránti hajlam, itt szerezte meg előismerteit, itt tett szert kézügyességre, mely legbiztosabb ajánló levele volt a bukaresti musaeum präparatori állomására.

Az új épületbe 1886-ban költöztettük át a gyűjteményt. Az elrendezés, leltározás 2 év kitartó munkáját vette igénybe. A fennebbiek szerint az állat- és növénygyűjtemény fejlődésében három korszakot különböztetünk meg:

1865—1874-ig;

1874—1887-ig az új épületbe történt átköltöztetés és végleges berendezkedésig;

1887—1894/5. tanév végéig.

E három korszak illusztrálásául szolgáljon az alábbi táblázat:

Az állat-, növény- és földrajzi gyűjtemények állapota az egyes korszakok végén.

Sorszám	C z i m	I d ő k ö r		
		1865—1874	1874—1887	1887—1894/5
		d a r a b o k b a n		
1	Állatgyűjtemény - - - - -	1288	8419	14640
2	Növénygyűjtemény - - - - -	3	3303	4414
3	Taneshközök (atlász, fálitábla, minta)	—	216	282
4	Butorok, eszközök, anyagok - -	30	241	272
5	Ásványgyűjtemény a földrajz tanításához - - - - -	—	96	118
6	Földrajzi taneshköz (térkép, földgömb stb) - - - - -	—	19	89
	Összesen	1321	12294	19815

A gyűjtemény elhelyezése jelenben a következő. Az új épület I. emeletének (északi végétől számított) 5-ik számú szobájába lépve, a falak mellé állított üveges szekrényekben találjuk a tömött állatokat, melyek sorában leggazdagabb az ornithologiai rész, mely néhány külföldi egyed mellett, vidékünk faunáját teljesen képviseli. A terem közepén elhelyezett dült fedelű szekrények egyikébe a *lepke*- és *rovar*-, másikába a *tojás*- és *száritott állatok* gyűjteménye van elhelyezve. E teremből a 4-ik számú szobába lépve, az ajtótól balra a borszesz-készítmények, jobbra a kagylók szekrényét találjuk; itt vannak elhelyezve a csontváz- és növény-gyűjtemény szekrényei is. A 3-ik számú szoba az előadó terem.

3. *Az ásvány-, kőzet-, kövület- és a régiségtár.* E gyűjtemények fejlődésének, gyarapodásának történetében 1867. után korszakokat megkülönböztetni nem lehet, mert *Herepei Károly* felügyelő tanárnak, 40 évet meghaladó tanársága alatt, nemes ügybuzgalma, lelkesedése, mely nem egy tanítványát is magával ragadta, egy pillanatig sem lankadt és így évről-évre állandó erélylyel gyarapította kollégiumunk e gyűjteményeit, melyeknek jelenlegi állapotát a következő adatok mutatják: Volt az 1894/5. isk. év végén:

ásvány	1868	drb
kőzet	1195	„
kövület	9062	„
régiség	3591	„
<hr/>		
Összesen	15716	drb.

E gyűjteményeket szintén 1886-ban költöztették át az új épületbe, melynek északi végén az I. emeleti saroktermet és a mellette levő oldalszobát foglalja el; a terem közepén dült fedelű szekrényekben, Dana rendszere szerint rendezve, az ásványok foglalnak helyet; a fal melletti szekrényekben egyfelől a kőzetek, másfelől a kövületek vannak elhelyezve; a mellékszoba egészen a régiségtárnak van szentelve.

Itt sem hagyhatjuk említetlenül azok neveit, kik értékes adományokkal gyarapíták e gyűjteményeket, u. m:

A Magyar Nemzeti Múzeum, Koos Ferencz, Ebergényi Mózes és fia Kálmán, Herepei Árpád, br. Kemény Gyula, ki többek közt 14 drb moci meteoritet ajándékozott, id. br. Kemény György, br. Kemény Géza, gr. Vass Béla, Zeyk Dániel, Zeyk Gábor, Zeyk Kálmán, Török Bertalan, Gáspár János, Losonczi József lelkész, Szemerjai Károly néptanító, Gál Albert birtokos.

4. *Éremtárunk* történetében, korszakunk kezdete óta, nevezetesebb mozzanat nem volt. Összesen 3441 db érem van benne.

5. A *természettani szertárt* a szabadságharcz vihara teljesen megsemmisítette. Az elüljáróságnak elől kellett kezdenie a nem csekély költséggel járó felszerelést. A felszerelés kivitele, tanszéke szerint, Kasza Dániel tanárra várt, ki azt a tudomány akkori álláspontján, az első szükségletnek megfelelően, eléggé átgondolt terv szerint eszközölte; fősulyt fektetett az optikai rész berendezésére. Ez első berendezés szükségletére két ízben vett fel nagyobb összeget, u. m: 1857-ben 1306.47 és 1867-ben 594.25 frtot. Kasza Dániel 1873-ban elhalván, a gyűjtemény felügyeletét még ugyanazon évben Löte Lajos veszi át. 1874-től 1878-ig, a főiskola vagyoniügyi válságának tartama alatt, a gyűjtemény gyarapodása szünetelt. 1879. óta 1889-ig esetről esetre szavaz meg az elüljáróság a gyűjtemény gyarapítására kisebb-nagyobb összeget. 1890. óta költségvetésileg 350 frt évi átalánnyal gondoskodik arról, melynek gyarapodása tehát 1879. óta folytonos.

Löte Lajos halála után, 1885. óta, a gyűjtemény felügyelője Bartha Zsigmond, kinek kimutatása szerint az 1894/5. isk. év végén volt a gyűjteményben:

az eröműtanhoz	134	drb
a hangtanhoz	41	„
a hőtanhoz	42	„
a fénytánhoz	55	„
a mágnességhez	6	„
az elektromossághoz	66	„
vegyesekben	63	„

Összesen 407 drb eszköz, 5359 frt 60 kr értékben.

6. *Philologiai és történelmi musaeum*. E gyűjtemény, mint ilyen, csak 1890, illetőleg 1893. óta létezik. A mi nem azt teszi, hogy a tanítás ezen ágaiban, a megelőző időkben, teljesen hiányzott volna a szemléltetés; mert főleg a történelmi szemléltető eszközök már azelőtt is bő

alkalmazásban voltak, csakhogy nem voltak rendszeres gyűjtemény keretében egyesítve. Az említett évben elhatározta az elüljáróság, hogy ezen rég érzett hiány pótlására, azon időtől fogva, minden évre felvesz a költségvetésbe bizonyos összeget, 100 frtot, vagy szükség esetén még többet is. Ez az összeg 1893. óta az akkor egyesített 2 gyűjtemény gyarapítására szolgál. A gyarapodásnak természetesen nem csak ez képezi alapját. Ide kerülnek azon tárgyak is, melyeket, a szaktanárok utasítása szerint, a tanulók készítenek. Remélhetőleg ajándékozás útján is nyerünk évről évre nem egy tárgyat, miként többi gyűjteményeinkbe.

A gyűjtemény helyéül a folyó iskolai évben, az új szárny II. emeletének déli részén, a könyvtár melletti termet jelölte ki az elüljáróság.

Ez idő szerint van benne:

1. Hauptmann-féle görög edény utánzatok	19 drb.
2. Polygnot falfestményeinek alakjai - - -	12 „
3. Launitz-féle phil. képek - - - - -	19 „
4. Gipsz szobor - - - - -	13 „
5. Bronz szobor - - - - -	2 „
6. Különböző gipsz öntvények - - - - -	4 „
7. Hauptmann-féle mythol. képek - - - -	60 „
8. Caesar hidja (egy IV. 9. o. t. készítménye)	2 „
9. Langl-féle történelmi képek - - - - -	36 „
10. Magyarorsz. tört. térképe - - - - -	3 „
11. Ó-kori tört. térképek - - - - -	14 „
12. Spruner-féle tört. térkép-gyűjtemény -	10 „
13. A magyar földrajzi intézet tört. térképei	5 „
14. Vegyes térképek, diszművek - - - -	18 „

Összesen 217 drb.

Ennek átlagos értéke 900—1000 frt.

E gyűjtemény természetes kiegészítő része lesz az a 3591

drbból álló szép régiség-gyűjtemény, mely most az ásvány-, kőzet- és kőület-gyűjteménnyel szomszéd teremben és kapcsolatosan kezeltek, s melynek értéke körülbelül 24—25000 frt.

7. *Rajzszerterről*, mint rendszeres gyűjteményről, csak 1872-től lehet szó, a mikor a rajztanítás megfelelő termet és helyiséget nyert. Ekkor vásároltatott 159 db gipsz minta a szabadkézi és 55 db fa- és sodrony-modell a távlati rajzoláshoz. A szabadkézi és mértani rajzoláshoz szükséges másféle minták vásárlása jóformán az utolsó évekre esik. Jelenben van:

Szabadkézi	(mintalap	2639	drb
	(modell	159	„
Mértani	(mintalap	440	„
	(modell	92	„
Eszköz	- - - - -	52	„

Mindössze 3382 drb, körülbelől 300 frt értékben.

8. *Tornaszertár*. A testi nevelés, testedzés ügye, mely intézeteinkben, még csak egy pár évtizeddel ez előtt is, inkább csak az egészséges véralkatu ifjuság természetes ösztönében s a különféle játékokban meg vivásban lelte kielégítését: a legujabb időkben kollégiumunknál különösen üdvös lendületet nyert, s a testi ügyesség és erő tervszerű fejlesztésében nyilvánul, a rendszeres tornászás keretébe illesztve. Ennek legszebb tanujelét az 1894-ben Kolozsvárt, s a mult évben Nagyváradon tartott kerületi torna-versenyeken adta ifjuságunk. Mindkét helyen az elsők között állott; az utóbbiban az első díjat nyerte el. Mindez csak fokozta elüljáróságunk készségét a tornaeszközök minél nagyobb mérvű megszerzésében, ugyhogy jelenben majdnem teljesnek mondható a felszerelés. Ide kell számítanunk a 3000 □ méter területű játék- és versenyteret, melyben ifjuságunknak a legfokozottabb igényeket is kielé-

gító nyári torna-helyiség áll rendelkezésére, ellátva minden szükséges felszereléssel. Mindezt be fogja tetőzni a 280 □ m. területű tornacsarnok, mely a jelen évben szintén fel fog épülni.

Jelenleg van 485 drb tornaszor 795 frt 58 kr értékben.

9. *Zeneszertár.* A zene muzsája a legrégebb időktől fogva édes otthonra talált kollégiumunkban. Jól szervezett zenekarunk a maga nemében a legjobbak közé tartozott. A legújabb időkben, a fuvó hangszerekkel szervezett nagy zenekar mellett, a vonós zenekarra s így a finomabb zenére is nagyobb gondot fordíthatunk, minthogy több növendék már kész zeneismerettel lép a karba; a mi régebben sokkal kisebb mértékben történt. Ehhez képest a zene-szertár gyarapodása is nagyobb arányokban halad.

Jelenben van benne:

45 drb hangszer	1526 frt 50 kr értékben
386 „ hangjegy	(400 „ — „ „
50 „ kótáskönyv	
egyéb felszerelés	200 „ — „ „

Összesen 529 darab 2126 frt 50 kr értékben.

10. *Ifjúsági könyvtár.* E gyűjtemény talán természetesebb rendben következett volna mindjárt a főiskolai könyvtár után; azonban, tekintve, hogy alapját nem a kollégiumi költségvetés, hanem a tanulók által évenként fizetett könyvtár-díj képezi: elválasztandónak tartottuk a nagy részben közpénztár által fenntartott gyűjteményektől. Meg kell jegyeznünk, hogy az egész gyűjtemény, a használat szerint, két részre oszlik: a) az általános ifjúsági könyvtárra, b) a *gymnasiunai tanulók könyvtárára*, mely tervszerűleg szét van osztva az egyes osztályok külön könyvszekrényeibe.

Az egészben együtt van: 797 mű 1319 kötetben. Értéke 2838 frt.

Megjegyzés. A tanítóképző intézet céljaira szolgáló gyűjteményekről szóló kimutatást annak történetével kapcsolatban közöljük.

V. A bennlakás (Internatus).

A bennlakási intézmény oly szoros kapcsolatban állott a legelső időktől fogva s áll még ma is erdély-részi református kollégiumaink szervezetével, hogy ennek többi tényezőiről alig lehet szólani annak említése nélkül. Ez az oka, hogy már eddig is, főképp az épületek leírásánál, többször érintettük. És ez igen természetes is, ha tekintjük azokat az elveket, melyeken intézeteinknek, s köztük első helyen az enyedinek, rendszere, szervezete felépült. Az elveket magok a körülmények s a helyzet sugalták. A gondviselés adott a nemzetnek bölcs és hatalmas férfiakat, kik ezt a sugallatot megértették s az elveket megvalósították. Megmenteni s a legbiztosabb eszközzel, a műveltség terjesztésével gyarapítani nagy vidékek megritkult magyarságát, erősíteni a magyar állameszme alapját: ez volt a nagy és dicső feladat, mely őket nagy alkotásaikban vezette. Talán senki sem értette és valósította meg e feladatot annyira, mint Bethlen Gábor fejedelem, a kinek a messze jövőbe tekintő államférfiúi bölcsessége, lángoló hazaszeretete mellett, legtöbb anyagi eszköz is állott rendelkezésére; a mint ezt oly szépen és kimerítően megírta P. Szathmári K. a „Bethlen főtanoda történetében“.

Az alapítás korabeli helyzet és körülmények, kisebb-nagyobb mértékben, ma is megvannak. Az intézet szervezete lényegében ma sem más, mint akkor volt. Hiszen feladata sem változhatott. A még mindig ritka, és nemzetiségek közt szigetenként lakó magyarság jó nagy része

ma sem elég erős arra, hogy gyermekeinek önerején szerezzék meg a művelődés feltételeit. A nemzetnek ma inkább szüksége van minden fiára, mint valaha volt.

Ezért a Bethlen-kollégium ma is úgy szolgálja a nemzeti művelődés ügyét, hogy a szellemi képzést még azokra nézve is lehetővé tegye, a kiket ebben az anyagi eszközök hiánya gátolna. Ezen célja elérésében egyik leghatásosabb eszköze a bennlakás intézménye, mely a vidéki tanulók nagy részének ingyen, vagy alig érezhető csekély díjért, biztosítja a különben sokba kerülhető lakást. De biztosít egyebet is, a mi a nevelés sikerének egyik legértékesebb záloga. Az együttlakás családi szervezete által a tanulás ideje alatt is oly helyzetbe juttatja a tanulókat, a melyben a sziv és kedély táplálására annyira szükséges feltételek nagy részét megtalálja. A nagy kollégium tágas és könnyen szellőztethető szobáiban ma már csak 12—14 tanuló lakik, a kis kollégiumiakban 7—8; míg csak a 60-as években is 18—20 tanulót kellett összezsúfolni a nagyobb, 10—12-öt a kisebb szobákba; s még így sem fért be valamennyi. Ezeket aztán vagy az osztályokba kellett beszállásolni, vagy a városon, kollégiumi rend mellett, elhelyezni.

A mai kedvezőbb lakás-viszonyokat főleg a népesség tetemes megcsökkenésének lehet köszönni.

A csökkenést érthetővé teszi az állami intézetek, szakiskolák szaporodása, s némileg az a körülmény is, hogy az általános katonakötelezettség törvénybe iktatása óta az iskola falai nem nyújtanak többé menedéket a katonaság ellen. Ez azonban nem kárára, hanem előnyére szolgált az intézet feladatának. A még mindig 600 körül mozgó tekintélyes létszámban sokkal kevesebb a selejtes elem. A nevelés és tanítás munkáját, a nagyobb és teljesebb mértékben gyakorolható gyámolítás mellett, nagyobb sikerrel s kedvezőbb arányokban lehet vezetni.

A másik kedvező körülmény a keleti szárny kiépülése volt; a mi által a nagy kollégiumban egy néhány, addig osztálytermeknek használt, szép szoba szabadult fel a bennlakás céljaira.

Önkint érthető, hogy a lakások zsufoltságának megszüntével az egészségi viszonyok is kedvezőbbekké váltak. A bennlakási rendet szabályozó törvények és utasítások, ugy, a mint azokat 1864-ben az egyház-főtanács, 1884-ben, az 1883. évi XXX. orsz. t.-cz. tekintetbe vételével, az egyházkerületi közgyűlés határozata alapján, az állandó igazgató tanács megállapította: részletesen és körülményesen megszabják az erd. ref. egyház 7 intézete számára a bennlakás rendjét is; világosan feltüntetve azokat az elveket, melyek évszázados üdvös eredményeivel bizonyították az alapítók bölcsességét.

Hogy minő szerepe volt és van még ma is a rector-professornak a bennlakás legfőbb felügyeletében és vezetésében, azt láttuk fennebb, a hol a Bethlen-kollégium számára megállapított „Kiegészítő utasítások“-ról szólottunk. Ugyanott megemlékeztünk arról is, hogy a kollégiumi rend, fegyelem és tisztaság fenntartása végett közetlenül rendelkezésére állanak a senior-contra, esküdtek, szobafőnökök és a szolgák főnöke, a kiknek segítségével, mintegy állandóan nyilván tartja az intézet falain belül és kívül folyó ifjusági élet minden mozzanatát.

Az említett iskolai hivatalnokok kötelességeiről részletesen szólanunk a mű vázlatos természete nem engedi.

Kötelességeik lényegükben a következők:

A *senior* vezetője és rendezője az ifjuságnak mindazon alkalmaknál, mikor valahol az összes ifjuság megjelenik, pl. templomi istentiszteleten, ünnepélyeken, temetéseknél stb., s itt a kollégiumi esküdtek, köztanítók, szolgálattevő ifjak segítségét igénybe véve, mindent úgy intéz, hogy az ifjuság megjelenésében s jelenléte alatt a tanulók

közti rend s illedelmes magaviselet szorosán meg legyen tartva ;

kötelessége a kollégium belső építményeinek s minden tulajdonainak épentartására való felügyelet ;

mindazon eszközök és anyagok beszerzésében, melyek a folyosók, tantermek s más a kollégium belsejében levő helyiségek világítására, fűtésére, tisztántarthatására megkívántatnak, közreműködik a gazdasági felügyelő tanár utasításai szerint ;

gondoskodik a szobákból bejelentett betegek kórházba helyezésétől ;

a kollégium költségén történő temetésnél szükséges intézkedéseket, az igazgató tanár utasítása szerint, végrehajtja.

Az *ellenőr* (contra scriba), a kollégium minden tagja törvényszerű magaviseletének főöre ;

felügyel a belrendtartás pontos kezelésére ;

az ő kötelessége a kollégium egész helyiségében a legnagyobb tisztaság fenntartása ;

ő ügyel fel a kollégiumi törvényekben és törvényszékeken határozott büntetések pontos végrehajtására is.

Mindezen kötelességek teljesíthetése végett, úgy annak, mint ennek, segítő társai első sorban :

az esküdtek, kik a tanári kar előtt az igazgatónak való kézadással jelképezett esküvel kötelezik magukat a törvények pontos megtartására s megtartatására ; ugyanez az eskü kötelezi a seniort és contrát is kineveztetésök alkalmával. A kollégiumi esküdtek közvetlen örei a tanuló ifjuságnak. Minden különös megbízás nélkül is a legéberebb figyelemmel kísérik az ifjak magaviseletét ; tekintélyöket és befolyásukat felhasználják, hogy minden törvényellenes cselekvés, rendetlenség megakadályoztassék ; (Kinevezi a tanári szék a szükséghez mért számban a segédtanárok, köztanítók, főisk. tanfolyamot végzett ifjak

vagy azon felsőbb tudományokat hallgató ifjak közül, kiket ezen fontos hivatás teljesítésére méltóknak itél.)

a szobafőnökök (primarius), kik lakótársaik között a szobákban a rendet, tisztaságot, illedelmes magaviseletet fenn tudják tartani. A „Rendszabályok“ a szobafőnököket a legapróbb részletekre is kiterjedő utasításokkal látják el mindenben, a mi az egyes lakószobákban úgy szólva közös háztartásra egyesült lakótársak testi és erkölcsi nevelésének érdekeit ápolja és előmozdítja, mondhatni a gondos és szerető családfő kötelességét háritják rájuk. Ők továbbá azok a fontos közegek, a kik a vezetésök alatt egyesült családtömböt bele illesztik a szervezet egészébe, kalauzolják ennek sok águ rendszerében.

A kollégium belsejében megkívántató tisztaság fenntartásában a contrának fő segítő társa a *szolgák főnöke* (kit a diák-humor régi időktől fogva pápának nevez). Elnevezése kötelességeinek körülírásában leli magyarázatát. E szerint az iskolai év elején megkészíti s az év folyta alatt mindig kellő rendben tartja a kollégiumban levő *szolgák* névsorát, kik közé számíttatnak mindazon I—VI. gymnasiumi és elemi tanulók, kik szegénységük miatt tandíj, ágyhelydíj s szobabeli költségek fizetése alól fel vannak mentve.

A szolgarendszer bennlakásunk szervezetének egyik legjellemzőbb sajátága volt, főleg addig, a mig egész teljességében fennállott. Éppen ezért szükségesnek tartjuk ide iktatni, legalább nagyjában, azokat a teendőket, melyeket a szolgák végeztek, s végeznek részben még ma is.

E teendők voltak: a tantermek tisztántartása, fütése; a folyosók és lépcsők takarítása, a lámpákra való felügyelet s azok kezelése, a kollégium udvarának, a mellette levő utczarészeknek tisztán tartása. Ehhez járul az *éjjeli örködés*, melyre a szobafőnök annyi szolgát nevez ki, a mennyi megkívántatik, két — vagy télen három — egymást

az örökösben felváltó csapatra osztva, a kollégium egész helyiségének, tisztaság tekintetéből, szemmel tartására. A terhebb közszolgálatok elvégzésére az u. n. közszolgák (neuter-ek) voltak s vannak alkalmazva. Ilyenek még ma is vannak, de szolgálatuk korántsem mondható terhesnek. Az egész intézmény inkább csak czim a segélyezésre.

Az említett kötelességeken kívül ugyancsak szolgatanulók végezték a szobák tisztántartását, fűtését, a víz-hordást, lámpagondozást stb. A szolgálknak egy másik faja a *principista szolgálk*, kik a fejedelmi kegyeletet élvező theologus diákok körül végzik a szolgálai teendőket azért a napi 2 czipóért, melyet ezek a nevezett czimen kapott 4 czipóból tartoznak ezen czélra fordítani.

Alig szükség emlitenünk, hogy a bennlakási rendszernek imént vázolt képe, főleg az utóbbi évtizedek alatt, a haladó kor követelményeihez képest, nálunk is változott. Az egyik jelentékeny változás épen a *szolga-rendszer korlátozásában áll*. Az elüljáróság 1892-ben a tantermek gondozására, 1893-ban a szobák, folyosók s az udvarok tisztán tartására alkalmazott rendes fizetésű iskola-szolgákat; a mire egyfelől a népesség s ennek következtében a szolgálétszám csökkenése, de főképpen nevelés-oktatási tekintetek kényszerítették, ide számítva még azt a régi tapasztalatot is, hogy az említett teendőket a szolgatanulókkal sohasem lehetett elég pontosan és tökéletesen végeztetni. Ez az intézkedés, a közetlen cél szempontjából, teljesen bevált. Más kérdés az, hogy a szolgatanulók létszámának ily tetemes korlátozásával nem áldoztunk-e fel sokkal nagyobb érdekeket. Meglehet, hogy e kérdésben az ellennézetűek véleményével is számolnunk kell, főleg azokéval, a kik a multa gondolva, azt mondhatnák, hogy ezen százados intézmény megszüntetésével talán számtalan szegény sorsu gyermeket fosztunk meg attól a lehetőségtől, hogy minden külső segítség nélkül, csupán önerejére támaszkodva, fel-

küzdhesse magát a nemzet művelt elemei közé; hogy a multak tanúsága szerint száz meg száz derék ember vált ki azok sorából, kik a tanulói pályát mint szolga-tanulók küzdötték keresztül, sőt a küléletben nem egy éppen azok fölébe emelkedett, a kiknek az iskolában szolgáljuk volt. S mondhatják végre azt a soha kétségbe nem vont igazságot, hogy dolgozni nem szégyen, hogy a becsületes munkával kiérdemelt életfenntartási eszközök csak becsületére válhatnak bárkinek.

Mind ennek igazságát el kell ismernünk. Nehezen lehetne előszámlálni mindazon jelesekét, kik a szolgáltság kenyerén küzdötték fel magukat sokszor a legkiválóbb társadalmi állásokra. És még sem szabad másképp cselekednünk. Az őket megtaláljuk a változott viszonyokban. Az élet követelményeinek tetemes megszorodásával, az ismeretek körének tágulásával az intézetek tananyaga is folytonosan nagyobbodik; ellenben a szolgálai teendők éppen nem apadnak. A szolgál-tanuló a napnak éppen azt az idejét fordítja szolgálai kötelességének végzésére, a mikor az elme legfogékonyabb, úgy hogy majdnem összes munkaideje csak estére szoritkozik, a napi teendőkben különben is elernyedett testi állapottal. Ennek káros következményei főleg az utóbbi években kezdettek nagyobb mértékben mutatkozni. A szolgál-tanulókból aránytalanul többen buktak el, mint az u. n. tanítványokból,

Ilyen s ehhez hasonló tapasztalatok mellett nem csak a miniszteri megbizottak, hanem a humanismus is méltán emelheti fel szavát, és az sem lehet kétséges, hogy az intézmény megtartásához vagy megszüntetéséhez fűződik-e fontosabb érdekek. A tulélt és tarthatatlanná vált hagyományok védelmezőinek megnyugtatóására szolgálhat az a tudat, hogy a tehetséges tanulók kiválása a vagyontalan néposztály gyermekeiből ma már nem véletlenül, a körülmények szeszélye szerint, hanem a tanárkar tuda-

tos intézkedésével történik. Eképpen a rendelkezésünkre álló jótétemények is jobban értékesíthetők s a tervszerű nevelés elvei is fokozottabb mértékben valósíthatók az internatusban.

A másik előnyös változtatás a lakószobák felszerelésében történt. Az elüljáróság több ezer forintra menő költséggel az összes szobákat vaságyakkal látta el; kiépítette, szintén tetemes áldozattal, a sokáig nagyon fogadtékos mellékhelyiségeket. A kor követelményeinek megfelelő teljes átalakítás a legközelebbi évek feladata lesz.

Itt kell megemlékeznünk az erdélyrészi ref. kollégiumok szervezetének egy másik ősi és sarkalatos intézményéről:

A magántanítói rendszerről. Maga az elnevezés inkább didactikai eredetre vall, de a hozzá kapcsolt kötelességek a bennlakás egyik legnevezetesebb tényezőjévé avatták. Megtetszik ez a „Rendszabályok . . .“ ide vonatkozó részletes rendelkezéséből s már az intézményt megokoló bevezető szavaiból. E szerint:

„Kollégiumunk áldott emlékü alapítói azon nemes célból, „hogyan minél több jóigyekezetű, szegény tanuló részesülhessen a köznevelés áldásaiban, s a tanintézet a lehetőség egyszersmind nevelőintézet, úgy szólva, szélesebben kiterjesztett családkör legyen“, előrelátó bölcseséggel a tanulóknak együttlakási és együtt-tanulási rendszerét állapították meg. Ezen üdvös intézkedés következtében kollégiumaink növendékei valósággal egy nagy családkör tagjai, azon egy édes anya gyermekei; a kollégiumi elüljáróság a családfő képviselője, az érettebb ifjak a nagyobb testvérek, sőt *egy tetemes része éppen a szülők* helyettese.

Kollégiumaink emez ősi szerkezetén alapszik nevezetesen a magántanítói rendszer is, ezen életrevaló, önerő-, önbizalom- és ügyességfejítő intézkedés, mely szerint minden elemi és gymnasiumi alsóbb osztályu (I—IV., illetve

V—VI.) tanulónak külön felügyelője, tanítója van, ki nem csak erkölcsi tekintetben vezetője tanítványainak, hanem egyszersmind az osztálytanító keze alá is dolgozik.“

Ez az intézmény, könnyen érthető okokból, éppen a mi kollégiumunkban fejlődött ki legteljesebb mértékben. Minden előtt az érett, s épen azért magántanítói megbízatásra alkalmas, ifjúság egyik intézetben sem volt oly nagy számban, mint itt. Ehhez járult a kedvezmények s jótétemények sokféle neme, nagy mennyisége; a mi aránylag legtöbb sorsu szegény tanulót csábitott ide, kik az u. n. bölcsészeti osztályokba jutván, magántanítói működéssel szerezték meg azt a sokszor elég tekintélyes jövedelmet, mely egyfelől a diák-állapottal járó drágább ruházat költségeit fedezte, másfelől módot nyújtott arra is, hogy a külső társadalmi életben részt vehessenek s így az iskolai nevelés egyoldalúságát egy kis társadalmi routine-nal egészítsék ki. Legjobban volt dolguk azoknak, kik kosztos tanítványokat, vagy előkelő, vagyonos családból származó tanulókat kaptak. Ezek a szüneteket többnyire tanítványaik szülőinél töltötték s ott a műveltebb körökkel való közvetlen érintkezés révén finomabb modort, bátor fellépést sajátítottak el; egy szóval bő alkalmuk nyílt a hiányos családi nevelésből származó szegletességeket magukról lecsiszolni. A másik nagy előny az volt, a mit a „Rendszabályok“ is említenek: az önbizalom, az önállóság fejlesztése az által, hogy a mások gondját vették magukra s már az iskola falain belől hozzászoktak ahhoz, a mi a küléletben sokszor a legnehezebb helyzetekben is megmutatja a kivezető utat: hogy első sorban önmagukban, saját erejükben bizzanak. Ekként a magántanítói intézmény, úgy szólva, az *élet iskolájának* is *előiskoláját* képezte.

Még csak azt kell megemlítenünk, hogy nem egy szegény tanuló éppen ez uton szerezte meg azt a pénzösszeget is, mely őt képessé tette arra, hogy külföldön bete-

tözhesse tanulmányait, hogy átlássuk, mily sokféleképpen előmozdította ez intézmény a szegényebb néposztály gyermekeinek átszűrődését a nemzet művelt elemei közé. Hogy mennyire összeforrt intézeteink szervezetével még a köz-tudatban is, annak legerősebb bizonyítéka az a körülmény, hogy a legtöbb szülő még ma is makacsul ragaszkodik hozzá; s akárhány intézetből, hol ez nincs meg, éppen ezért hozzák ide a tanulókat, mert ebben képzelik gyermekeik erkölcsi és szellemi fejlődésének egyik leghathatósabb biztosítékát.

Azonban mindamellett be kell vallanunk, hogy ez az intézmény, fennebb vázolt alakjában, immár csak a múlté. Ennek természetes okát a változott viszonyokban találjuk. Arról már szólottunk, hogy a tanintézetek szaporodása tetemesen alább szállította kollégiumunk népességét. Ámde ezzel egyenes arányban csökkent az előkelőbb és vagyonos osztály gyermekeinek száma is a tanulók között. Ennek közvetlen következménye a jobban fizető tanítványok számának lepadása s a magántanítói jövedelem csekély-sége, vagy egy néhány teljesen megbízható és képzetebb diák kezében való összpontosítása. Minden vagyonosabb szülő a legjobbat, legmegbízhatóbbat választja. Ilyenek pedig nincsenek oly nagy számban, mint a mily nagy a kereslet. Még azt sem szabad felednünk, hogy csupán a nevelői és tanítói foglalkozás fölemelő tudata nem gyakorol oly nagy hatást, hogy anyagi haszon nélkül is készséggel felvennék terheit. S ha most egy néhány jelesebb, megbízhatóbb diák keze alatt nagyszámu tanítvány egyesül, az eredmény alig felelhet meg a várakozásnak. Hiszen minden szülő azt ohajtja, hogy a tanító sokat foglalkoz-zék gyermekével, S ez a követelés igen sokszor nem annyira a felügyeletre és erkölcsi fegyelmezésre vonatko-zik, mint inkább a leczke betanítására. Ez pedig még kevésbé lehetséges. És ezzel eljutottunk a legnevezete-

sebb okra: a tanítás anyagának nagymérvű megszaporo-
dására, rendszerének lényeges átalakulására. Mi türés-taga-
dás, régebben a magántanítás alig terjedt ki egyébre,
mint a latin nyelvre; a többi tárgyra biztatgatták, de
nem igen készítették a tanulókat. Ezt az egy tárgyat, ter-
mészetesen, könnyű volt meggyőznie annak, a ki maga is
ezt tanulta legtöbbet, a többivel pedig, még a megszabott
óramennyiség keretén belül is, aránytalanul keveset fog-
lalkozott. Az állami intézeteknél életbe léptetett szakrend-
szer teljesen megszüntette a tárgyak közti rangkülönbséget;
s így intézeteinknél is meg kellett szüntetni az osztály-
tanítói rendszert, mely több különböző természetű tárgyat
egyesített, nem is mindig illetékes kezekben. Azóta nálunk
sincs különbség az alsó és felső gymnasiumi osztályok
tanítási rendjében. Itt és ott rendszeren képesített szaktaná-
rok tanítanak, egyenlő követelményekkel. Ehhez alkalmaz-
kodnia, még a legtehetségesebb magántanítónak is, egy-
szerűen lehetetlen. Mert ha a tanítványait oktató összes
szaktanárok „keze alá“ akarna „dolgozni“, akkor mind-
azon tárgyakban szakszerű képzettséggel kellene rendel-
keznie. Ez alól ma már a latin nyelv sem képezhet kivét-
elt, mivel ezt sem osztálytanítók tanítják, kiknek e tárgy-
ban szerzett ismereteik alig haladják meg a magántanítókéit,
hanem rendszeren képesített szaktanárok, kik nem szíve-
sen látják az avatatlan kezek zavaró munkáját.

Ezeket tekintve, mtnden további fejtegetés nélkül
kimondhatjuk, hogy a magántanítói intézménynek a gym-
nasiumi oktatás rendjében többé nem lehet helye. Ezt
erdélyrészi ref. kollégiumaink tanárai rég belátták s érte-
kezleteiken többször is tették vita tárgyává. Kollégiumunk
tanárkara immár évek óta nem alkalmaz magántanítót
a régi értelemben, s az érettebb ifjakat inkább csak fel-
ügyelőkül rendeli az algynasiumi tanulók mellé, a kik-
nek a tanítás munkájában, kötelességszerűen, csak annyi

részök van, hogy ellenőrzik a felügyeletök alá rendelt tanulókat tanulói köteleességeik pontos teljesítésében, s ha olykor, a szülők egyenes kivánságára, mégis tanítgatnak: ezt a szaktanár egyenes utasításai szerint végzik.

Ezek szerint a magántanítás intézmény, a régi értelemben, csupán az elemi iskolákra szoritkozhatik, a gymnasiumban megszűntnek tekinthető. Megmaradt belőle a *felügyelői* megbízatás, a mely kezdettől fogva nevezetesebb részét képezte a magántanító köteleességének; a mint ezt a „Rendszabályok“ idevonatkozó része C) pont alatt a legnagyobb részletességgel kifejti. Az ott közölt utasításokban együtt találjuk mindazon vonásokat, melyek a tökéletes nevelő, vagy akár mintaszerű családfő eszményét alkotják. Bátran el lehet mondani, hogy az egész műnek ez a legszebb és legértékesebb része. Szebben és jobban alig lehetne kidomborítani azt a képet, mely az áldott emlékezetű alapítók lelkében élt a nemzet ifjúságának nevelésére nézve.

Ezen oldaláról tekintve a kérdést, az érettebb ifjak mint felügyelők éppen oly nevezetes tényezők lesznek jövőre a bennlakás szervezetében, mint voltak ezelőtt a magántanítók. A változás a dolog anyagi oldalán, a jól és hiven teljesített kötelesség méltó jutalmazásán, mit sem változtat, tehát nem vágja útját az önszegélyezés legbecsebb nemének. A munkás ezután is méltó lesz a maga bérére.

VI. A tanulók segélyezése.

Kollégiumunk, alapítása óta az erdélyi ev. ref. közvéleménynek élénk és kitartó érdeklődését biztosította magának. Nemcsak abban nyilatkozott ez az érdeklődés, hogy gondnokait, az alapító fejedelem jogutódait, Erdély

legelőkelőbb családjaiból nyerte állandóan; nem is csak abban, hogy mindig nagy tömegekben keresték fel előkelő és szegény sorsu családok gyermekei: hanem leginkább abban a maecenási támogatásban, melylyel tanulóink számára az anyagi gondtól ment szellemi haladás lehetőségét biztosítani igyekeztek. Ez az anyagi támogatás, a míg egyrészt bizonyítja nemes gondolkodásu hazafiak serénységét, hogy nemzetük és felekezetük jövődjét minél számosabb s minél műveltebb nemzedék kezében hagyassák: másrészt bizonyítja azt is, hogy iskolánk nevelő iránya, e tekintetekben is, megelégedésükkel s elismerésükkel találkozott mindenha.

Szathmáry Károly intézetünk első századjáról a következőket írja: „Tehetősebb uraink, ismerve a szentírás azon szavait, hogy, kinek az ur sokat adott, sokat is kíván attól s szintugy azon örökigazságú nemzetgazdasági eszmét, hogy az országok gazdagsága az egyes polgárok szellemi és anyagi javainak mennyiségétől függ: siettek tanodáinkat, s ezek között az enyedit is, mindazon liberalismussal, hogy jelesebb jobbágy-fiaikat tanodákra bocsáták, mind pedig egyenes anyagi segélyezéssel gyámolítani. Alig volt tehetősebb főúr, kinek tanodáinkban egy-két kegyletese (alumnusa) ne lett volna; ki jóra való ifjakat akadémiákra ne küldött volna s midőn ezek iskoláikból előkerültek, újra ők voltak az elsők, kik udvaraikhoz meghívták, vagy más uton igyekeztek állomást szerezni számukra.“

De tanulóink segélyezésére szánt alapítványok és adakozások hagyományos szokása nem fűződik pusztán az első század történetéhez. Állandónak nevezhető ez minden korban; de leginkább akkor és ott, a mikor és a hol a segítség legégetőbb szüksége mutatkozott. Alig mulik el év intézetünk több, mint harmadfél százados történetében, a mikorról a jótevő kegyesség megnyilatko-

zását hálával ne emlegethetnök. Ezen támogatás folytán történt, hogy a nevelés segédeszközei felszaporodtak; hogy nemes családok segélyre szoruló gyermekei, főképpen pedig a szegény székely fiak rég idő óta itt kezdtek, folytatták, sőt sokszor be is fejezték, szülőknek alig valamelyes hozzájárulásával, tanulmányaikat; innen léptek ki sokan az életbe, hogy mint papok, tanítók, s az értelmiségnek más állásain a leghelyesebb értelemben oldják meg a „székely kitelepítés“ kérdését. A sepsi-szentgyörgyi kollégium fennállása és kiegészítése óta ez a tömeges látogatottság kissé alább hagyott ugyan, de csak annyira, a mennyire az iskolák látogatottságának mértékét a törvény is korlátozta.

Némelyik jótevő akarata szerint a segélyezés még az intézet falain kívül, az egyetemi életre, vagy katonai szolgálatra, sőt a gyakorlati élet első évére, a legtöbb nehézséggel járó első küzdelmek közé is, elkiséri élvezőjét. Még pedig minden egyéb kötelezettség nélkül, mint hogy becsülettel álljon meg választott pályája nehézségei között. Az első századból maradt fenn az a hagyomány, hogy a „fejedelmi kegyelet“ csak azok kapják, kik papságra készültek; s ha közülök világi pályára lépett valaki, az élvezett jótéteményt vissza kellett fizetnie. De a valóságban elüljáróságunk emberemlékezet óta soha sem akart ezzel a kényszerrel valakit, hivatása ellenére, valamely pályához lekötöni.

A segélyezés a multban, mikor még az iskoláztatás nem volt törvényes kötelezettség, s mikor a helyett, hogy a tanuló a tanításért fizessen, az iskolának kellett ébresztgetni és fokozni a tanulás vágyát és lehetőségét: kiterjedt a szegény tanulóknál jóformán mindarra, a miféle természetü indokolt szükségletök felmerült. Még a tekintetben sem lehetett meg a válogatás, hogy valaki tudott-e kellő szellemi eredményt felmutatni. A ki csak kihívó vi-

selettel botránnyosan meg nem sértette a törvényeket; a ki csak valami jóindulatot és fogékonyságot mutatott a tanulásban: a kollégium jótékonyságára számot tarthatott. Lehettek ezen multnak kinövésai; a mennyiben a nagy tömegben akadhettek egyesek, a kik inkább gondtalan megélhetést kerestek és találtak némely szolgálatok fejében, melyeket a kollégiumi gazdaság és bennlakás rendjének fenntartásában végeztek. De az ilyenekkel szemben sem veszett kárba a jótékonyság. Abban a korban, mikor még az egyes állások betöltése nem volt formális képesítettséghez kötve, azon általános szellemi fejlettséggel és gyakorlottsággal, melyet kisebb részben a tanulásból, nagyobb részben a kollégiumi ház- és rendtartás egy-egy ágában elértek, sokféle alkalmazásban tudták magukat hasznosítani. Mikor azonban a tanulók száma megnövekedett s többé a tanulás vágyát sem kellett mesterségesen élesztgetni; a mióta az iskola életében is, és az élet iskolájában is a képesítettségnek több-többféle ágai és fokozatai állapítottak meg; a mióta érettségi vizsgálatra kell azoknak állaniok, kik tudományos irányban akarnak tovább haladni; főképp pedig az oktatásügynek az 1883. XXX. tczikkal s a nyomában kelt rendeletekkel való részletes és egyöntetű szabályozása óta az érdemjegyek osztása, s vele az iskolai jótétemények élvezete is, szigorubb feltételek szerint állapított meg, a segélyezés szabályoztatott s az egyedül helyes irányban ki is terjesztett. Ezóta érvényesül kellő mértékben, irányadó szempont gyanánt, a szegénység mellett a tanulói érdem, még azon jótéteményekben is, melyeket az alapító családja tagjainak neveltetésére szánt feltétlenül.

Igazságot kell azonban szolgáltatnunk a mult felfogásának és törekvéseinek. 1769. a mvásárhelyi „litteraria Commissio“ az iskolai jótétemények nevelő értékére gondol, mikor azt mondja: „hogy felette igen jó volna, ha meg

nem engedtetnék, hogy a régi pia fundatiókból a fundátoroknak posteritási ne disponáljanak és azokra maguk ne kérnének nevezet szerint alumnusokat.“

1843l. évről már tényleges megszorításokat is találunk a következő határozatban: „Minden iskolai jótétemények félévenként megürülteknek tekintetvén, mindannyiszor az ifjak közt érdem szerint osztatnak ki.“

1856. évről: „1. Azon segélypénzeket, melyek nincsenek családhoz kötve, azoktól, kiknek másodosztályu előmenetelük van vagy egy tárgyból: elveszi a tanárkar. 2. Ha a családhoz kötött segélypénznek élvezője második fokozatot kap, elveszti a segélyt.“

Leghatározottabb azonban ezen irányban az intézeti Elüljáróság azon intézkedése, melylyel az ifjuság kollégiumi szolgálattételeit s a vele kapcsolatos segélyeket korlátozta, s ezen határozatok czélzata (1893):

1. Elégtelen osztályzat miatt ismétlő tanuló az ismétlés éve alatt semmiféle kedvezményben és segélyben nem részesül.

2 Javitással haladó tanuló a tanév első felére eső összes díjakat megfizeti s az első évharmadban semmiféle segélyre és kedvezményre nem számíthat.

3. Azok, kik az első vagy második évharmad — elemi osztályokban az első félév — végén két vagy több elégtelen osztályzatot kapnak, azon időponton kezdve ugyanazon elbírálás alá esnek, mint az ismétlők.“

Ma már tehát a „közszolgálat“ kellő előmenetel nélkül nem szolgálhat okul az iskolai jótétemények élvezetére. Szegénység és tanulói érdem mellett csak azon szempontok jönnek még tekintetbe, melyeket az alapítók ilyenekül megjelöltek.

Vannak alapítványok, melyek az alapító-levélben megjelölt családból vagy helyről való származást tüzik ki ilyen feltételül (10); vannak, a melyek nemesi származás-

hoz (4), székely eredethez (3); vannak, a melyek megjelölt gymn. osztályokhoz (4), vagy egy bizonyos választható életpályához (orvosi 2, theologiai 5), vagy külföldi theol. akadémiák hallgatásához (3), vagy az iskolai év végén szokásos pályázathoz vannak kötve pénzjutalmul s pályázat nélkül való kitüntetésül (9). Három alapító kifejezetten magyar eredetü, kettő kivételével valamennyi ev. ref. vallásu növendékeket ohajt segélyezni.

De a kollégiumi elüljáróság megértve és hiven szolgálva a nagy fejedelem kulturális szándékait, külön alapok nélkül is, mindig készen állott a maga segélyező kezével, a hol a szegénységet és tehetséget, a hol a nemzeti és felekezeti érdeket támogatni kellett. Az ev. ref. papok és tanítók gyermekeire nézve leszállította a bennlakás díjtételeit; szegény gyermekeknek téli ruhát osztogat; szegény tanulók tandíját részben vagy egészben elengedi; a betegek gyógyittatásáról és kórházi ápolásáról gondoskodik; nyáron fürdőjegyeket oszt ki a tanulók között; évenként a közpénztárból kiutalt pályadíjakban és pénzjutalmakban részesíti az érdemeseket; a kollégium szolgálatában állók gyermekeit az iskolai díjak fizetésétől teljesen fölmenti; s valóban nincs kínálkozó alkalom, legyen az tornaverseny vagy tanulmányi kirándulás, vagy bármely újabb nevelői feladat, a melyet készséggel fel ne használna a szükség enyhítgetésére. A legnagyobb jót pedig az által műveli, hogy élelmet is ad azoknak, kiket szülők elégséges és egészséges táplálékkal el nem láthatnak.

Eforális könyvünk adatai szerint, a legújabb alapítványokkal is kiegészítve, 79 teljesen befizetett alapítvány évi jövedelme szolgál a kollégiumi ifjuság segélyezésére. Ezen alapítványi tőkék összege, ide értve mindazokat, melyek intézetünkhöz, vagy ennek a céljaira tétettek, mai pénzértékben 160636·31 frt. Vannak ezen könyvünkben egyes jegyzetek, melyek a jelzett összegben kívül még 20

alapítvány lételét látszanak bizonyítani, melyekről azonban, az említésén kívül, ma már semmi egyéb adat nincs. Valószínűleg az alapítók halálával, kik életükben az évi kamatot fizették, de a tőke letételéről nem gondoskodtak, szüntek meg. Ujabban tett, de még be nem fizetett, vagy az alapítólevél rendelkezése szerint még meg nem indult segélytőke 5310 frt.

De sem ez általános összegek, sem az egyes alapítványok nem beszélnek világosan a segélyezés arányáról és módozatairól. Ezt csak a segélyezés mai formáinak részletes és osztályozó feltüntetésével érhetjük el, a melyben a rokon természetű alapítványok összegezve, szabályozva, s a szükség szerint kiegészítve jutnak kifejezésre. Az osztályozás a következő czimek alatt történhetik: élelmezés, ösztöndíjak, pályadíjak és pénzjutalmak, könyvjutalom és papirsegély, tandijelengedések, egészségügyi segélyezés.

I. Élelmezés.

Tanulók élelmezésére fordítja intézetünk első sorban 46 alapítvány mai értékben számított 33094.75 frt tőkéjének kamatait. Köztük különösen fontos Bethlen Gábor fejedelemnek, minden valószínűség szerint az intézet alapításával egy keletű, azon intézkedése, hogy „pro 40 alumnis sacri miniszterii“ mai értékben évi 1050 frt fordítsák; ezért nevezték el ezen jótéteményt élvező theologus ifjakat „principistáknak“. Ezek a fejedelmi kegylet kamatait 1886-ig pénzben kapták ki, ez évben azonban az erdélyi ev. ref. Egyházkerület segélyezésével (évi 1000 frt) konviktus állíttatván fel, ezen kegylet jövedelme is, eredeti rendeltetése szerint, ide soroztatott. 1894. évben az egyházkerület visszavonta évi segélyét, s az így keletkezett hiányt Nagyenyed város képvisellete sietett évi 1000 frtnak ugyane célra való megajánlásával fedezni.

Ily természetű egyéb alapítványaink, melyek gymnasiumi tanulók ételmezésére szolgáltatnak jövedelmet, 12107.75 frtot tesznek tőkében évi 544.81 frt jövedelemmel. Ez összeg azonban a szegény tanulók szükségletéhez képest közel sem mutatkozott kielégítőnek, s a kollégiumi elöljáróság 1878. óta, tíz évi átlagot számítva, 1179.02 frt évi összeget fordított gymn. tanulóknak ebéddel való ellátására. Az 1895. évtől kezdve pedig az újonnan szervezett gymn. konviktus céljaira évi 3000 frtot vesz a költségvetésébe.

Még jelentékenyebb az a segélyezés, melyet intézetünk naponta friss, 315 és 630 grammos kenyéradagokban (1 és 2 czipó) nyújt szegény sorsu tanulóknak, kik közül egy rész az internátusban kisebb szolgálatokat (tűzgyújtás, vízfordás, éji őrökösés) végez, ev. ref. lelkészek és tanítók fiainak, a két felső osztálybeli gymn. növendékeknek, pap- és tanítójelölteknek, tíz évi átlag szerint évente 320 tanulóknak 3156.80 frt értékben.

Történeti bizonyossággal nem tudjuk kimutatni a czipósegélyezés eredetét és fázisait; erről és sok egyéb fontos dologról szóló okirataink elvesztek a sok mindenféle csapás között. De annyit biztosan állithatunk, hogy ily mértékű segélyadásra az alapító nem kötelezte az elöljáróságot. 1671. évről kelt okiratban kollégiumunk gondnokai ezen utasítást adják a professzoroknak: „Az alumnusok és expectansok, egyszóval minden praebendások számát is szükség és szünidőhöz képest szabnunk. Azért a 20 alumnusok mellé napjában két-két czipót vivő praebendások, akár expectansok, akár neutralisták legyenek azok, de 35 személynél több ne legyen, úgy, hogy a 20 alumnusra czipó 80, és a 35 expectansra czipó 70, mely 3 véka lisztből kitelik in summa Liba, 150 napjában menjen ki. Ezen kívül az számtartó többet ne adjon, mert ratiójában nem accipiáltatik.“ Téves tehát az a nézet,

hogy intézetünket a czipósegély mai mértékére fejedelmi intézkedés kötelezi.

Ide számítandó a folyó iskolai év kezdetéig 1867. keletü szokás, hogy Nagyenyed városának 50 családja, naponként felváltva, fött ebéddel látott el 16 szegény tanuló, kik az ételhordó ládával jelezték a családok sorrendjét. Az 1895/6. iskolai év kezdetével a gymn. tanulók konviktusának rendszerezése folytán ezen kegyeletes régi szokás megszűnt.

Élelmezés czimen tehát intézetünk átlagos évi segélye:

1. Theologusok konviktusát élvez-		
ték átlag 38-an évi - - - - -	1997·30	frt értékben.
2. Tanítójelöltek konviktusát élvez-		
ték átlag 30-an évi - - - - -	1252·36	„ „
3. Gimnáziumi tanulók konviktusát		
élvezték átlag 41-en évi - - -	1179·02	„ „
4. Czipót 320-an - - - - -	3156·80	„ „
Összegezés: Konviktust 109, czipót		
320 tanuló - - - - -	7585·48	frt értékben.

2. Stipendiumok.

1. *Családi* stipendiumot évenként 24 tanuló élvez 1982·74 frt, melynek alaptökéje 23555 frt. E tőkét a következő alapítványok teszik:

a) Bod Benedek 1816. évben tett 2100 o. é. frt alapítványának évi kamatait testvéreinek leszármazottai vagy a legközelebbi vérrokonok, ezek nem létében albisi, ha ilyen nincs, más szegény és jó tanulók kapják; ma 2 Bod-fiu - - - - - 88·83 frt.

b) Cseh Zsigmond 1826. kelt 3200 o. é. frtos alapítványa az alapító testvéreinek egyenes leszármazottait, vagy leányági utódokat, harmadsorban más rokont illet; ma egy Cseh-fiu kapja a jövedelmét, évi - - - 177·66 frt.

c) Imreh Lázár 1881. tett 3815 o. é. frt alapítványát első sorban vérrokonainak nevelésére, másodsorban vallási és nemzetiségi különbség nélkül bármely jó tanulóra hagyta. Az alapítvány csak a rajta volt teher törlesztése után 1893-ban folyósított; kezelése az egyhk. igazgató tanácsra van bízva. Kamatait három rokon-fiu élvezi, évenként - - - - - 377·54 frt,

d) Br. Kemény György 1893. tett 20000 o. é. frt alapítványa kamatait, mely azon feltétellel van intézetünk-nél letéve, hogy a br. Kemény-családnak a család által kijelölt egy tanuló tagja élvezze, még ha nem Enyeden tanulna is, egy br. Kemény-fiu élvezi, évenként - - - 846 frt.

e) II. Kovács József 1837. kelt 7034 o. é. frt alaptőkéjének kamatait vérrokonoknak, aztán zabolaiaknak, ezek nem létében orbaiaknak hagyja; de egy jövedelem-részlet visszatartatik s ez a visszatartott rész az alapító-levél értelmében új ösztöndíj alapjául szolgál, mely 5¹/₂ év multával nyílik meg. Ma hat tanuló kap belőle évenként - - - - - 210 frtot.

f) Kölönte József 1803. keletü 1421 o. é. frtos alapítványát négy rokon gyermeknek, ezek nem létében más érdemeseknek hagyja; ma négy rokon kap - 60·10 frt.

g) Márk István 1772. tett 175 o. é. frt alapítványa kamatait a közelebbi atyafiak nevelésére szánta; ilyen nem létében más érdemeseknek; ma egy tanuló élvezi 7·40 frt.

h) Miske József 1821. tett 4200 o. é. frt alapítványának kamatait közelebbi atyafiak nevelésére szánta; ha ilyenek nincsenek, más érdemeseknek; ma egy atyafia kap évi - - - - - 177·66 frt.

i) Szilágyi János 1815. keletü 420 o. é. frt tőkájének kamatait első sorban testvérei egy-egy ivadékanak jelöli ki; ma is e czimen kap egy tanuló évi - - 17·76 frt.

j) Veress Bálintné 1814. évi 1190 o. é. frt alapítványa kamatainak egy megjelölt részére három logica-classis-

beli tanuló, más részére két ugyane classisbeli atyafi, ha ilyen nincs: akkor nemes, pap, mester vagy közrendü fia is illetékes. Ma négy jó tanuló kap belőle összesen
55·33 frt.

II. *Általános* stipendiumok tőkéje 70673 frt, melynek évi 2725·02 frt kamatait 54 tanuló élvezi. Ez alapítványok:

a) Ajtai Mihály 1775. tett 2800 o. é. frt alapítványából, levonva az eredi rendeltetése szerint konviktusra fordított évi 59·22 frtot, a fennmaradó jövedelmet 11·84 frt részletekben kapja 5 tanuló, összesen 59·20 frt.

b) Bodola István 1815. tett 2100 o. é. frt alapítványának kamatai, egy részletnek szépírástért pályadíjképpen való kiosztása mellett, a többit két jó és szorgalmas tanuló kapja; összesen évi 70 frt.

c) Boros János 1814. keletü 210 o. é. frt tőkéjének évi kamatját egy tanuló kapja; évi 8·88 frtot.

d) Dániel Imre 1801. évi 2625 o. é. frt alapítványának kamatait, egy részlet a hagyaték szerint a konviktus alapjára tartozván, a többit három gimn. tanuló kapja, összesen évi 64 frt.

e) Dr. Farnos Dezső 1890. 120 frtos alapítványának kamatját m.-csúcsi illet. gimn tanuló, mint jutalmat az év végén 4·80 frt.

f) Gr. Gyulai József 1800. évi 700 o. é. frt alapítványának kamatait két gimn. tanuló egyenlő részletben kapja, évi 29·61 frt.

g) Gr. Gyulai-Kún 1881. keletü 640 o. é. frt kamatait két gimn. tanuló 27·72 frt.

h) Gr. Gyulai Lajos 1856. keletü 350 o. é. frt kamatait egy gimn. tanuló 14·80 frt.

i) Hegyi Mózes 1780. keletü 350 o. é. frt kamatait egy gimn. tanuló 14·80 frt.

j) Jablonczai Elek 1862. tett 23625 o. é. frt alapítványának kamatait nyolcz alsófehérmegyei nemes (equest-

ris ordinis) tanuló, I. gimn. osztálytól, tanulótársai szavazata alapján, egyetemi pályáján is élvezi, összesen 1050 frt.

k) Br. Kemény György 1893. keletü 10000 o. é. frt alapítványának kamatait 10 gimn. tanuló egyenlő részletekben kapja, összesen - - - - - 423 frt.

l) Keszei Péter ismeretlen keletü 630 o. é. frt alapítványának kamatait 3 gimn. tanuló egyenlő részletekben kapja, összesen - - - - - 31·50 frt.

m) Székely-alap 1817. Gr. Bethlen Imre gyűjtése; aláíratott 12000 ezer frt, de csak 860·59 frt fizettetett be, hogy kamatain két székely katona-fiu nevelődjék; fele részben a konviktushoz csatoltatván más felét egy gimn. tanuló kapja - - - - - 18·31 frt.

n) Szilágyi József 1835. tett 7560 o. é. frt alapjának kamatait két harmad részben a konviktus foglalván le, a maradékot három gimn. tanuló kapja - 121·78 frt.

o) Szilágyi Samu 1771. keletü 420 o. é. frt alapja kamatait egy gimn tanuló - - - - - 17·76 frt.

p) Szilvássy László 1862. keletü 1000 o. é. frt alapja kamatait hunyadmegyei származásu gimnáziumi tanuló kapja - - - - - 42·30 frt.

r) Szőke Zsuzsánna 1833. keletü 420 o. é. frt alapja kam. székely szárm. két gimn. tan. kapja 17·76 frt.

s) Az 1868. végzett theologusok 330 o. é. frt alapítványának kamatait egy pap-fiu gimn. tanuló kapja 13·95 frt.

t) Tordai Mária 1879. keletü 300 o. é. frt alapja kamatait 2 papfiu gimn. tanuló kapja - - - 14·46 frt.

u) Vadadi Filep László 1827. keletü 420 o. é. frt alapja kam. pap-, vagy nemesfiu, ma pap-fiu élvezi 17·76 frt.

v) Zudor Ákos . . . 500 frt egy árva gimn. tanuló 21·35 frt.

x) Sárpataki Zsigmond és János 1867. 18425 o. é. frt alap kamatainak évenként való kifizetésére kötelezték

a végrendeletileg örökösükké tett kollégiumunkat; és pedig évi 500 frtot rendeltek egy alsófehérmegyei származású ifjunak, ki az orvosi egyetemet hallgatja; egyéb rendelkezésük más czim alá tartozik 500 frt.

y) Dr. Szotyori József 1825. 3441 o. é. frtot hagyott, hogy kamatait 7 éven át az orvosi, 3 éven át külföldi akadémián theol. tanfolyamot hallgató ifju kapja. 1895/6. isk. év kezdetétől a kamat $3\frac{1}{2}$ éven át visszatartatnak, hogy az alapító akarata szerint azután évi 168 o. é. frt kamatot lehessen kiszolgáltatni 141.33 frt.

3. Pályadíjak és pénzjutalmak.

Évenként megújuló pályázataink, melyek a tudományos és művészi irányban való önművelést czélozzák, de melyek nem az ifjuság önképzőköri, hanem a kérdéseket kitűző tanári karnak testületi elbirálása elé tartoznak, a következők:

1. Egyházi beszédnek a kitűzött alapige szerint való készítéseért, a legsikerültebb munkálat szerzője a gr. Teleky Sámuel 2053·10 frt alapítványából kap egy theologus évenként 19 frt.

2. Theologiai tudományos dolgozatért, feladott kérdésből, a gr. Teleky Sámuel alapítványából egy, vagy két theologus kap összesen 35 frt.

3. Héber nyelvü olvasmány elemezéseért a gr. Teleky Sámuel alapítványából egy theologus 20 frt.

4. Jogtörténelmi pályakérdés sikeres megoldásáért a gróf Teleky Anna 720 frtos alapítványából egy tanuló 17·76 frt.

5. Görög nyelvben a gimn. V. osztályában szóbeli pályázaton bemutatott gyakorlottságért Benkő Lajos 100 frt alapítványából egy tanuló kap 4·23 frt.

6. Rajzban, a feladat szerint, tanusított ügyességért

a gr. Bethlen Ferencz 315 frtos alapítványának kamatját egy tanuló kapja - - - - - 13·32 frtot.

7. Zene- s énekelméletből szóbeli pályázat után, a Reményi-féle 200 frtos alapítványból kap egy, vagy több tanuló összesen - - - - - 8·46 frtot.

8. Szépirásért a Bodola István alapítványából egy vagy több tanuló összesen kap - - - - - 18·30 frtot.

9. Mennyiségtani kérdés megfejtéseért a közpénztárból kap egy tanuló - - - - - 20 frtot.

10. Az ó-klasszikus irodalmakból, szó- és írásbeli pályázat rendjén, a közpénztárból kap egy tanuló 20 frtot.

11. Tornászatban való ügyességért *jutalmul* a közpénztárból egy tanuló - - - - - 10 frtot.

12. A gr. Teleky Sámuel-alapból jutalmul, mint emi-nens tanulók, két theologus 24, három gimn. tanuló 24 frt, összesen - - - - - 48 frtot.

13. Br. Jozsinczy József (1849.) 1323·20 frtos alapítvá-nyának kamatait három jeles igyekezetű és jó viseletű VII. és VIII. gimn. tanuló kapja - - - - - 55·97 frt.

4. Egészségügyi segélyezés.

Nagyenyedi Veress Bálintné magyar-utczai házas tel-két 1814. azon kikötéssel hagyta intézetünkre, hogy az az iskolai doktor szállása legyen. A rendelkezés szóhiven teljesíthető nem lévén, ezen lakás tanulók kórházává ala-kíttatott és szereltetett fel. A ház megfelelő bérösszege s az iskolai orvos fizetése képezi az intézet egészségügyi kiadásainak legnagyobb tételeit, összesen - - - 870 frt.

Ez azonban s a kórházi ápoló fizetése: 174 frt, szo-rósabb értelemben segélyezésnek nem nevezhető.

E czímen szegényebb tanulóink leginkább abban nyer-nek segélyezést, hogy gyógyszerári tartozásaikat a köz-pénztár fizeti, kórházi dijaik pedig elengedtetnek. Ily ter-

mészetű szegélyben részesül évenként átlag 70 tanuló 200 *frt* értékben.

1882. évtől fogva évi 200 *frt*-al járult intézetünk a városi uszoda fenntartásához s ennek fejében növendékeink minden hétből két délután díj nélkül használták a fürdőt. Ez a szerződéses viszony 1892. megszűnt s azóta szegény tanulók ingyen fürdőjegyet kapnak, négy évről kiszámított átlagban - - - - - 28·35 *frt*.

Szegény tanulók téli ruháinak beszerzésére költségvetésünkben két fejedelmi kegylet van felvéve, évi
52·48 *frt* értékben.

5. Könyvjutalom és papirsegegy.

1. I. Kovács József 1785. 7034·63 o. é. *frt* alapítványt tett, hogy ennek kamataiból jó tanuló fiuk az iskolai év végén értékes könyvjutalmat kapjanak.

2. A Sárpatáki testvérek 1867. keletü alapító-levelükkel örökségben hagyott birtokaik fejében, egyéb rendelkezéseik mellett, arra is kötelezik a kollégiumot, hogy évente 50 jó igyekezetü tanulónak, egyen-egyen legalább 5 *frt* értékü könyvjutalmat adjon az iskolai év végével. Ugyancsak ők meghagyják azt is, hogy évenként 100 o. é. *frt* értékü írópapir osztassék ki a tanulók közt; a mi írópapir s irófűzet alakjában meg is történik.

Ezen két hagyománynak évi értéke .. 691·23 *frt*.

6. Iskolai díjak elengedése.

A theol. akadémia és tanítóképző-intézet növendékei az intézetbe lépéskor kötelező 2 *frt* beiratás-díjon kívül semminemü iskolai díjat nem fizetnek. Ezen kedvezmény átlagos évi egyenértéke 1200 *frt*.

Ev. ref. papok és tanítók fiai s közszolgálatot végző tanulók az internatusban kedvezményes áron laknak,

amennyiben ágyhelydíj czimen nem fizetnek. Ez a kedvezmény nagy ágyas tanulóra 3 frtot, kis ágyas tanulóra 1·50 frtot tesz; összesen 450 frt.

Tandijnak egész vagy részleges elengedésében szegénység és közszolgálat czimén átlag évenként részesül 226 tanuló 4627 frt értékben.

E czimen tehát a segélyezés évenként 6277 frt.

7. Közvetett segélyezés.

1. Egyes hitközségektől és buzgó egyháztagoktól a három sátoros ünnepen a kollégiumból kibocsátott ünnepi követek számára begyűlt évenként átlag - - 1800 frt

2. A theologiai akadémia, tanító-képző s a gimn. VII. és VII. osztály növendékei a kisebb tanulók lezke-tanulására a nap meghatározott óráiban, mint magántanítók, felügyelnek; s ezért a szülőkkel való előzetes egyezés szerint évi 4—100 frt díjazást kapnak. Ezen jövedelem átlagos évi értéke - - - - - 4772 frt.

9. Összegező kimutatás a segélyezés főczimei szerint.

1. Élelmezés, 320 tanulónak kenyérrre, 109-nek ebédre s vacsorára - - - - -	7585·48 frt. ?
2. családi stipendiumképen élvezi 24 tanuló 23555 frt kamatjait - - - - -	1982·74 frt.
3. Általános stipendiumból élvezi 54 tanuló 70673 frt kamatjait - - - - -	2724·67 frt.
4. Egészségügyi segélyezés évi értéke	333·31 „
5. Pályadíjak és pénzjutalmak évi összege - - - - -	496·90 frt.
6. Könyvjutalom és papir-segély évi értéke - - - - -	691·23 frt.
7. Iskolai díjak elengedése - - - - -	6277·00 „
8. Közvetett segélyezés - - - - -	6572·00 „

Összes évi segély 26664·33 frt.

VII. Egészségügy.

Már a segélyezések rovata alatt említettük, hogy a bennlakó tanulók számára, n. b. e. Veress Bálint és hitvese Kovács Jusztina kegyes véghagyománya folytán, kollégiumunknak külön kórháza van. Az egészséges fekvésű és talaju telek a város 24 méter szélességű főutcájában (Magyar-utca 7. sz.), a kollégium épületétől 136 méter távolságban fekszik. Maga a kórház szilárd alkotásu, tűzveszélytől biztos, utcasorban álló földszintes épület. Van benne 3 kórszoba 12 ágyra berendezve, 1 szoba a rendszeres fizetéssel ellátott ápolónő részére. 1 főző konyha meg 1 kamra; mind elég tágasak, világosak és jól szellőztethetők. A mellékhelyiség közvetlenül mellette van. A délkeleti utcái oldalán díszes vadgesztenyesor árnyalja. Belsőleg egészen külön áll egy kisebb épület a halottas szobával és mosókonyhával. Ezt a főépülettől eléggé tágas udvar választja el, több előfával, bő és jó vizű kúttal. A kis épület mögött zöldszékes kert terül el.

Fölszerelése:

a) butorneműek	51 drb	123·00	frt	értékben.
b) kellékek	72	„	64.86	„ „
c) ágy- és fehérenemű	189	„	289·10	„ „
d) orvosi műszerek	28	„	40·55	„ „

Összesen 340 drb 517·51 frt értékben.

Kollégiumunk egészségügyének főfelügyelete, s így a kórház gondozása, a betegek gyógykezelése rendszeres fizetéssel ellátott orvos kezei között van, ki elüljárósági lag megállapított utasítások szerint végzi teendőit. Az ifjúság egészségi állapotát nemcsak esetek szerint, hanem napról napra ellenőrzi. Mindennap d. e. 11 óra 45 perczkor orvosi vizsgálatot tart aképen, hogy csengettyűjellel az összes gyengélkedőket a tágas seniori szobába rendeli,

ellátja a kellő utasításokkal, komolyabb esetekben a kórházba rendeli; a nehezebb betegeket, a szobafőnök vagy felügyelő jelentése folytán, szobájukban vizsgálja meg s a baj természetéhez képest azonnal kórházba viteli. Járványos betegségek vagy tömeges megbetegülések alkalmával a rectorral vagy az igazgatókkal egyetértve intézkedik a baj elharapódzásának meggátlására. Egészségügyi kérdésekben az elüljáróságnak tanácskozó tagja. E körültekintő gondosságnak köszönhető, hogy súlyosabb természetű betegségek, a népességhez arányítva, kis mértékben fordulnak elő; legtöbb kóreset rövid időn gyógyuló gyomor-zavarokból vagy enyhébb meghülekésekből származik. A halálozás is ritkán haladja meg az u. n. legkedvezőbb arányt: a létszám fél százalékát. Ha pedig a legutóbbi 10 év átlaga szerint számítjuk a halálozási arányt, úgy találjuk, hogy, a szülői háznál elhalt tanulók beleszámításával is, csak 0·46 százalék, tehát fél százaléknál is kisebb.

Kollégiumunk orvosai voltak ebben a korszakban dr. Donogány Jakab 1867—1877-ig, azaz haláláig, 1877—1884-ig dr. Bocz József és dr. Magyarai Károly; 1884. óta pedig állandóan dr. Bocz József, ki egyszersmind a közegészségtant is előadja a theol. akadémia III—IV. éves hallgatóinak minden második évben.

Hogy kollégiumunk pénztára a szegény tanulók gyógykezelésére, az orvos fizetésén kívül, mily jelentékeny özszeget áldoz évenként a gyógyszerek és kórházi ápolás költségeinek fedezésével: azt már a segélyezések rovatában említettük.

VIII. Vagyonügy.

P. Szathmáry K. a „Bethlen-főtanoda történeté“-nek 299. lapján ezt mondja: . . . „a főiskolának külgazdászatában és belépületeiben történt kárai, a *gyűjteményeket ide*

nem értve, a (49-ki) gyászeset után törvényesen megbecsültetvén, 200,000 forintnál magasabb összeget adtak ki.“

A gyűjtemények elpusztulásával esett kár megbecsülését meg sem kísértették; az egyszerűen lehetetlen, s legnagyobb részük pótolhatatlan volt.

Igen természetes, hogy az anyagiakban szenvedett kár pótolgatása: a gazdaság új felszerelése, az épületek helyreállítása sem mehetett nagyon gyorsan. A kibontakozás és üzembe indítás érdeme és dicsérete első helyen *Fosztó Ferencz* curatort illeti. A vagyoni állapot rendezése még a hatvanas években is tartott a nélkül, hogy a rendezett viszonyok stadiumát, a legnagyobb erőfeszítés mellett is, egészen elérhettük volna. A házi gazdálkodás sehogy sem akart beválni, elannyira, hogy a hetvenes évek elején és derekán a vagyonügy a legkomolyabb válságba jutott.

Már e munka 22—24. lapjain megemlítettük azon buzgó és lelkes gondnokok nevét, kik a vagyonügyek rendezésében elévülhetetlen érdemekkel irták be nevöket főiskolánk történetébe; s midőn e helyen újra kiemeljük *Kemény István* báró és *Zeyk Károly* régibb gondnokaink nevét, továbbá a most bárói rangra emelt *Zeyk Józsefet* és *Bethlen Géza* grófot, kik ketten egyidejűleg és kitartó erélylyel érvényesítették azon üdvös intézkedéseket, melyek a vagyonkezelést biztos révbe vezették: nem hagyhatjuk említetlenül azok nevét sem, kik méltó társaik voltak a nemes munkában. Az egyházkerületi közgyűlés 1878-ban kimondotta, hogy: „miután a nagyenyedi Bethlen-főtanda vagyoni ügyének rendezése végre oly stadiumba jutott, mely egy jobb jövő reményével biztat: azon kivételes állás, mely az 1875-ik évi egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 71-ik száma 2-ik alpontjában megszabott és mely szerint e tanodánál *a vagyoni ügyek csak a gondnoksági ülésekben tárgyaltattak*, megszüntettetvén, az

elüljáróság a többi tanodáknál gyakorlatban levő törvényes állásába és hatáskörébe visszahelyeztetik.* Ugyanakkor 41. sz. a. azt is kimondotta, hogy „a jószágok hasznosbérbe adása után gazdagodnokra többé nincs szükség, hanem a jogi ügyekben is jártas jószág- és jogügyigazgatóra.“ E határozat alapján választotta meg elüljáróságunk 1878. július 4-iki ülésében az első jószágigazgatót *Magyari Pált*, kinek alig volt ideje jó reményekkel biztató buzgóságát érvényesíteni. Nehány hónapra terjedő működés után, hivatalos kötelességének teljesítése alatt kapott súlyos betegség következtében, meghalt. — Elüljáróságunknak, a haladást nem tűrő vagyoni ügyek vezetésére, addig is, míg rendes uton betölthetné az állást, minél gyorsabban helyettesről kellett gondoskodnia. A helyettesítés *Löte Lajos* tanárra bízott, mint a ki a megelőző időkben a gondnoksági ülések jegyzője s így az intézet vagyoni ügyeivel leginkább ismeretes vala. Ő két hónapon keresztül, tanári teendői mellett, a legnagyobb erőfeszítéssel, általános elismeréssel találkozó buzgósággal és sikerrel teljesítette nehéz megbízását, a mint azt az elüljárósági jegyzőkönyvben (219—1879. sz.) kifejezett meleg köszönet és elismerés is tanúsítja. — Ugyanazon év april havának 16-dikán választotta meg elüljáróságunk az új jószágigazgatót *Splényi Henrik* báró személyében, ki azzal a nemes ambícióval foglalta el állását, hogy a válságból immár kikerült nemzeti kincsnek rendithetetlen öre lesz. S mindig éber kötelességtudatával, de főleg ritka önzetlenségével és feddhetetlen jellemével teljes mértékben megfelelt ambíciójának. A szép, de nehéz feladat kezdetén ismét *Löte Lajos* tanár állott oldala mellett, mint pénztári ellenőr, 1882-ig; e megbízásában is bölcs belátás és kérlelhetetlen szigor jellemezték. Hiányos volna a kép, ha ide nem iktatnók *Szilágyi Gyula* nevét, ki mint inspector, *Löte Lajos* után 3 éven át legjobb

* 1878. évi egyhker. közgy. jkvének 1. sz.

tanácsadója, leghivebb és legtevékenyebb munkatársa vala; kinek nevét méltán örökitjük meg azon kevesek között, kikről mint a vagyonügy rendezésében érdemesült férfiakról e rövid vázlatban megemlékezhattunk.

A mint a fenn érintett mozzanatokból is láttuk: vagyonügyünk története e korszakban annyira változatos volt, oly nagy és bonyodalmas rázkódásokon ment keresztül, hogy kimerítő ismertetéséről, ily vázlatos munka keretében, szó sem lehet; egymagára is több ivet töltene be. De különben is, az elüljárósági jegyzőkönyvekben, egykori hírlapi cikkekben, közgyűlési jegyzőkönyvekben s máshol szétszórt történeti anyag rendszeres feldolgozásának ideje még nem jött el. Ennélfogva elégnék tartottuk azon férfiak működésének megemlítését, kiknek nevével a jelen megnyugtató helyzet elválhatatlanul összeforrott.

Befejezésül és kiegészítésül ide iktatjuk főiskolánk vagyoni állását az 1895. december 31-én megállapított adatok szerint a következőkben:

1. Fekvő birtok, melynek területe 7266 hold 1106 nsz. öl, becsértéke	384124 frt 55 kr.
2. Épületek (tanépületek, tanári lakok, bérházak, gazdasági épületek) becsértéke	497216 frt 59 kr.
3. Beruházások (erdők faállománya, vetések)	513462 frt 98 kr.
4. Jogok (malom és rév)	25299 „ — „
5. Tőke	692909 „ 19 „
	<hr/>
	2113012 frt 31 kr.

IX. Ifjusági egyesületek.

1. Általános ifjusági kör.

Aranka Györgynek az 1791-iki erdélyi diétán egy Nyelvmivelő társaság állítása érdekében kezdett izgatásai mellékviszhangra találtak a nagyenyedi kollégium ifjuságánál. Togátus és publikus diákoknak 35 tagot számláló csoportja vállalkozik a honi nyelv művelésére: megalakul az enyedi önképzőkör, a mint látszik, Thoroczkay Pál urfi szellemi vezérsége mellett. Drámai darabokat fordítanak s adnak is elő; verseket s szónoki és szépprózai stílygyakorlatokat irogatnak. Ilynemü kísérleteiből a társaság 1792-ben nyomtatásban egy bokkrétát ad ki ily czimen: „Próba, mellyet anyai nyelve tanulására tett a Nagy-Enyeden tanuló ifjak között fennállott Magyar Társaság.“ Összefügg ezekkel az igyekezetekkel Jancsó Pál, Koncz József és Sáska János subszkribált diákoknak „szinési“ pályára készülése és lépése, kikhez utóbb Pergő Celestin is sorakozik. Meddig állott fenn, mikép szünt meg e „magyar társaság“, biztosan ki nem derithető.

1820-ban (a mikor már Köteles Sámuel két év óta kizárólag magyarul tanítja vala a filozofiát), az ifjuság megkezdi évenként ünnepelni az alapító Bethlen Gábor fejedelemnek emlékezetét. Ez ünnepek tárgyai önkészítette alkalmi szónoklatok és ódák, melyek aztán némely évben egy-egy önálló füzetben ki is nyomattak. 1830-ban, a M. T. Akadémia megalakítása évében, a diákok egy csoportja lelkes összeegyezőssel önképző társasággá szervezkedik, még pedig, a mint látszik, az iskolai felsőbbség jóváhagyását nem is kérve, a miből később a Szász Károly, Péterfi Albert és László tanárok pöre alkalmával, 1836 után, nyomások, zaklatások, kellemetlenségek származtak a társaságra, mely aztán fel is oszlott.

Irodalmi önképzéssel az ifjak magános csoportjai ezután is foglalkoznak. Vizi István, a kollégium nyomdásza, 1837-ben egy kötet kísérletet, 1847-ben pedig „Korány; a nagyenyedi tanuló ifjak műveiből szerkesztett zsebkönyv“ czímen még egy (10 nyomtatott ivnyi) kötetet ad ki.

1859-ben, harmadszor, rendes, szabályos formában alakul meg az önképzőkör, kapcsolatban egy ifjusági olvasó egyesülettel, mely hirlapokat járát, s könyvtárába szép-irodalmi és tudományos munkákat szerez.

A megalakulás története röviden a következő: Az impulsust Szász Károly, a dunamelléki ref. egyházkerület jelenlegi püspöke adta. Értesülvén ugyanis arról, hogy a Bethlen-kollégium ifjúságának nincsen önképzőköre, Szász Béla testvéröccsének, ki akkor VIII. g. o. tanuló volt, egy hazafias érzésektől sugalt levélben melegen ajánlotta ifjúsági önképzőkör alakítását. Szász Béla felolvasta osztálytársainak a levelet, kik átértvén a nemes intentiot, annak hatása alatt egyhangulag elhatározzák egy önképzőkör alakítását, vezetésére pedig fölkérték Herepei Károly tanárt, mint a ki azon tanévben a magyar irodalom történetét nagy lelkesedéssel adta elő a VIII. g. osztálynak. A fölszólított tanár örömmel vállalta el a vezetést és a VIII. g. osztály önképzőköre szeptember hó közepén meg is alakult. Titkár lett Szász Béla, jegyző Kosztka Viktor. Ugyanakkor egy kéziratoss ifjúsági lap kiadását is elhatározta, szerkesztésével „*Haladjunk*“ czímen Pünkösti Józsefet és Nagy Lajost bízta meg a kör.

Igazi felavató ünnepét az így megalakult kör ugyan-ezen év november havában, a *Kazinczy Ferencz* születése 100-ik évfordulójának megünneplésével tartotta meg. Ez alkalommal Szász Béla és Kosztka Viktor alkalmi költeményeket adtak elő, emlékbeszédet mondott Nagy Lajos; *Kazinczy Ferencznek* a nyelvujításban kifejtett munkásságát és érdemeit méltatta Dósa Dénes.

E szép ünnepély hatása alatt alakult meg az általános ifjusági önképzőkör. A tanárkar látván a VIII. g. o. önképzőkörénk sikeres munkálkodását, kezébe vette egy nagyobb általános önképzőkör alakításának ügyét, amelybe a felsőbb osztályok növendékei mind bevonassanak. Összehívta tehát e végett a két praeparandiai (theologiai előkészítő) osztály és a VII. és VIII. g. osztályok növendékeit. *Kasza Dániel* és *Mihályi Károly* tanárok intéztek buzdító beszédeket az összegyűlt ifjusághoz. A VIII. g. o. növendékei, mint kezdeményezők, saját önképzőkörük megszűntetésébe és egy általános alakításába beleegyeztek ugyan, de kikötetni kívánták, hogy az általuk megindított „Haladjunk“ tovább is fenntartassék és míg a kör lapot ad ki, annak mindig „Haladjunk“ legyen a czime. Ezen feltételek elfogadása után a gyűlés értekezletté alakult. Az értekezleten, az ifjuság közohajának megfelen, mint leg-sürgősebb tendő, egy ifjusági olvasókör és ifjusági könyvtár alapítása határozattá emeltetett; az önképzőkör alapszabályainak elkészítésére pedig egy három tagu bizottság küldetett ki. Az elfogadott és helybenhagyott alapszabályok értelmében a tisztikar és lapszerkesztőség tagjai megválasztatván, a kör *Kasza Dániel* tanár felügyelete mellett működését megkezdette.

Nevezetes nyilvános mozzanat a kör életében ezen tanév alatt: a Széchenyi István felett tartott emlékünnepe, mely 1860. június 4-én a nagy auditoriumban a vidéki és városi előkelő közönség nagy részvétele mellett, rendkívüli hatással folyt le. Emlékbeszédet tartott Magyar Károly; Szász Béla és Kosztka Viktor pedig saját szerzeményü alkalmi költeményeiket adták elő.

A kör munkálkodásának rendje és jellege általában a következő volt s nagyjában az ma is: Az előbb egy, majd rendszeren kéthetenként tartott gyűléseken bölcseleti, történelmi, természettudományi és irodalmi tanulmányokat,

értekezéseket, szépirodalmi kísérleteket olvasnak föl, vitatkoznak felettök, illetőleg bírálják. Próza és versszavalást gyakorolnak.

Tagjaiból műkedvelő társaság is alakul, s a városi társadalom támogatásával évenként többször nyilvános színi előadásokat rendeznek, színpadot és diszitményeket, alkalmilag ruhatári darabokat is szerevén, amelyeket később egy kül társadalmi tényezőkből alapszabályilag szervezkedett műkedvelő társaság vett birtokába.

A jogi tanfolyam megnyitásával s a theologiai tanfolyam helyreállításával, természetesen, ezek hallgatói is tagjaivá lettek a körnek. A jogi tanfolyam megszüntével s a theologiai tanfolyam 3 és 4 évéssé, illetőleg önállóbbá fejlődésével, a theol. tanulmányok önállóbb gyakorlása és alkalmazásai céljából, külön theol. önképzőkört kelle alkotni, a mi 1872-ben történt meg; az általános önképzőkör pedig, a nem theol. tanulmányok, szépirodalmi kísérletek s szavalási gyakorlatok teréül, tovább is fennmaradt.

Az önképzőköri dolgozatok kiválóbbjai Érdemkönyvbe szoktak iratni; e beírások azonban a hatvanas évek vége óta nagyon hézagosan teljesítettek. Az önképző gyűléseken kívüli írói gyakorlásokra szolgált a már említett „Haladjunk“ című kéziratos lap, bár szerkesztése iránt nem minden évben történt intézkedés; a lap tartalmáról pedig szokás volt a hatvanas években a kör titkárától időnként bírálatos jelentéseket venni be a gyűlések tárgysorába.

Az érdemkönyvnek is, a kéziratos lapnak is, hanyatlani kezdett az ambicióználó ereje a hetvenes évek óta, a mikor Enyeden egy egyházi lap, majd egy vegyes tartalmu hetilap szerkesztése is megindult. Az utóbbi lap időnként a tehetségesebb diákokat is bevonván munkásai körébe, az önképzés czirkulusait egy kissé meg-megzavarta.

Az önképzőkörben évenként mintegy 8 arany szokott két-három pályafeladatra kitűzetni; rendszerint 4—5 arany

egy-egy irodalmi, esztétikai tanulmányra; 2—3 arany szép-irodalmi kísérletekre; 1—1 arany versszavalásra. Évente e pályázatok eredményei szokták mutatni az önképzőkör időleges színvonalát.

Az önképzőkör vezető tanárai voltak: 1859—1862. Gáspár János; 1862—68-ig P. Szathmári Károly, azután egy évig ismét Gáspár; 1869—82. Kovács Ödön dr.; 1882 óta Váró Ferencz, de közben 1992/3-ban, egy évig, Józsa Zsigmond is.

A kör munkásságának irányát általánosságban jellemezve: mindig erősebb és sikeresebb volt az a szakirányu tudományok, mint a szépirodalmi kísérletek terén, bár szépirodalmi kísérleteket — legalább műfordítások alakjában — pályázatokon, s azokon kívül is, a munkás tagok többsége produkál.

Szenvedélyesebb verselők általában más iskoláktól szoktak ide kerülni; az itteni gymnasium poétikus hajlamu kis tanulói — tapasztalat szerint — csak elvétve kerültek föl a felső osztályokba.

A körnek azon szorgalmasabb munkásai közül, a kik elismert sikert is mutattak fel, csak néhányat találunk olyat, a ki nem tanári vagy papi pályára lépett; a más pályára lépettek ugyanis rendszerint csak mint felső gymnasisták működtek a körben, tehát az érettebb theologus tagtársak mellett kevesebb bátorsággal s aránylag kisebb sikerrel.

Az egyesületnek kiválóbb sikerrel munkálkodott tagjai az 1859—69. évekből: Magyar Károly, Nagy László, Dósa Dénes, Szász Béla, Székely Ferencz, Sándor Domokos, Kosztká Győző, Nagy Ferencz, Szentkirályi Nagy Lajos, Kovács Ödön, Elekes Károly, Makkai Domokos, Bartha Lajos, Löte Lajos, Füzi Sándor, Zeyk Ádám, Silveszter Domokos, br. Kemény Gyerő, Somkereki Miklós, Bartók György, Téglás Gábor, Keresztes József,

Gáspár János, Váró Ferencz; ezután 1882-ig: Sándor József, Máthé György, Farkas Károly, albódi Nagy József, Fogarasi Albert, Csósz János, Sebestyén Sándor, Simon Ferencz, Balázs József, Berde Sándor, Staudner Mátyás, Thamó Gyula, Kövendi Dénes, Vásárhelyi Boldizsár, Csekme Ferencz; végre 1882. óta: Ferencz Samu, Gáspár János, Garda Samu, Bodor János, Farkas Sándor, Damó István, Garda Kálmán, Kiss Albert, Bartha Lajos, Jánosi Zoltán, Szabó Jenő, Sámuel Aladár, Vajda Ferencz, Viski Gyula, Józsa Gyula, Makkai Jenő, Kállai István, Szakács Imre, Marosán János, Makkai László.

2. A theologiai önképzőkör 1872. óta.

Dr. Kovács Ö. kezdeményezése folytán *Váró Ferencz* theologus indítványára, az önképzőkörben három, — jelesen: *theologiai, szépirodalmi és szavalási* — szakosztály alakul az 1872-ik év szeptemberében. Ettől kezdve *1879-ig*, a theol. szakosztály mint az ifjusági kör egyik alkotó része szerepel, mikor is végleg külön válik és mint önálló testület folytatja működését a jelen időig, *theologiai önképzőkör* név alatt, egy theol. szaktanár mint felügyelő és az ifjuság kebléből választott *elnök* és *titkár* vezetése mellett.

Mint önálló testületnek *alapszabályai* 1879-ből kelnek, melyek értelmében: „*A theologiai önképzőkör* célja: a theol. ifjuságnak, mint leendő lelkészeknek, a theol. összes tudományokban való jártasságát, gyarapodását önmunkásság által elősegíteni. Az önképzőkör kitűzött célját elérhetőnek véli, ha tagjai a kör által közösen meghatározott időben összegyülvén, a theologiai tudományok elméleti részéből felolvasások, értekezések, műbirálatok, föladott vitakérdések megvitatása stb.; nemkülönben a gyakorlati részből: imák, egyházi beszédek s vallásos költemények előadása által

magukat gyakorolják. A kör tagjai csak theologus és a főiskolában működő — theológiát végzett — köztanítók lehetnek. “

Az alapszabályokban kitűzött czél megmaradt mindvégig, de a czél elérésére szolgáló eszközök, időközönként felmerülő indítványok folytán többször változást szenvednek, rendesen bővítettnek. Így pl. *Dr. Kovács Ö.* felügyelő tanár 1873-ban, midőn még a theol. kör csak mint szakosztály működött, azt indítványozza, hogy ezután ne csak *egyházi*, hanem *világi* szónoklatok is tartassanak a körben. 1874-ben csakugyan az ő indítványára veszi fel a kör programjába a *népszerű biblia- s parabola-magyarázatok* és a *műfordításokat*. 1877-ben alakul a kör kebelében *egy bizottság*, melynek az a feladata, hogy a különböző szaklapokat figyelemmel kísérje, s annak minden tagja egy külön szaklapban megjelenő theologiai tárgyú közleményről havonként jelentést tegyen a kör gyűlésén. Ez alapon, a gyűlések jegyzőkönyve szerint. mindjárt kezdetben igen érdekes eszmecserék fejlődtek ki, különösen az evangéliumi *csodák* és az egyházi *énkes könyv* felett. 1878-ban, *Keresztes József* tanár ajánlatára, a gyűlések tárgya gyanánt felvételik a biblia egyes, szabad választott részeinek *homiletikai* és *exegetikai* magyarázása.

Ezek folytán a kör működésének tárgyai a következőleg csoportosíthatók: a) *fordítások* (bibliai és modern), b) *gyakorlati kérdések* tárgyalása; c) *bibliai értekezések*; d) *vitatételek* (tudományos és gyakorlati); e) *vallásos költemények* írása és előadása; f) *szavaltatok*; g) *prédikálások*; h) *imák szerkesztése és elmondása*; i) *szabad előadások*; és j) *eredeti értekezések* a theol. tudományok köréből.

Ezekben adva volna a kör alakulása, czélja és a czél megvalósítására szolgáló eszközök.

Lehetetlen gondatlanságnak nem nevezni a kör azon mulasztását, hogy a kebelében készített és tárgyalt jelesebb munkák megőrzésére és az utódok számára való

fenntartására nézve a legujabb időkig mit sem tett. Ez történhetett volna nyomtatott, vagy írott lap, akár emlékkönyv által. *Nyomtatott lap* indítására többször kap a kör felszólítást. Jelesen: 1873., 1874. és 1876-ban a budapesti, debreczeni és ismét a budapesti testvér akadémiák által; s később a 80-as évek vége felé a „Prot. Közlöny“ szerkesztőségétől. Azonban az ifjuság, szerénységből-e, vagy más okból, lapot sohasem indított. E téren egész tevékenysége mindössze csak abban nyilvánul, hogy 1887. nov. 12-én egy „*Theologiai Közlöny*“ cz. írott lapnak a főiskola kebelében történendő szerkesztését és járatását határozza el. Az eszme testet is ölt, de ezen test élete csak 3 évig tart, a mennyiben a „Theol. Közlöny“ az *Elekes László, Péter Károly* és *Szabó Jenő* szakavatott és lelkiismeretes szerkesztői működése idején tul, a körben e tárgyban tartott hosszas viták után, 1890-ben megszűnik. A kör egy pár év óta, a jelesebb munkák megőrzése céljából, *emlékkönyvet* szerkeszt. Vajha legalább ennyit tettek volna az elődök is!

A körnek 1872/3-ik iskolai évtől a jelen 1895/6-ik iskolai évig terjedő 24 év alatt *hivatatnokai* sorban a következők voltak:

a) Felügyelő tanár.	b) Elnök.	e) Titkár.
1. Dr. Kovács Ö.	Váró Ferencz.	Jánosi Gábor.
2. „	„ Abodi Nagy József.	Miklós József.
3. „	„ Juhász György.	Sebestyén Sándor.
4. „	„ Sebestyén Sándor.	Demeter Mihály.
5. „	„ Kovács Imre.	Cseresznyés Ödön.
6. „	„ Törös Mózes.	Köblös István.
7. „	„ Balogh Sándor.	Losonczi József.
8. „	„ Vén Mihály.	Diószegi Mór.
9. „	„ Veress Sándor.	„ „
10. „	„ Bartha Dezső.	Vásárhelyi Lőrincz.
11. „	„ Bodor János.	Péchy Árpád.

	a) Felügyelő tanár.	b) Elnök.	e) Titkár.
12.	Dr. Kovács Ö.	Bodor János.	Péchy Árgád.
13.	„	„ Zajzon Lajos.	Józsa Zsigmond.
14.	„	„ Józsa Zsigmond.	Csomor István.
15.	„	„ Csomor István.	Szécsi Ferencz. Szász Béla.
16.	„	„ Szécsi Ferencz.	Vajda Ferencz
17.	„	„ Vajda Ferencz.	Jancsó Sándor.
18.	„	„ Jancsó Sándor.	Nagy Károly.
19.	„	(Ignác László. „ (Tróznér Lajos.	(Baczó Mózes. (Tóthfalusi József.
20.	„	„ Biró András.	Tóthfalusi József.
21.	„	„ (Szász János. „ (Biró György.	(Kállai István. (Csürös Ferencz.
22.	„	„ Csürös Ferencz.	Demes Péter.
23.	„	„ Kovács László.	Moóré Károly.
24.	Jancsó Sándor.	Solymosi Lajos.	Tunyogi János.

Szakülés tartott az 1-ső évben = 4; 2-ikban = 15; 3-ikban = 5; 4-ikben = 8; 5-ikben = 6; 6-ikban = 10; 7-ikben = 7; 8-ikban = 11; 9-ikben = 6; 10-ikben = 19; 11-ikben = 20; 12-ikben = 21; 13-ikban = 14; 14-ikben = 21; 15-ikben = 16; 16-ikban = 22; 17-ikben = 17; 18-ikban = 15; 19-ikben = 21; 20-ikban = 25; 21-ikben = 21; 22-ikben = 16; 23-ikban = 16.

Kezdetől mostanig *legtevékenyebb munkásságot fejtettek ki*: Váró Ferencz, Miklósi József, Abodi Nagy József, Sebestyén Sándor, Bod Péter, Réthi Gábor, Cseresznyés Ödön, Balog Sándor, Szabó Sándor, Nagy Ede, Törös Mózes, Vinczi Domokos, Orbán Gábor, Jancsó Lajos, Vén Mihály, Bodor Géza, Diószegi Mór, Thamó Gyula, Berde Sándor, Balázs József, Bartha Dezső, Veress Sándor, Vásárhelyi Lőrincz, Zsigmond Károly, Bodor János, Csekme Ferencz, Ferencz Samu, Brassai Károly, Józsa Sándor, Vásárhelyi Boldizsár, Kövendi Dénes, Zajzon Lajos, Kiss Sándor, Péchy Árpád, Nagy Zsigmond, Ujvári István, Kiss

Albert, Józsa Zsigmond, Benedek Károly, Barabás Samu, Damó István, Csákány János, Németh Sándor, Csiszér Dániel, Csomor István, Szécsi Ferencz, Vajda Ferencz, Kóbori János, Jánosi Zoltán, Szász Béla, Zajzon János, Jancsó Sándor, Szabó Jenő, Nagy Károly, Bartha Lajos, Péter Károly, Lajos János, Ignác László, Baczó Mózes, Sámuel Aladár, Tárkányi György, Tóthfalusi József, Tróznér Lajos, Biró András, Molnár Lőrincz, Viski Gyula, Kállai István, Szász János, Józsa Gyula, Kovács László, Csürös Ferencz, Biró György, Elekes Imre, Sükösd Mihály, Bartos Gábor, Tunyogi János, Tankó Béla, Hegyi Péter és Sebestyén Ferencz.

Hogy az önképzőkör tagjai között a nemes verseny élesztessék és a sikeres munkásság némileg jutalmaztassék is: az általánosan kitűzött pályakérdések és pályadíjakon kívül, melyeknek megfejtésében és elnyerésében a theologus ifjaknak mindig „oroszlánrész“ jutott: tagjai számára az önképzőkör is évről-évre pályadíjakat tűz ki. Jelenleg ilyen czimen évenként rendszeren 7 arany osztatik ki, még pedig leginkább *évszázó imák, agendák, versenyszónoklatok, eredeti értekezések, vallásos elbeszélések, bibliai és modern műfordítások* jutalmazására.

A theol. ifjuság, az önképzőkör nemes szelleme által vezetettve, már nem egy alkalommal adta jelét kegyeletes érzésének és a nemzeti ügy iránt való buzgóságának is.

Ily szellem vezette akkor is, midőn 1886. januárjában 500 forinttal az EMKE alapító tagjainak sorába lépett. A kegyelet és hála érzelme vezette, mikor tudós és lelkes szellemi vezérének és tanárának, *dr. Kovács Ödönnek*, tanári működése 25 éves évfordulóján, 1894. szeptemberében jubileumot rendezett, s az ő nevéhez fűzött „hála és kegyelet“- alap javára csaknem 1000 frtot gyűjtött össze.

De a nemzet öröm- és gyásznapijai, az elhunyt taná-

rok, egyháznagyok emlékezete is mindig a legélénkebb visszhangban szólalnak meg a mindig lelkes ifju szivekben.

A város és vidék művelt társadalma is mindig örömmel fogadja kebelébe ifjainkat s ad alkalmat nekik a műveltség azon részének elsajátítására, melyet az iskola nem adhat.

3. Gymnasiumi önképző-kör.

Az önképzés történetének rövid vázlatánál említettük, hogy az általános ifjusági kör az I. és II. éves bölcsészek önképzőkörének kiszélesítéséből keletkezett, s attólfogva az intézet minden érettebb növendéke ennek keretében végezte az önképzés nyilvános jellegű munkáját. Igen természetes, hogy a magasabb tanulmányi fokon álló ifjak rendszeren az „oroszlánrész“ arányában osztoztak a termelésben. Egyesek a bölcsészek, később VII. VIII. gymn. tanulók közül kitüntek ugyan s fölverték a versenyt, de a nagyobb rész még tehetsége érzetében sem igen kelt versenyre a felette álló intézet növendékeivel, tartózkodott a munkától. Így történt, hogy több esetben, a nevelés határozott kárával, parlagon maradt sok oly tehetség, mely megfelelő viszonyok között bizonyosan megtermette volna hasznos gyümölcseit.

Ilyen tapasztalatok folytán engedélyezte a tanárkar a gymnasium két felső osztályának 1893-ban külön „Gymnasiumi önképzőkör“ alakítását azzal a czállal, hogy tagjai magán olvasmányokról való beszámolás, szóbeli előadás, prózai és verses stiluskisérletek s szavallás által magukat a középiskolai tanulmányok terén, s az irodalom körében gyakorolják. — A jól sikerült dolgozatok emlékönyvbe iratnak. A gyakorlat már az első évben igazolta a számítás helyességét. A kör tagjai, a nélkül, hogy az általános ifjusági körből kiléptek volna, a magok külön és

bizalmasabb otthonában, Váró Ferencz felügyelő tanár szakavatott s buzgó vezetése mellett, mennyiségben és minőségben egyaránt számottevő és eredményes munkásságot fejtenek ki, s remélhető, hogy épen az itt szerzett önbizalom és erő alapján, jövőre az általános önképzőkörben is többen s eredményes munkával társulnak a felsőbb tanintézet növendékei mellé. Munkásságuk marandó emlékéül már Emlékkönyvükbe is beiratott egy pár sikerült dolgozat Brencsán Jánostól és Fülöp Ferencztől.

4. Gymnasiumi tornakör.

A „Mens sana in corpore sano“ elvét tartva szem előtt, a „Gymnasiumi önképzőkör“ ikertestvére- és természetes kiegészítő részeként alakult meg 1894. őszén a „Gymnasiumi tornakör“ a kolozsvári kerületi tornaversenyen résztvett V—VIII. osztálybeli tanulókból, hogy ugyanazt a célt szolgálja a „testi erő és ügyesség fejlesztésében“, katonás fegyelem és magatartás gyakorlásában, a mit amaz az ismeretek és gondolkozó képesség önálló gyarapításával akar elérni szellemi téren.

A kör a tanárkar által kiadott szabályzat szerint működik a tornatanár, mint parancsnok (jelenben Lázár Imre), vezetése mellett. A kör tagjai egyenruhát is viselhetnek; midőn csapatban lépnek fel, viselni is tartoznak. Az elüljáróság adományából s társadalmi uton gyűlt pénz segítségével Bethlen Gábor czimerével ékesített, diszes, fehér selyem zászlót is nyert a kör, melyet minden hivatalos vagy ünnepélyes testületi megjelenés, nyilvános verseny alkalmával tartozik magával vinni. A zászlót a nagyváradi kerületi tornaverseny alkalmával használták először.

5. Tanítóképződei önképzőkör.

1893. óta áll fenn. Célja a tanítói hivatás szem előtt tartásával, aetheticai és irodalmi dolgozatokkal, sza-

valatokkal emelni a növendékek általános műveltségének színvonalát. Az önképzés munkájának üdvös hatása Nagy Lajos igazgató tanár tapintatos és buzgó vezetése mellett, főleg az utóbbi 2 év alatt, szembetűnőleg nyilvánult. Azóta a tanítóképző intézet ifjúságának szellemi színvonala benn az intézetben s künn a társadalomban is fokozatosan emelkedik s számottevő helyet foglal el; az utóbbi években egyesek a tanárkar által kitűzött pályakérdésekre is sikerrel pályáztak. Ezzel kapcsolatosan, ennek mellékhatásaként, alakult és működik igen szép sikerrel, egy képezdei növendék karnagyi vezetése alatt a

6. Tanítóképezdei dalkar.

Feladata első sorban fejleszteni a műéneklést egyházi és műénekek tüzetes és szabatos betanulása által; másfelől módot nyújtani a tehetséges ifjaknak arra, hogy magukat férfi-, vagy vegyes dalkarok szervezésében, tanításában és vezénylésében gyakorlatilag képezhessék; és az így szerzett ügyességet, mint tanítók, majd hivatásuk körében, a társadalom életében is értékesíthessék.

7. Theologiai dalkar.

Ugyanazon időben alakult, mint az önsegélyző egyesület, kezdetben az egyházi ének művelése céljából, az ugyanakkor alakult theologiai önképzőkör keretébe illesztve. Később, az egyesületi élet költségeinek fedezésére, nyilvános hangversenyeket kellett rendezni; a mi az eredeti terv kibővítését vonta maga után, tért engedvén világi, de főleg hazafias dalok betanulásának is. Felügyeletével a theologiai tanárkar valamelyik tagja volt megbizva. E tisztelet az egyesület alakulásakor Hegedüs János vállalta el s viselte nagy buzgósággal, a zenekarok

felügyeletével együtt, egész haláláig. Azóta a theol. decan felügyelete alatt áll.

8. Gymnasiumi vegyes kar.

Az összes gymnasiumi osztályokból. Célja a jobb hanggal és hallással megáldott tanulóknak alkalmat nyújtani e tehetségük teljesebb kifejtésére az összhangzatos ének által. Iskolai ünnepélyeken, templomban, s néha temetésen is szokott énekelni. Egyes nagyobb alkalmaknál *főiskolai dalkarrá* alakul, a többi dalkarokkal egyesítve. — Hetenkint egyszer, rendszeren vasárnap, szükség esetén többször is, tart próbát, a főiskolai zenetanító vezetése mellett.

A tagok kiválasztása, az igazgató intézkedése folytán, év elején történik. Az alkalmasoknak talált tanulók az ilyen órákra kötelesek pontosan eljárni. A „műénekből“, mint rendkívüli tárgyból, év végén osztályzatot is nyernek.

9. Ifjusági zenekarok.

Ezekről, mint a tanárkar közvetlen felügyelete és rendelkezése alatt álló ifjusági egyesületekről, szervezetről nagyjában már a zeneszertár czimén megemlékeztünk. Ugyanott jeleztük úgy a nagy, vagy fuvó hangszerekből alkotott, mint a kis, vagy vonó hangszerekkel működő, zenekar célját. Előbbinek mindig megvolt s megvan ma is a maga szerepe az iskolai élet minden nevezetesebb mozgalmasában, ünnepélyes kivonulásokon, iskolai ünnepek megnyitására és berekesztésében; még ma is gyakorlatban van az a régi időkből átöröklött szokás, hogy a nagyobb szorgalomidőket (*diligentia*) a nagy zenekar rekeszti be a curia közepén, örvendező tanuló-seregtől és gyermekeik után jött szülőktől környezve; ide tartozik a május köszöntése is május elsejének reggelén, a mikor vig zeneszóval ébresztik fel tanáraikat, hogy velök

együtt üdvözöljék az esztendő legszebb hónapját. Szomoru szerepe is van az elhalt társak vagy tanárok, gondnokok temetésén. Alig lehet szomorubb és meghatóbb látványt képzelni, mint mikor élte virágjában elhalt szép reményü ifjut kísér a gyászoló társak némán haladó serege; csak a zenekar bánatos akkordjai szólnak a résztvevő közönséghez.

És a közönség csakugyan mindig élénk és állandó érdeklődést tanusított s tanusit ma is a „kollégium bandá“-ja iránt. Ennek a többi között legszebb bizonyítéka az az alapítvány, melyet 1822-ben gr. Bethlen Imréné sz. gr. Bethlen Rozalia tett „Musical instrumentumok és kóták beszerzése, esetleg Bandae praeses jutalmazására“. Az alapítvány (1000 m. frt) az 1849-ki vész alkalmával elveszett ugyan, de a „Bandae praeses“ intézménye a legutóbbi időkig megvolt. A karnagy ajánlatára a tanárkar nevezte ki a zenekar legidősebb és tehetségesebb tagjai közül. Évi díja 40 frt volt a közpénztárból. Kötelessége vala próbákon, kivonulásokon gondoskodni a tagok pontos megjelenéséről s a karnaggyal egyetértve oda működni, hogy a rendszeres tanulás akadálytalanul folyhasson. Szükség esetén a zenefelügyelő tanár közbelépését veszik igénybe.

A *vonós zenekar* már a finomabb zeneigények kielégítését vallja céljának; iskolai ünnepélyek műsorának közeit tölti ki, sőt nyilvános előadásokon is szerepelget.

Említésre méltó, hogy a zenekarok fenntartására szükséges költséget még ma is az u. n. büntetéspénz fedezi; korszakunk elején erre a célra rendezték az ifjusági bált, melynek épen ezért „Banda-bál“ volt a neve. Az utóbbi „Ifjuság-bál“ név alatt már évek óta az általános ifjusági kör céljaira jövedelmez; az előbbi is mihamarább elapad, miután a tanárkar, legalább elvben, kimondotta a büntetések e nemének eltörlését, vagy legalább a legcsekélyebb mértékre szállítását. S így jövőre költségvetésileg kell gondoskodni a fedezetről.

Megjegyzés. A zenekarok tagjai, a rendkívüli tárgyak közt, bizonyítványukba bevezetett osztályzatot is nyernek a zenéből.

10. A theologusok önszegélyző egyesülete.

Ez az egyesület voltaképen nem egyéb, mint a fejedelmi intézkedésen alapuló „principista intézmény“ hajtása. Az 1872—3-ik évben épen a principisták (fejedelmi kegyletesek) alakultak egyesületté az önszegélyzés céljából. Az egyesület működésének alapját is az u. n. „Principisták kertje“, illetőleg ennek évi 200—250 frtot tevő jövedelme képezte. Addig az abban termett gyümölcsöt élvezték a principisták, azóta a haszonbérbe adott kert jövedelmét nyerik a jelzett célra az elüljáróságtól.

Az egyesület az elüljáróságtól kiadott alapszabályok szerint működik, évről évre választott hivatalnokok vezetése s a rector-professor felügyelete mellett. Hivatalnokai: elnök, jegyző és pénztáros.

Tagjai a mindenkori principisták és az 1 frt évi tagdíj befizetése alapján a többi theologusok is.

Jövedelmi forrásai, a kert haszonbérén kívül, önkéntes adományok, társadalmi uton (a tanárkar engedélyével rendezett nyilvános előadások által) szerzett pénz, a tagdíjak, esetleg a kölcsönök kamatai, a mennyiben minden kölcsön kamat nélkül adatik s kamatozóvá csak akkor válik, ha a kölcsönvevő kölcsönét a kötelezvényben kötött határidőre vissza nem fizeti. A segélyezés másik neme a visszafizetés kötelezettségével nem járó ingyen segély oly ifjak számára, kik más uton nagyon csekély, vagy épen semmi jövedelemhez nem juthattak. Az egyesület vagyona jelenleg készpénzben és kötvényekben 2400 frt.

MÁSODIK RÉSZ.

A főiskola alkotó részei.

1. A jogi tanfolyam.

A Bethlen-főiskolában először 1792-ben nyílt meg jogi tanfolyam. Ettől kezdve fennállott 1848-ig. Virágkorát élte Szász Károly korában, a ki 1821-ben foglalta el a jogtani tanszéket és tanított 1837-ig, mikor az államkormány követelésére el kellett hagynia a jogi tanszéket és matematikai tanszékre tétetett át. A már elmondott okokból 1848-tól 1861-ig a jogtan tanítása szünetelt a Bethlen-főiskolában is.

A szervezeti javaslat ismét életbe léptette mind a négy főiskolában. Szász Károly már ekkor nem élt; meghalt 1853-ban Marosvásárhelyt.

1861-ben a főegyháztanács szükségesnek ítélte, hogy a két éves jogi tanfolyam már az 1861—62-iki iskolai év második felében megnyiljék. Mihályi Károly bölcsészeti tanár és Vajda Simon ügyvéd meg is kezdték az előadásokat a második félévben, úgy, amint lehetett. A tantárgyak beosztása az 1861-iki tervezetet kiegészítő 1864-iki rendszer szerint a következő volt.

Első éven.

Észjog, Protestáns egyházi jog és házassági törvény, Politika, Államisme, Neveléstan, Latin irodalom, Hellen irodalom, Bölcselmi erkölcsstan, Váltójog és eljárás, Peres ügyeken kivüli eljárás. Ezen tárgyak részint az egész évre, részint félévre voltak beosztva, heti 22 órával.

Második éven.

Honi közjogtan és jogtörténelem, Általános egyházi jog, Oktatástan, Politika, Latin irodalom, Hellen irodalom, Honi magánjogtan és ösiségi nyilt parancs, Honi perrendtartás, Észvallástan, Oktatástan. Egész- és féléves tárgyak, heti 22 órán.

Ezen beosztás mind a négy főiskolára szólott. Lát-szik, hogy a bölcsészeti oktatásra, mint a theologiai tudomá-ny és a magasabb jogi képzettség előkészítőjére, nagy sulyt helyeztek a tervezetben.

A csak Marosvásárhelyt létező két felső osztály tár-gyainak beosztása már szakszerűbb.

Harmadik éven.

I. félév. Római jog, institutatio és pondekták szerint, Osztrák büntető jog és eljárás, Államgazdaságtan; heti 20 órán.

II. félév. Osztrák polgári magánjog, perrendtartás és birói illetékesség, Államgazdaságtan; heti 20 órán.

Negyedik éven.

I. félév. Osztrák pénzügyi tudomány, Közigazgatási jog, Kereskedelmi jog, Államisme, Bányajog; 20 órán.

II. félév. Osztrák pénzügyi tudomány, Közigazgatási jog, Szász statuta, Urbéri nyilt parancs, Ügyvédi rend-tartás; 20 órán.

Nagy-Enyeden az 1861—62-ik csonka évben hallgatta az előadásokat 20 tanuló. Előadták az államismét, perrendtartást és az erkölcsant, „az emberi cselekvés filozófiáját“, Vajda Simon ügyvéd és Mihályi Károly bölcsészeti tanár.

Elég szerény kezdet volt. De a főegyháztanács ohajtásának megfelelt. A főiskola előjárósága azonban bazafias és nevelői kötelességérgzetéből kiindulva: szervezte a jogi tanfolyam tanárkarát. 1862-ben megnyerte rendes tanáru *Gyarmathy Sámuel* ügyvédet, a ki a hazai köz- és magánjogban, a perrendtartásban, az osztrák büntetőjogban és váltó-eljárásban, mint gyakorló ügyvéd, kiváló szakember volt. Jogi ismereteit is a Bethlen-főiskolában nyerte, kiegészítette a királyi táblán s a gyakorlati ügyvédi pályán. Két más tanerő közül az egyik egy régi kiváló tanár volt, Mihályi Károly, a bölcsészet tanára, a classika litteratura kiváló ismerője és tanítója. Mindkét minőségében hasznos és jeles tanerő volt a jogi akadémián, melynek tantervében a bölcsészeti jogtan és classika litteratura rendes tantárgy volt.

A másik tanerő P. Szathmári Károlyban jelentkezett, a ki 1862-ben választatott meg a történelem tanáraul a Bethlen-főiskolához. Nem volt szaktudós a jogtanban, de a jogtörténet, az alkotmánytan és a diplomatika tanítására alkatmas tanerőnek bizonyult.

1862. őszén az eddig Kolozvárt elhelyezett papnövelde is Enyedre költözött tanáraival és tanítványaival. A tanárok között Hegedüs János protestáns egyházi jogot is tanított, s ezen tárgyat a jogi tanfolyamon ő vette át.

Volt tehát egy rendes jogtanár, Gyarmathi Samu és 3 kiségitő tanár: Mihályi Károly, P. Szathmári Károly és Hegedüs János. Vajda Simon a királyi táblához bíróvá neveztetett ki 1861-ben.

A szervezeti javaslat eszméje az volt, hogy az erdélyi református főiskolában a tanári, jogi és papi pályára egye-

témes műveltségü, hazafias szellemü, tudományszerető és művelő férfiak neveltessenek. Ennek az eszmének akkor leginkább az enyedi főiskola szervezete felelt meg és volt hivatva azt megvalósítani. 1862. óta a 2 éves bölcsészeti, két éves jogi és két éves theologiai tanfolyamok tanárai közt élénk szellemi élet pezsdült fel. Szabadon kezdett fejlődni az 1848. előtti hazafias szellem és tudományszeretet.

A jogi tanfolyamon az 1862—63. tanévre az első félévben 19 első és 10 másodéves hallgató iratkozott be, s ezenkívül 10 rendkívüli tanuló hallgatta az előadásokat. A második félévben 15 első és 15 másodéves, összesen 30 hallgató.

Az 1863—64. évben 11 első éves és 9 másodéves jogász volt.

A jogi tanfolyam 4 évesre emelése után a gyarapodás folytonos volt. 1864—65-ben a két éven 27, 1865—66-ban 37, 1866—67-ben 31. 1867—68-ban már 40 jogász hallgatta az előadásokat. Még az utolsó évben 1868—69-ben 42 hallgató volt a két éven. De már 1869-ben Gyarmathi Samu királyi főügyészszé neveztetvén ki, elhagyta tanári székét; P. Szathmári Károly pedig az alkotmányos élet élénk mozgalmaitól elragadtatva: lemondott tanári állomásáról, Budapesten hírlapszerkesztővé lett, 1872-ben országos képviselővé választatott, s azóta az országgyűlési ciklus lejárta után a fővárosban élt. Távozásukkal a jogi tanfolyam is megszűnt s meg sem nyílt többé.

A Bethlen-főiskola épen ezen évben új tanerőt nyert a theologiai akadémiára dr. Kovács Ödön személyében, s ezzel 4 rendes tanár tanította a theologiai tudományokat.

Egy a theologióra előkészítő 3-ik évi bölcselmi tanfolyam állíttatott fel; a theologiai tanfolyam 3 éves lett.

A jogi 2 éves tanfolyam és a marosvásárhelyi 4 éves akadémiák még fennállottak 1872-ig. Ekkor a magyar állam Kolozsvárt egyetemet állítván fel, mindkettő meg-

szünt, miután az állam vette kezébe a jogtanítást; a református egyház pedig gimnáziumai és theol. akadémiája kiépítésére fordította erejét. A változás minden rázkodás nélkül ment végbe és üdvös eredményeket hozott létre.

Ámde a jogi tanfolyam Enyeden, Marosvásárhelyt és a többi főiskolákban is nem eredmény nélkül teljesítette a rábízott feladatot. Most is élő, magas állami és más hivatalokat viselő jeles férfiak kerültek ki azokból. Számos kuriai, királyi táblai és törvényszéki bírót, egyetemi és más tanárt, megyei tekintélyes hivatalnokot ismerünk az akkor tanult református jogászok közül, fényes tanujelül annak, hogy mily nagy szolgálatokat tettek akkor az erdélyi reform. egyház főiskolái a magyar állam és nemzet ügyének.

A Bethlen-főiskolában 1869-ig fennállott 2 éves jogi tanfolyamról irt rajzunk kiegészítésül, az egész iskolai élet feltüntetésére és méltánylására, meg kell emlékeznünk még egy pár jelenségről.

Azon idő alatt, amíg a rendes jogtanárok tanítottak, minden évben pályakérdést tűztek ki a jogi tudományok köréből. A pályázatban az összes főiskolai ifjuság, tehát a theologusok is, részt vehettek. A tanügy ismertetéséhez tartozik ezen kérdések tárgyának és megfejtőinek elősorolása.

A kérdések. 1. 1862-ben: „Alkotmányos törvényeink alapján, tekintettel az 1848-ik évi törvényekre, melyek a magyar honpolgárok legnevezetesebb politikai jogai, úgy mint egyéneknek és egyetemesen, mint nemzetnek?“ Megfejtették *Korondi Adolf* I. theol. és *Solymosi Lajos* jogász. A pályadíj megosztatott kettőjük között. 2. 1863. „Fejtsék ki a római törvényből a birtok és tulajdonjog.“ Megfejtette és a díjat is elnyerte *Elekes Károly* 2-od éves jogász. 3. 1864. „Határoztassék meg az újabb államforma

lényege; lehet-e abszolút értelemben a legjobb államformát felállítani minden országra és nemzetre nézve? Melyik államforma legalkalmasabb valamely országra vagy nemzetre nézve? A monarchiát minő tulajdonok teszik leginkább alkalmazhatóvá? Megfejtették: *Dósa Dénes* II. theol. és *Gáspár György* jogász. A pályadíj megosztott. 4. 1865. „Fejtsék ki a tized eredete, változásai és megszüntetése Magyarországon s Erdélyben.“ Nyerte a díjat *Geréb Márton* jogász. 5. 1866. „A megyei rendszer eredete, fejlődése és teteje; azon jogok, melyeket a megye politikai érvényesülésében, mint alkotmányos tényező, közjogilag gyakorolt. A megye fontossága alkotmányos rendszerünkben.“ Nyerte a díjat *Kovács Elek* jogász. 6. 1867. „Fejtsenek ki a magyar király felségjogai történeti fejlődésökben a jelen korig.“ Nyerte a pályadíjat *Hegyi Sándor* jogász. 7. 1868. „A birtok és a tulajdonjog a római jog alapján; a különbség, mely egyik és másikból kifolyó jogokra nézve észlelhető.“ Megfejtette és több pályázó közül elnyerte a díjat *Keresztes József* theologus.

II. Theologiai akadémia.

A Bethlen-főiskola szervezetében fennálló theol. akadémiát fejedelmi akarat hozta létre. Bethlen Gábor fejedelem kevéssel halála előtt, az általa Gyulafehérvárt alapított kollégium számára rendelt alapítványokban, határozottan kifejezi ezen akaratát. 1. 1629. szeptember 2-án kelt és az enyedi uradalomról szóló adománylevelben ez áll: „Cum ab initio foelicis nostri regiminis nihil antiquius duxissemus, quam ut verbi Dei ministrorum, liberaliumque artium professorum ad pietatem Colendam, instituendamque juventutem copiam habere possemus, ideoque Gymnasii et scholarum reformatae evangelicae Religionis Collegium fundatum benigne voluissemus . . . damus, donavimus dominium . . .“)

stb. 2. 1629. szeptember 1-én 20000 forintot hagyott a kollégiumnak azon czélra, hogy „Cum . . . ab initio felicis nostri principatus, illud prae omnibus in oculis habuissimus, ut divini nominis gloria propagari, artiumque liberalium in ditionibus nostris gymnasia fundari, doctrinisque adulescentum aetas imbuí posset, . . . eaque de causa multiplicibus expensis et laboribus Collegium verbi Dei ministrorum, liberaliumque artium professorum fundatum voluissimus . . .“ Ezen kivonatos idézetekből kitünik a lényeg, mely szerint összes adományait azért tette, hogy az általa alapított Collegiumban papokat és professorokat neveljenek s a világi emberek gyermekeit a hasznos tudományokra tanítsák.

Ez a kollégium, mely alapításától fogva 1658-ig Gyulafehérvárt volt, ettől kezdve mai napig Nagy-Enyeden van elhelyezve, több mint harmadfél századig nevelt az erdélyi református egyháznak buzgó, vallásos papokat és hires, tudós tanárokat. Ebben tanultak a többi között Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferencz és Bod Péter, a kik itt tudományos alapot s ösztönt nyertek, hogy külföldi egyetemeken valóságos tudósokká képezzék magukat. A papneveléssel összefüggően történt a világiak nevelése, a kik állami, katonai és megyei pályára készültek, mint Kemény János, Bethlen Miklós s annyi más. Az erdélyi reformátusoknak 1848. előtt nem volt theologiai akadémiájok. Mind a négy főiskolában két éves tanfolyam állott fenn. Enyeden két tanár, a többiben egy-egy készítette elő a bölcsészeti és jogi tanfolyamot végzett növendékeket a papi pályára. Ugy voltak meggyőződve a vezérlő egyházi és tanügyi férfiak, hogy a két évi bölcselmi és két évi jogi tanfolyam elvégzése után elég széleskörű ismeretet lehet szerezni a papi pályára, mely két évi cursuson betetőzi a főiskolai nevelést. A kiket itthon szerzett tudományuk nem elégitett ki és tudományszeretetők a további tanulásra ösztönöz: azok előtt

nyitva a leydeni, marburgi, jénai, zürichi, baseli és a berlini egyetem, melyeken alumneumok és ösztöndíjak voltak erdélyi református papnövendékek számára. Meg is látogatta majd minden jelesebb pap és tanár a külföldi protestáns egyetemeket, tanulva nemcsak theológiát és bölcsészetet, hanem történelmet s a természettudományok minden ágát.

Az erdélyi egyházkerület először 1842-ben, a magyar nemzeti eszme és tudományos művelődés felvirágzása hajnalán, kezdette figyelmét arra fordítani, hogy „a tudományosságnak lehető felvirágzása közóhajtás lévén . . . ezen célra fontos előmozdító eszközül szolgálna az is, ha valamelyik főtanodánk nál a tudományok tanításának öszpontosítása eszközöltetnék“. A gr. Mikó Imre főgondnok előnökle alatt, a tanügy rendezésére, kiküldött bizottság 1842-ben azon javaslatot teszi, hogy a „négy főiskolánk melletti theologiai tanszékeket egy helyre s nevezetesen *Nagy-Enyedre kellene* öszpontosítani s melléje *egy népiskolai tanítókat képző intézetet* állítani“. Ezt a javaslatot a négy főiskola és a két gymnasium (szászvárosi és zilahi) előljáróságaival közölték kimerítő véleményadás végett ez évi november végéig bevárólag.

Ezen szép jövőt ígérő reformnak a forradalmi időszak utját vágta. Enyeden 1849-ben a pusztulás, az enyészet ütötte fel tanyáját a hajdani szép virágzás után.

De az Egyház-főtanács mindjárt 1850-ben intézkedett, hogy a papnevelés meg ne szakadjon, s elrendelte, hogy az egyik enyedi theol. professor: Bodola Sámuel, Marosvásárhelyre, a másik: Incze Dániel, Kolozsvárra menjenek tanítani. Bodola Török János m.-vásárhelyi professor mellé, Incze Dániel pedig dr. Salamon József kolozsvári professor mellé rendeltetett. Természetesen a maga tanárait az enyedi főiskola fizette. Meg kell említenünk, hogy 1848-ban Antal János, az agg püspök is Marosvásárhelyre menekült,

állandó székhelyéről Enyedről. Marosvásárhelyt végezte be életét, nyugalomba vonulva, 1859-ben. Tetemei is ott nyugsznak, egykori papsága és tanári pályájának kedves emlékü városában. 1852-ben Bodola Sámuel, a generális nótárius, mint helyettes püspök átveszi a püspöki hivatal vezetését, és miután az ezen évben tartott zsinaton megsürgették a központi papnövelde felállítását, javasolja, hogy ennek állandó helye legyen Nagy-Enyed; s a míg ez romjaiból kiépül, ideiglenesen Marosvásárhelyt legyen a papnövelde.

A tervezett központi papnövelvét a zilahi köz-zsinat 1854-iki végzése hozta létre *ideiglenesen* Kolozsvár székhelyyel.

Megnyílt 1854. november havában Kolozsvárt „*az erdélyi ev. ref. nagyenyedi papnövelde*“ czimmel és a Bethlen-főiskola előjáróságától függő tanárkarral. Ez évben a püspök állandó székhelye is Kolozsvárra tétetett. A papnövelde költségeit és a tanárok javadalmazását a Bethlen-főiskola fedezte, de kikötötte, hogy annak helye csak ideiglenesen és nem *állandóan* lehet Kolozsváron. Mikor a Bethlen-főiskola épületeinek és gazdaságának rendbehozásával, azon helyzetben lesz, hogy elhelyezheti a papnövelvét: akkor le kell annak költöznie Nagy-Enyedre, mint a főiskola betetőző intézetének. Az 1855-iki zsinat s ennek alapján a főkonsistorium 1855. május 5-én kelt nyilatkozata kijelenti, hogy „a nagyenyedi tanoda előjáróságának nyilvánított készsége alapján (elvállalta a fenntartási költségeket) határozza egyházi főtanácsunk, hogy a Kolozsvárra *ideiglenesen* állított th. Seminarium hittani négy tanárossal, úgy az azzal szervesen összefüggő theologiai előkészítő osztály három tanárossal láttatván el, ezek, míg a th. Seminarium Kolozsvárt fog lenni *ideiglenesen*, ott fogják ugyan kötelességeiket folytatni, de mint enyedi oly tanárok, kik fizetéssel a n.-enyedi iskolai alaphól láttatnak

el — a th. Seminárium, kapcsolatban a vele összefüggő képezdével, theologiai előkészítő osztálylyal és ezeknek tanáraival, mihelyt a körülmények engedni fogják, *Nagy-Enyedre* fog szállíttatni az 1847-beli 222. sz. alatti egyház-tanácsi népes gyűlés által nyilvánított alapelvvel egyezően.

A papnevelő intézetben, Kolozsvárt léte alatt, sok jeles tanár működött. *Bodola Sámuel*, helyettes püspök; puritán jellemű, szigorú, de nemes lelkű, emberszerető főpap. *Salamon József*, a theologia doctora; nagy tekintélyű és nagy tudományú férfiú. Mellette *Incze Dániel*. Majd 1857-től *Hegedüs János* mint az egyháztörténelem és dogmatika tanára. Továbbá *Décsei Károly*, ki Incze D. halála után a héber nyelv, exegesis és régiségtan előadásában jeleskedett.

A theologiai előkészítő osztályban tanítottak *Nagy Ferencz*, bölcsészeti tanár a kolozsvári főiskolában, *Ocsvai Ferencz* történet- és jogtudós. Ott volt *Nagy Péter*, kolozsvári ref. pap, a híres szónok és természettudós. Benne a gyakorlati theologia, a szónoklattan és a természettudományok egyik leghivatottabb előadóját és művelőjét tisztelték tanítványai, kiknek lelkében az ő hatása elmulthatatlan nyomokat hagyott.

Kolozsvárt a négy tanár két évi tanfolyamra így osztotta fel a theol. tudományokat: Systematika theologia, historika theologia, exegetika theologia és praktika theologia.

A szervezeti javaslat átvette e felosztást és 1861-ben így részletezte:

I. *Az első éveknek külön előadják:*

1. A hébernyelvet,	heti 3 órán
2. Az ó- és uj-szövetségi bevezetést és hermeneutikát	„ 3 „
3. A homilétikát és liturgikát,	„ 4 „

Összesen heti 10 órán.

II. *A másodéveseknek külön :*

1. Hellén új-testamentumi olvasás és exegetika,	heti 3 órán.
2. Héber ó-testamentum olvasása exegesissel,	„ 3 „
3. Katechetika és lelkészettan,	„ 4 „
	Összesen 10 órán.

III. *Az I. és II. évek együtt :*

Első éven :

1. Dogmatika és dogmatörténet,	heti 6 órán.
2. Egyháztörténelem a reformatioig, kapcsolatban az irodalomtörténettel,	„ 6 „
3. Héber régiségtan,	„ 2 „
4. Homilétikai gyakorlatok,	„ 4 „
	Összesen 18 órán.

Második félévben :

1. Morál és symbolica theologia,	heti 6 órán,
2. Egyháztörténelem a reformatio után az irodalom történetével,	„ 6 „
3. Hellén régiségtan,	„ 2 „
4. Homilétikai gyakorlatok,	„ 4 „
	Összesen 18 órán.

Ezzel a rendszerrel költözött vissza a theol. Seminarium Nagy-Enyedre az 1862-ik év őszén. Vele jött Kolozsvárról két tanár: Hegedüs János és Décsei Károly. Nagy Péter, Kolozsvár népszerű és híres papja, a legjelesebb theol. tanár, nem hagyta el kedves kolozsvári papságát s nagyobb szerepre is volt hivatva, a püspökségre. Gáspár János neveléstani tanár már 1858. óta Enyeden volt a néptanító képezdével. A tanerők kiegészítése akkint történt, hogy Garda József ez időszert a Bethlen-főiskola gymnasiumában segédtanár, 1862-ben theol. tanárrá választott és ezzel a tanárok száma négyre szaporodott.

Az 1862—63-ik évre Kolozsvárról a tanárokkal 16 másodéves theologus jött Enyedre, és az első évre beiratkozott 3 tanuló. Ezekkel kezdette meg a theol. Seminarium Enyeden egy időre megszakadt életét. Az 1863—64-ik évre már 33 első éves és 3 másodéves hallgató iratkozott be. Ezek a négy főiskolából jöttek, mint a bölcselmi tanfolyam végzett növendékei.

A tanterv és a tudományok beosztása nem változott 1869-ig. Hegedüs János tanított egyháztörténelmet és dogmatikát; Décei Károly a bibliai tudományokat, héber nyelvet és bibliai régiségtant; Garda József erkölcsant és a gyakorló papi tudományokat, vezette a gyakorlati Seminariumokat. Az 1862—63-ik iskolai év végén papi szigorlatot tettek a végzett másodévesek.

A theol. Seminarium Enyedre költöztével élénk szellemi élet pezsdült fel a főiskolai ifjúságban. Az összes tanuló ifjúság összhangzó szellemi fejlesztésére nagy befolyással volt az, hogy a bölcselmi, jogi és theologiai tanfolyamon tanító tanárok egyetértő, erős testületet alkottak. A főiskola régi jó hite ismét emelkedni kezdett; tanulóinak száma, a társadalom minden osztályából, évről-évre növekedve, az 1867—8-ik évben 1120-ra emelkedett,

A theol. tanfolyamon 1869-ig csak három tanár tanított. Azok a tudományok pedig, melyeket tanítottak, már nem állottak a külföldön nagy fejlődésnek indult újabb theol. tudományok színvonalán.

1. *Hegedüs János* tanított dogmatikát, egyháztörténelmet és egyházjogtant. Széleskörű műveltséggel és tudományos ismerettel birt. De tanulmányai és hajlamainál fogva a classica literatura, a történelem és magyar irodalom iránt lelkesedett és ezekben nagy jártassággal is birt. Ő maga életrajzi adataiban így nyilatkozik: „Bárha nagy előszeretettel volt is a természettudományok iránt... de azért ép olyan nagy hajlammal foglalkozott a classica

literaturával, ennek terményeivel és a historiával, s így a *professori* pályára szánta magát.“ Ezen jellemző tudósítás Hegedüs enyedi tanuló korára vonatkozik. Mint akkor minden tanári pályára készülő ifju: ő is külföldi prot. egyetemekre ment tanulmányai kiegészítése végett. Berlinben az 1845. és 46-iki tanévben theologiai és filozofiai tudományokat hallgatott. Ekkor eddigi tanulmányait félbe kellett szakítania, mert megválasztották a marosvásárhelyi kollégiumhoz a *természetrajz tanárának*. Ezért még két évig kellett tanulnia a természetrajzi tárgyakat, s tanulta is Berlinben, Párisban 1848-ig. Ettől kezdve 1857-ig Marosvásárhelyt természetrajzi tanár volt. Ekkor választatott meg a Kolozsvárt elhelyezett enyedi theol. Seminariumhoz az egyháztörténelem, symbolica theologia és egyházjogtan tanárává,

Hegedüs János tehát igazán az egyháztörténelem és az egyházjog tanára volt s ezen tudományokat, mint szakférfiu, sikerrel tanította és fejlődésöket is figyelemmel kísérte. De tanerök hiányában dogmatikát is kellett tanítania Enyeden. Ebben pedig még azon elavult rationalis állásponton ismerte a tudományt, melyen Berlinben a század közepén tanították. Rationalisticus alapon is tanított, de a rationalismus szárazságát és rideg dialectikáját előadásának melegségével és vallásos érzésével igyekezett enyhíteni. Tanításának sikerét fokozta személyes megjelenése, az ifjúsággal való megnyerő bánásmódja és az ezekből személye iránt keletkezett tisztelet.

2. *Garda József* a theol. tanfolyamot Kolozsvárt, a Bethlen-főiskola által fenntartott Seminariumban végezte. Itt tett papi szigorlatot is jeles eredménnyel 1857-ben. Azután két évet a berlini, marburgi és bázeli egyetemeken töltött s 1859-ben segédtanári állást foglalt el a Bethlen-főiskola gymnasiumában. Garda József is a történelem és az ő-classikai irodalom studiumaiban találta nagyobb kedvét,

és Enyeden néhány évig épen ezen tudományoknak volt segédtanára. Ez alatt írta „Régiségtan“ című segédkönyvét, mely akkor uttörő volt.

1862-ben megválasztott rendes tanárrá a n.-enyedi theol. Seminariumhoz. Tantárgyai voltak: az *erkölcsstan* és a papképzés gyakorlati részére vonatkozó tudományok. Ezekon kívül tanított egyházi szónoklattant és vezette a gyakorló theol. Seminariumokat.

Az erkölcsstan tanításában Bruck F. Frigyes rendszerét követte s az indeterminismus alapján állott. Ezt a meglehetősen száraz tudományt előadásában az erkölcsi életből vett találó példákkal és bölcsészeti fejtegetésekkel tette érdekesebbé és tanulságossá. Emnyit most elégnék tartunk elmondani a még élő, nyugalmazott tanárról.

3. *Décsei Károly* a bibliai tudományokat, az ó- és új szövetségi exegesiszt és a héber nyelvet tanította. Theologiai ismereteit a kolozsvári theol. seminariumban szerezte s 1848-ban lelkészi vizsgát tett. Azonban ő is tanári pályára vágyott s szorgalmasan tanulta a héber és görög bibliai nyelveket. 1851-től 1855-ig segédtanár volt a kolozsvári főiskolában. A fő egyháztanács ismervén tehetségét és hajlamait a bibliai tudományok iránt: Salamon József tanár ajánlatára a Szentföldre küldötte a keleti nyelvekben való kiképeztetése végett. Beutazta Görögországot, Palestinát és a Kaukasus vidékének egy részét. A fő egyháztanács Décseit még hazatérte előtt, 1857-ben megválasztotta a theol. Seminariumhoz exegetikai tanárrá. De Décsei tanulmányait ki akarta egészíteni a nyugoti nyelvtudósok hallgatásával és 1858-ban Göttingába, a következő évben Hamburgon át Edinburgba ment az egyetem látogatására. 1859. óta Kolozsvárt tanított 1862-ig. Ekkor a theol. Seminariummal ő is Enyedre jött.

Décsei Károly, a bibliai nyelvek alapos ismeretével, tudós hírében állott; ismerte is a héber és az új-szövet-

ségi görög nyelv szerkezetét alaposan. Az exegesisben, a bibliai iratok magyarázatában, mint német mesterei, a supranaturalismus felé hajlott és orthodoxus értelemben fejtegette azokat. Ezen álláspontról későbben sem tudott a kritikai modern irány áramlatába beilleszkedni. Saját álláspontjáról nagy buzgalommal és élénk, vonzó előadással tanította azokat, a kik komoly kötelességérzetből tanultak. De a héber nyelvet kevesen tanulták komolyan; ezt a nyelvet nem tudta a tanulók többségével megszerettetni. Sokan hibájául rótták fel, hogy tanítványaival szemben követeléseit csekély mértékre szállította és a nagyon kevés-
sel is megelégedett. Ebben van igazság is, de ebből nem lehet azt következtetni, hogy a komoly irányu s tárgyait odaadással tanuló ifjakkal szemben ne akarta volna akár a legmagasabb mértéket is alkalmazni. Azt sem lehet következtetni, hogy nem lelkesedett tantárgyaiért, mert azokkal nem csak fungens tanársága alatt foglalkozott állandóan és kedvvel, hanem most, nyugalomba vonulta után is ezek képezik fő gyönyörüségét. Végre is 1881-ben főképpen azért vonult nyugalomba, mert a bibliai tudományok újabb haladását és kritikai irányát a maga álláspontjával nem tudta összeegyeztetni.*

Ilyen volt 1869-ig az a papnevelés, melyről némelyek azt mondták, hogy nem állott az újabb theol. tudományok színvonalán. De a tanárok buzgósága s a tanulók nagyobb részének kötelességérzete mégis lehetővé tették, hogy sok buzgó, jeles pap kerüljön ki a papnevelő intézetből.

Igen természetes, hogy ez időben sem csupán a rendes theologiai előadásokra szorítkozott a theol. ifjuság tudományos képzésének, általános műveltségének szellemi

* De az intézettől bár fájdalommal, de a legjobb érzéssel s a legnemesebb indulattal vált meg. Önzetlenségének legszebb bizonyítékát azzal adta, hogy, bár követhette volna, semmiféle nyugdíjt, vagy akár csak segélyt sem kért.

műhelye. Ezzel párhuzamosan nagy buzgalommal folyt az önképzés üdvös munkája, a magyar irodalmi és aesthetikai ismerések fejlesztésében, némelyeknél a latin, görög irodalom, történelem, bölcsészet, meg a modern nyelvek önálló tanulmányozásában, nem csak a theologiai, hanem többi tanárok utmutatása mellett is. Általán ebben az időszakban igen szépen érvényesült az az intézetünkben régóta honos elv és gyakorlat: hogy az intézet minden érettebb növendékének legyen alkalma az intézet minden tanárától tanulni valamit. Ennek köszönhető, hogy ez időből aránylag sokan léptek át a tanári pályára s váltak jeles tanárokká az erdélyi ref. egyházkerület kollégiumaiban, valósítva a nagy alapító nemes célját: „*verbi dei ministrorum liberaliumque artium professorum copiam habere*“.

A theologusok száma 1864-től 1869-ig volt: 63, 50, 62, 79, 76. A négy főiskola sok jeles növendéke képezte ezen számokat a zilahi középiskola növendékeivel együtt. A különböző intézetekből kikerült növendékek egy testületté alakultak és barátságos kollégiálításban éltek, csak a szellemi téren folytattak üdvös versenyt.

1869-ben új élet pezsdült fel a theologiai Seminariumban. Ez évi szeptemberben foglalta el *dr. Kovács Ödön* a negyedik theol. tanszéket. Kovács Ödön, miután Enyeden elvégezte a két éves theol. tanfolyamot és egy évig osztálytanító volt: 1866-ban megnyervén az utrechti 600 frtos ösztöndíjat, ez év őszén Hollandiába ment s beiratkozott az utrechti egyetemen a theol. fakultásra. Azután egy évig hallgatta a lejdieni egyetem híres theol. tanárait: Scholtau, Kuenent s Raunenhoffot. 1869. május 31-én nyilvános szóbeli vizsgálatot állott ki Lejdában és a theologia doctorává avattatott fel. Ez alkalommal adta ki doctori értekezését „A protestantizmus Magyarországon az utóbbi 20 év alatt.“ Erről és a többi tudományos és irodalmi munkásságáról kimerítő ismertetés jelent meg 1894-ben:

„Emlékkönyv dr. Kovács Ödön ref. theol. akadémiai tanár tanárságának *huszonöt éves* ünnepélye alkalmából.“

Dr. Kovács Ödön 1869. őszén kezdett tanítani; tan-zsékét azonban csak 1870-ben rendszeresítette az Egyházfő-tanács, mikor rendes tanárrá választatott meg.

Az új tanár a theologiai tudományoknak éppen azon ágát választotta, már az első évben, előadásai tárgyául, melyek alapvetők és a tudomány egész szervezetének ve-le-jét képezik, jelesen: a *tudományok encyklopaediáját*; a *vallás-filozofiót*, mint a vallásos szellem nyilvánulásait vizsgáló és a vallás lényegét kereső s kutató tudományt; végül az *új-szövetségi biblica theológiát*, mint a Jézus valláserkölc-si alapnézeteivel és az apostoli iratok tanfogalmával foglalkozó tudományt. Szóval, azonnal, mint a tudományosság szín-vonalán álló, bölcsészeti és keresztyén szellemtől áthatott theologus mutatta be magát tanítványai előtt. Az előad-órákon kívül is minden alkalmat felhasznált arra, hogy tanítványai hajlamait, törekvéseik irányát megismerve, nekik irányt adjon, munkára serkentse, önképzésre sarkalja. Ezért vállalta el azon megbizatást is, hogy az ifjuság *önképzőkörét és olvasóegyletét*, mint felügyelő tanár, vezesse.

Ezen idő alatt a theol. tanulók száma a következő csekély hullámzásokat mutatja:

1869—70-ben	volt	78	hallgató.
1870—71-ben	„	82	„
1871—72-ben	„	68	„
1872—74-ban	„	66	„

A csökkenést a Budapesten és Kolozsvárt felállított gymnasiumi tanárképző intézetek magyarázzák. Ezek sok jeles tehetségű tanulót vontak el a theológiától.

Ezen idő alatt a theologia életével és fejlődésével összefüggő több fontos esemény folyt le Nagy-Enyeden. 1871-ben itt tartották értekezletüket a erdélyi ev. ref. fő-és középiskolák tanárai. Ezen értekezleten olvasta fel

Kovács Ödön tanári székfoglaló értekezését nagy számu intelligens hallgató előtt. Az értekezés tárgya „A theologia helye az egyetemen.* Az értekezés behatóan fejtegeti, hogy a theologia ma már vallástudományyá fejlődött s mint a bölcsészeti, jogi és történelmi tudományok, ez is tudományos eszközökkel, tudományos állásponton tárgyalja a valást és az embert, mint vallásos lényt. Kifejti, hogy a vallástudomány helye ép ugy az egyetemen volna hazánkban, mint a többi tudományké. Tévesnek és felszínesnek mondja azon tudósok és magyar tanügyi férfiak nézetét, a kik a theológiát ki akarják rekeszteni az egyetemről, mintha nem volna tudomány. 1871. nyarán az erdélyi ref. egyház közsinatja is Enyeden tartotta üléseit. Ezen zsinaton hagyták helyben a Kovács Ödön által tantárgyak gyanánt felvett új tudományok tanítását; ő pedig ez alkalommal pappá szenteltette magát. A pappá szentelés új alkalmat adott Kovács Ödönnek, hogy az egyházi közélet minden forumán tevékeny és olykor döntő befolyást nyerjen az egyházi és iskolai ügyek vezetésére. Ez által a theol. akadémia is szorosabb és hasznosabb összeköttetésbe jött az egyházi közélettel.

1873-ban a theologia jeles új tanerőt nyert *Keresztes József* segédtanárban, a ki a Bethlen-főiskolában végzett tanulmányai után 1870. óta két évet az utrechti egyetemen töltött; azután egy félévig a tübingai, egy félévig a lipcsei egyetem hallgatója volt; az utóbbi egyetemen a keleti nyelvek híres tanáraitól tanulta a héber, arab és syr nyelveket. 1873-ban visszatért az Alma materhez. De igazi munkaterét, az akkori körülmények között, csak későn, évek multán foglalhatta el. Décsei Károly tanította azon tárgyakat, melyekre Keresztes készült. Őt, a ki

* Megjelent Budapesten 1871-ben a »Prot. egyházi és Iskolai Lapokban« s külön kiadásban is. (Deutsch-féle könyvnyomda, Budapest 1871.)

a főiskola segélyével is végezte theol. tanulmányait, 1873. után az 5-ik gymnásiumi osztály vezetésével bizták meg, melyben nagy lelkesedéssel és kiváló sikerrel tanította a latin irodalmat és a görög nyelv-tant. Csak nehezen nyerve el a theol. tanfolyamon a héber nyelv tanítását. Egyéni sajátosságai miatt sokan mellőzni akarták a theol. tanfolyamon. Egy év alatt azonban megszerettette tanítványaival az eddig lenézett héber nyelvet. Nagy Péter, a tudós püspök és a tudósokat becsülő tanár, a ki 1874-ben az évváró vizsgákon jelen volt, nemcsak megelégedését, hanem meleg elismerését is kifejezte a tanár és a tanítványok sikeres munkájáért. A héber nyelvből tartott pályázatokon már szép fordításokat mutattak be az első éves növendékek. A püspök az 1874-iki közgyűlésen nyilvánosan megdicsérte Kereszttest, mint alapos tudományu és sikeresen tanító, lelkes tanárt.

Keresztes csak két év mulva nyerte meg a püspök és Kovács Ödön közbenjárására, hogy átvehesse Kovács Ödöntől az ó- és ujszövetségi theologia tanítását, akkor is mint helyettes tanár. Későbbi hasznos működése és rendes tanárrá választása ezután jö szóba.

Az ifjuság hivatásának élt. *Az önképz- és olvasókörs* a theologusok jeles dalköre az összes érettebb fiatalságban élesztették és fejlesztették az önálló gondolkodást, irodalom és tudományszeretetet s a szép iránti fogékonyságot; a szónoklati gyakorlatok mind a theol., mind az általános önképzőkörben elősegítették az élőszóban való biztos, szabatos és csinos előadást. A vezető és résztvevő tanárok tapasztalata és élénk érdeklődése sokat segítettek ezen üdvös haladásban.

Az élénk ifjusági önművelődés felpezsdülését az eljáróság azzal buzdította, hogy a régi dijak mellé ujakat folyósított. Így az egyházi beszéd, héber és görög nyelvek s a jogtörténelem mellé latin irodalmi, később mennyiség-

tan-természettani és természetrajzi pályadíjak is adtak ki. Ezekre a különben gymnasiumi pályázatokra a theologus ifjak is pályázhattak. Mióta Kovács Ödön megkezdette előadásait a theológián: élénk érdeklődést tanusított a gymnasiumi tanítás iránt is, melynek helyes és korszerű megvalósításától feltételezte a theologiai tanítás sikerét; egy évben tanított is latin irodalmat a VII. gymn. osztályban. Az önképző körben br. Kemény István állandó és a tanárok koronként kitűzött pályadíjai is buzditották az ifjúságot önmunkásságra.

1873—1876. Ezen időre esik az a küzdelem, melynek sark- és középpontja egyelőre a főiskolánkban támadt vagyoni zavarok rendezése volt. Lefolyásának és eredményeinek kimerítő elbeszélése inkább a vagyoniügy történetéhez tartozik. S hogy e helyen mégis meg kell említenünk, annak oka főleg abban rejlik, hogy a gyanusított enyedi elüljáróság által kért vizsgálat, melyet az 1873. őszén Marosvásárhelyen tartott egyházkerületi közgyűlés el is rendelt, oly dolgokat is belerántott előterjesztésébe, melyek theologiai akadémiánk életerét érintették. Nevezetesen az 1874. ápril havában tartott közgyűlésből e tárgyban másodizben kiküldött, tágabb körű bizottság, melynek elnöke idős *Bethlen János gr.*, jegyzője *Demeter Sámuel* zágoni lelkész, előadója *Tisza László* volt, előterjesztése rendjén indítványozta, hogy:

2. „A fennebbi (vagyonrendezés) tárggyal kapcsolatban“

„Határozza el a közgyűlés, hogy a nagyenyedi theologicum Seminarium, tanáraival és hallgatóival együtt, már a következő szeptemberben tétessék át Kolozsvárra.“ Ezt a kapcsolatot a vagyoniügy rendezése és a theol. Seminarium áthelyezése között egy-két titkon intézőn kívül senki sem értette s a házszabályok értelmében áttették az indítványozó bizottsághoz. Ez a bizottság, melynek

előadója Szász Béla volt, azt a helyes indítványt terjesztette elő, hogy mivel az indítvány nem „kapcsolatos“, hanem *önálló* s a szabályok szerint önálló indítvány csak a közgyűlés 3 első napján adható be, döntse el a közgyűlés nyílt szavazással, felvehető-e a szóban forgó indítvány, vagy nem?

A történeti igazság érdekében el kell mondanunk, hogy Nagy Péter püspök tiltakozott az ellen, hogy késő este, így a gyűlés végén, kevés számú képviselő jelenlétében, elkészítés nélkül az indítvány felvétele ügyében szavazást rendeljen el a gyűlés, és elhagyta többed magával a gyűlést. Erre más napot tűztek ki a szavazásra. Ekkor „a szóbanforgó indítvány tárgyalás alá felvevése“ „szótöbbséggel elhatározottat.“

A közgyűlés az indítványt áttette az Igazgatótanácshoz azon utasítással, hogy „az átköltöztetés elvi gyakorlati oldala iránt a főtanodák és egyházmegyék meghallgatásával a jövő 1875. évi közgyűlésre terjesszen részletes javaslatot.“ Az egyházmegyék és főiskolák által beküldött vélemények között *lettő* magaslik ki a kérdésben levő ügy részletes tárgyalásával. Egyik „A kolozsvári ev. ref. egyházmegye Emlékirata az erdélyi ev. ref. egyházkerület papnöveldeje ügyében.“* Ezen Emlékirat 59 lapra terjedő jogi és tanügyi fejtegetés után véleményét Indítvány alakjában terjeszti az egyh. kerületi közgyűlés elébe. Az indítvány így hangzik „Mondja: ki az egyházkerületi közgyűlés, hogy saját központi erejének, valamint az egyes főtanodák és egyházmegyék közreműködésének igénybevételével fölállít és föntart Kolozsvárt egy egyházkerületi jelleggel bíró papnöveldét, a tanszabadság elvének alapján.“

Ezen papnövelde föntartására javaslatba hozza:

*) A kolozsvári ev. ref. egyházmegye 1874. nov. 28-án tartott közgyűléséből: Szász Gerő esperes, Szász Domokos jegyző. Megjelent nyomatásban.

1. Az egyházkerület központi pénztárát, egyelőre az államsegélyből.

2. A nagyenyedi főtanoda „szellemi és anyagi segélyét“.

3. A kolozsvári, marosvásárhelyi és udvarhelyi tano-dáknál levő theologiai alapítványok beszolgáltatását. És ezeken kívül „tehetségökhöz mértén megállapítandó évi általánynyal működneek közre.“ A kolozsvári kollégium adna szállást és tanárt.

4. Az egyházmegyék is segítenék, „domestikájokból“.

A mi azon jogi nehézségeket illeti, melyek akadályozhatnák, hogy az egyes intézeteknél tett alapítványok s tes-tületi tulajdont képező javak egy más intézet felállítására és fenntartására fordíttassanak, ezek a jogi nehézségek könnyen elenyészethetők az Emlékirat szerint. Ugyanis: „Anyaszentegyházunk irott törvényei és szokásjoga bizonyítanak a mellett, hogy minden egyházi vagyonnak tulaj-donosa maga az anyaszentegyház“; szervezetünk szerint az egyházkerületi közgyűlés. Tovább azt mondja, hogy „a tulajdonosnak joga van rendelkezni is a vagyon felett és csak az a kérdés, vajjon forog-e fenn jelenleg theol. Seminariumunk jobb karba helyezésének *szüksége*, hogy az egyház rendelkezési jogát érvényesítse.“ „Nem képez e tekintetben kivételt a Bethlen-főtanoda vagyona sem, melynek főtulajdonosa az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház.“

Ezen új, szokatlan és az erdélyi ref. egyházkerületünk jogi felfogásában soha sem érvényesült argumentatio nagy irodalmi vitatkozást idézett elő, mind az erdélyi, mind a magyarországi protestáns folyóiratokban és lapokban, s a végeredmény az lett, hogy sem az egyház felfogásában, sem a közgyűlés határozataiban nem érvényesült a kolozsvári jogi elmélet. Fontosabb ezeknél a jogi discussioknál azon bírálat, melyben az *Emlékirat* szerzője vizsgálat alá fogja az enyedi theologiai seminarium tanügyi állapotát és kifejti egy „akadémiai színvonalon álló theol. seminarium

berendezésének szükségét. Azon merész és egyházunkban eddig szokatlan állítással kezdi, hogy sem külföldön, sem hazánkban nem létezik theologiai seminarium, melynek szervezete hiányosabb és gyarlóbb volna, mint most a nagyenyedi“.

Ezen állítás igazolására felmutatta a kath. és protestáns külföldi seminariumokat, a görög-keleti egyház s főképp az orosz egyház seminariumait, végül a magyarországi református papnöveldeket. Ezek közül bármelyiknek, még az oroszoknak is, tanterve arról győzi meg az Emlékirat szerzőit, hogy:

1. „Egyik sem szoritkozik csupán a szorosabb értelemben vett theologiai tudományokra.“

2. „A theologiai professorok, kiknek száma egyiknél sem haladja meg a négyet, csupán a szorosabb értelemben vett tudományokat adják elő.“ A többi tárgyakra „más, jelesen egyetemi, akadémiai és gymnasiumi tanárok közreműködése van igénybe véve.“ Látszik, hogy ez a Kolozsvár székhelyre való tekintetből van mondva.

De, mondja tovább az E. J., „Mi erdélyi reformátusok messzire elmaradtunk saját multunkra nézve is, mert 1848. előtt lelkészeinket sokkal szélesebbkörű képzettséggel bocsátottuk ki, mint jelenleg Nagy-Enyeden.“

Az Emlékirat eddig ismertett fejtegetéseiből az az eredmény, hogy az anyaszentegyháznak, ha jövődjéről lemondani nem akar, elodázhatlan kettős kötelességet kell teljesítenie. Egyik az, hogy

1. A papság anyagi helyzetét javítsa.

2. Hogy az eddiginél *sokkal* szélesebb körű utat nyisson a papi pályára készülőknek. Erre nézve alkalmas kellene nyújtani a theol. tudományok körén kívül eső ismeretek elsajátítására, melyek a műveltség jelen fejlettségét tekintve, a prot. papokra nézve szükségesek; stb.

A szorosabb értelemben vett theol. tanfolyam három helyett négyre terjedne és székhely *Kolozsvárt* lenne.

Ezen elvek szerint az összes theol. tudományok beosztására nézve tantervet készített, mely szerint a már Enyeden tanított theologiai, bölcsészeti és egyházi tárgyak mellett még hallgatni kellene, magyar közjogot és alkotmánytant, ésjogot és gazdaságtant.

A Bethlen-főiskola előjárósága is felterjesztette 1874. október 17-én gr. Mikó Imre főgondnok elnöklete alatt tartott gyűléséből véleményét az egyházkerületi közgyűléshez. A feltett kérdésre egyenes, nyílt feleletet adott. Azon kijelentéssel kezdte: „Azt hisszük, hogy valamint egész erdélyi ref. egyházkerületünk, úgy az Igazgató tanács is, perczig sem lehetett kétségben a felől, mily álláspontot foglal el elüljáróságunk ezen indítvánnyal szemben. Elmondja előzményül, hogy most azt az álláspontot foglalja el, melyet az 50-es években, mikor a theol. tanfolyam a Bethlen-kollégium költségén Kolozsvárt rendeztetett be *ideiglenesen*, a főiskola jogainak fenntartásával. A Bethlen-főiskola, mihelyt a kikötött idő elérkezett, követelte a papnövelde hazaköltöztetését „mert, úgy egyházunk, mint hazánk s ebben főleg nemzetiségi és művelődési érdekeink, valamint a dicső alapító iránti kegyelet egyformán, sürgősen követelték ezen diszes főtanintézetnek teljes restituálását.“

Ezen restitutio óta 12 év járt le és az elüljáróság azon idő alatt semmi áldozatot sem kimélt az intézet s különösen a theol. Seminarium felvirágoztatásától; új tanzékeket állított fel, évenként 300—400 frtot fordított lehetőleg teljes theologiai és philosophiai könyvtár s folyóiratok szerzésére; tetemes évi pályadíjakat alapított tisztán theologiai pályamunkák jutalmazására; épített három tanár lakot és egy új épületet az intézet belsejében; egész tanrendszerét és az iskolai beléletet úgy alakította, hogy az intézet különböző részei egymással szorosan összefüggenek.

Ilyen előzmények után az elüljáróság nem láthat semmi fontos okot és kiváló előnyt, mely a theol. Seminariumnak Kolozsvárra költöztetése mellett szólana, még akkor is, ha az átköltöztetés szabados volna.“

Jogi szempontból hivatkozik egy 1851-ben felterjesztett elüljárósági nyilatkozatra, mely szerint:

1. „Ha egy országos törvény által felállított és kellő anyagi alappal ellátott Nevelőintézettől ezen vagyoni alapnak bármilyen, annnyival inkább igen nagy részét rendszeresen és állandólag *elvonni* és ez által magának azon intézetnek olyan minőségben, milyenben az alapító országos akarat által czélozva volt, létezését megszüntetni, valamikor fontos okokból czélszerűnek találtathatnék is: ezt tenni csak azon országos akaratnak állhat hatáskörében, melynek azon Intézet köszöni lételet.“

2. „Az enyedi kollégiumnak egyetlen alapítványi tőkéje sincsen, melynek rendeltetése a legteljesebben meghatározva ne volna mind egyéb tekintetben, mind arra nézve, a mi a *fennforgó kérdésben döntő*, hogy amaz alapítványok a nagyenyedi nevelő intézet számára, ott tanuló ifjak fölsegelésére, vagy jutalmazására, vagy ottani taneszközök gyarapítására rendelvek. És így ezen alapítványok is máshova állandólag át nem tehetők.“ Miután jogilag nem *szabados* az áttétel, más okot és más előnyöket nem lát az elüljáróság az áttételre. A Kolozsvár székhely mellett felhozott érvekre az elüljáróság véleménye a következőkben van kifejtve:

1. Azt a körülményt, hogy Kolozsvárt egyetem van, a theologiai tanításra előnynek nem tartja; mert a „kapcsolat létesítése nem az egyháztól függ; mert az egyetem mellett nincs theol. fakultás s így az az egyetem a theol. ifjak theologiai ismereteit nem fogná gyarapíthatni. A bölcsészeti és neveléstani tudományoknak pedig Kolozsvárt is csak *egy-egy* tanára van épen úgy, mint Enyeden.

Kolozsvár mellett azon körülmény sem szól, hogy a püspök állandó székhelye ott van jelenleg. Az elüljáróság a püspöki felügyelet jótékony hatását úgy a theol. ifjakra, mint az egész tanításra, készséggel elismeri. Csakhogy ez a felügyelet törvényeink szerint nem igen tehet többet, mint a vizsgákon való pontos megjelenés; ez pedig most is megtörténik.

Az elüljáróság véleménye így végződik: „Az áthelyezés által főtanodánk olyan érzékeny veszteséget szenvedne, mely miatt azon missziót, melyre erdélyrészi egyházunk és hazánk, valamint különösen nemzetiségünk érdekében hivatva van, teljesíteni alig volna többé képes.“

Ezek tekintetbe vételével kéri az elüljáróság az áttételi indítvány egyszer s mindenkori félretételét.

Ezen vélemény mellett egy *nyilatkozat* is felküldetett az egyházkerületi közgyűléshez a főiskolai tanári kar érdekében.

Miután az áttételi indítvány indokolásában a főiskola tanárainak személyes viszonyai kiváló nyomatékmal voltak a kerületi közgyűlés színén felhozva, a tanárkar kijelenti s a komoly becsületszó nyomatékával állítja, hogy tagjai között olyan „személyes viszonyok, melyek tanítói és nevelői egybefüggő munkásságukat meggátolhatnák, vagy a gondjaikra bizott ifjuság összhangját is megzavarhatnák — eddig sem voltak, mostan sincsenek.“

Az elüljáróság „véleményének“ kiegészítő részét képezi a tanári karnak 1875. május 7-ről az egyházkerületi közgyűléshez intézett felterjesztése, melyben a kolozsvári Emlékirat 31. és 41. lapján olvasható s már idézett, a Bethlen-főiskola theol. seminariumát kisebbitő, nyilatkozatot veszi bírálat és tudományos czáfolat alá. Ezen bírálattal e helyen nem foglalkozhatunk, csak azt emeljük ki, hogy a tanárkar, midőn kéri az egyházkerületi közgyűlést, hogy tudományos reputációjának védelmét vegye tudásul, „kap-

csolatban kéri, hogy a 3 éves bölcselmi tanfolyam átalakításával a theologiai tanfolyam 4 évesre bővítették ki.“

Az egyházkerületi közgyűlés és a papnevelés rendezése.

Az egyházkerületi igazgató-tanács az egyházmegyék és főtanodák által beadott véleményből véleményes jelentést és javaslatot terjesztett az 1875. május havában tartott közgyűlés elébe, fősulyt fektetvén a nagyenyedi és a kolozsvári véleményekre. Véleménye ugyanaz, a mi a kolozsvári egyházmegyéjé; egy forrásból kerültek ki. *Az áttétel* kérdését gondosan kerüli ez is, az is.

Az igazgatótanács javaslata így hangzik :

„Mondja ki az egyházkerületi közgyűlés, hogy az anyaszentegyház jövődjé lelkészeinek kiképzését *az egész egyházkerület kötelességeül ismeri*; hogy e kötelességének eleget teendő, egy egyházkerületi központi s a püspök felügyelete alatt álló th. semináriumnak *Kolozsvárt* leendő felállítását elhatározza.“

A javaslat többi része arról szól, hogy egy kiküldendő 15 tagu bizottság az egyházkerület e célra fordítható „szellemi“ és „anyagi“ forrásait tanulmányozza; tervet készítsen az iránt, hogy „az erre szükséges alap honnan és mi módon szerezhető meg.“ Az intézet birjon négy évi tanfolyammal; tantárgyai és tanerői határozottassanak meg; az új intézet életbelépésének ideje tűzessék ki. A felolvasott véleményekben az igazgatótanács javaslata nem látszott eléggé megokoltnak. Erre Tisza László új határozati javaslatot terjesztett elő, mely szerint „Egyházkerületi közgyűlésünk fölismervén elsörendü fontosságát annak, hogy mielőbb egy *akadémiai színvonalon álló* teljes központi theol. Seminárium állíttassék fel s miután a bejött egyházmegyei és tanodái jelentések s igazgatótanácsí indítványok komoly megfontolása után sem láthatja e kérdést

a végérvényes határozat meghozatalára érettnek, ezennel kiküld egy 15 tagu küldöttséget azon utasítással, hogy:

„Fontolja meg, hogy a fennebb jelzett teljes s a közszellemnek s a theol. tudományok jelen fejlettségének magaslatán álló theol. Seminarium hol, mikor, mely alapokból és minő elvek mellett lenne felállítható? Készítse el az ez ügyre vonatkozó részletes tervet, közölje e véleményes jelentést az ig. tanács útján a közgyűléssel.“

Nagy Péter püspök, a ki állásánál, műveltségénél és tapasztalatainál fogva leginkább volt hivatva dönteni ezen kérdésben, a Tisza Lászlóéval szemben a következő határozati javaslatot terjesztette elő:

„Egyházkerületi közgyűlésünk, belátván annak szükségét, hogy *fennálló* papnöveldéje minden tekintetben a kor kívánalmainak megfeleljen. nevezzen ki bizottságot a végre, hogy készítsen tervet a *nagyenyedi theol. Seminariumnak* ily módon való átalakítására.“

Gr. Mikó Imre elnök bezárván a vitát, kérdésül feltette: „Elfogadja-e a közgyűlés azon indítványt, melynél fogva a nagyenyedi th. Seminarium Kolozsvárra tétessék át?“, Erre a közgyűlés egyhangu *nemmel* elvetette az indítványt.

Az igazgatótanács fennebb ismertetett véleménye és indítványa hasonló elbánásban részesültek. Erre 73 szavazattal 65 szavazat ellenében elfogadták a Tisza László javaslatát; így a Nagy Péter javaslata szavazás alá sem kerülhetett.

A 15-ös bizottság az elnök javaslatára következőleg alakult meg: Elnök *Nagy Péter*. Tagok: br. *Bánffy Albert* főgondnok; *Benkő János* esperes; gr. *Bethlen Géza*, gr. *Bethlen János* idősb gondnokok; id. *Elekes Károly* gen. notarius; *Gáspár János* tanfelügyelő, *Bihari Sándor* gymn. tanár, *Incze Mihály* ig. tanácsos; dr. *Kovács Ödön*, *Lészai Ferencz* gondnok; *Mihályi Károly* bölcsészeti tanár; *Sár-*

kány Ferencz gymn. tanár, *Szász Domokos*, és *Zeyk Károly* Bethlen-főiskolai főgondnok.

A Nagy Péter indítványa, bár kisebbségben maradt, de, mint legészszerűbb és leggyakorlatibb, kedvező kilátással birt arra, hogy a bizottság tanácskozási alapul vegye.

Mínthogy minden párt egyetértett abban, hogy a theol. tanfolyam négy évre bővítették ki: ez még az 1875-iki gyűlés folyamán megtörtént csodálatosképen úgy, hogy a Kovács Ödön indítványára kimondatott: „A nagyenyedi főtanoda elüljárósága megbizatik, hogy a theol. tanfolyamot lehetőleg még a jövő tanévre 4 évre rendezze be és a gymnasiumi tárgyakat 8 évre osztsza be.“

Nagy Péter, a 15-ös bizottság elnöke, egyfelől Szász Domokos, másfelől Kovács Ödön bizottsági tagokat felhivta, hogy a tárgyalások elkészítése végett mindketten készítsenek tervezetet.

A megbízásnak mind a kettő megfelelt és munkáját a bizottság elébe terjesztette.*

Szász Domokos a kolozsvári „Emlékirat“, dr. Kovács Ödön a Bethlen-főiskola „Véleményének“ és a tanárkar említett felterjesztésének alapján készítették el terveiket.

Szász Domokos a ker. közgyűlés utasításainak megfelelően négy kérdésre keresi a feleletet: mikor? hol? mily alapból? minő elvek szerint? állítandó fel a theol. Seminarium. Az első kérdésre azt feleli, hogy *halogatás nélkül*.

A második kérdésre: Kolozsvárt jelöli meg, az egyetem tanárképző intézetére hivatkozva, mert a közgyűlés által Enyedre tervezett „felekezeti tanárképző intézet felállítása eszméjének a jelen körülmények között még csak emlegetése is idő előtti.“ „Most csak arra gondolhatunk,

* *Szász Domokos* tervezete: »A kolozsvári m. kir. tudomány egyetemmel kapcsolatban felállítandó ev. ref. th. fakultás és tanárképezde tervezete« önálló munka. Kolozsvár. — *Kovács Ödön* »Egy teljes theologiai akadémia terve.« Megjelent: »Egyházi Szemle« 1875. évi 24., 25., 26. és 1876. évi 1., 2. számaiban, m. e. 64. oldal.

vajjon a kolozsvári állami tanárképző intézet oktatását a magyar egyház szükségeihez képest teljessé tenni, mi szükséges? A kolozsvári akadémiai színvonalon álló seminarium felállításához szükséglet:

1. A fakultás épületére	30000	frt
2. Első berendezésre	5000	„
	<hr/>	
	35000	frt

3. Évi fenntartásra 4 rendes tanárral, tanuló ifjak segélyezésére, pályadíjakra, könyvtárra, fűtésre, viágításra, épület-fenntartásra 8%-os kamattal kellene 156,256 frt tőke. Hogy az egyházkerület honnan venné ezen összeget: azt „megmutatni ez idő szerint“ nem tudja; de a hivek áldozatkészségéhez lehetne fordulni. Itt volt a nehézség, melyre az enyedi elöljáróság ffigyelmeztette a ker. közgyűlést.

A legfontosabb kérdés az volt, hogy a theol. Seminarium „minő elvek szerint lenne felállitható?“ Erre Szász Domokos a következő szempontokból indult ki:

1. Gymnasiumi előképzettség a felvételnél.
2. Tanulási szabadság némely megszorításokkal.
3. Egyetemi színvonalon álló előadás, részint egyetemi, részint felekezeti tanároktól.

4. A theol. tárgyak tanítására 3 tanár, a tanárképezde kiegészítésére 1 tanár és a magántanári intézmény életbe-léptetése.

5. A 3-ik és 4-ik évfolyamon lévő ifjakkal a többi tanuló jelenlétében a seminariumi gyakorlatokat vezető tanár felügyelete alatt vasárnap délutáni istentisztelet végeztetése.

6. A félévi vizsgák mellőzése.

Ilyen rendszer mellett a theologiai és bölcsészeti tudományokon kívül felveendők az akadémia tervébe: angol és francia nyelv, magyar közjog és alkotmánytörténet, *gyümölcsészet és kertészet.*

A theol. tudományok közül nem kötelezett tantárgyak a *vallásbölcshészet*, a *bibliái bevezetés*, *héber nyelv*, *görög régiségtan* és *Jézus élete*.

A theol. tudományok tanítására szükséges *három tanár*. Ezen feladatok megoldására sürgösen szükséges, hogy „Kolozsvárt, a kolozsvári m. k. tudományegyetemmel és az a mellett fennálló tanárképezdével kapcsolatban, állítson fel egy prot. theol. fakultást“.

Dr. Kovács Ödön terve szerint a gymnasiumnak és nem valamely előkészítő cursusnak kell az ifjakat az akadémiai szaktudományok hallgatására előkészíteni. Evégre a gymnasiumban szakképzett tanárok alkalmazását követeli és a gymnasiumi tanítás nagyobb eredményét várja.

Külömbéséget tesz a seminarium és az akadémia között, s kimutatja, hogy a n.-enyedi theol. tanfolyamon a tudomány tárgyait addig is „akadémiai színvonalon“ tanították, ezért a közgyűlési indítványban foglalt „akadémiai színvonalon álló“ kifejezés felesleges; ezen kifejezés pedig „a közszellemnek magaslatán álló“, semmiféle vonatkozással sem bir egy theol. seminarium tantervére.

Ezután következik annak a kettős feladatnak megoldása, hogy „mely tudományok és minő arányban veendőek fel a th. akadémia tantervébe.“ Miután a vizsgálatot is megejtette: egy táblázaton kimutatja, hogy mely tudományok minő arányban lennének előadandók.

Ebben azon főszempont vezérli, hogy mi a theol. akadémia feladata? Ez a feladat: *tudományos képzés, lelkesítő pdlyára készítés*. Ezért elutasítja azon tudományokat, melyeket Szász Domokos a theol. tudományok mellett felveszen tantervébe. Kötelezettnek veszi a vallásbölcshészetet, bibliái bevezetést, mint egy tárgyat. Nem kötelezettnek az ó-szövetségi exegesist, a héber régiségtárt és hermeneutikát tartja és nem kötelezett órákat szab ki specziál kollégiumok számára. A helyre nézve dr. Kovács Ödön, miután

Nagy-Enyeden van „akadémiai színvonalon álló“ akadémia, melynek tervébe a bevezető és segédtudományok is felvannak véve — *a nagyenyedi Bethlen-főiskola theol. akadémiájának fenntartását és tovább fejlesztését ajánlja.*

Az egyházkerület 1876-ban Nagy-Enyeden tartott gyűlésén a 15-ös bizottságnak a theol. fakultásra vonatkozó, s két terv alapján készült munkálata tárgyalásra tüzetett ki. Ezen ügy történetének kiegészítése érdekében el kell mondanunk, hogy az igazgató tanács nem vette fel a 15-ös bizottság jelentését a tárgysorozatba; állítólag Kolozsvárt felejtette. A közgyűlés egy képviselő: Réthy Lajos felszólalására 56 szavazattal 50 ellenében napirendre tűzte a jelentést.

A 15-ös bizottság jelentése.

Lényeges pontjai, melyeket a közgyűlés is elfogadott, a következők:

1. A négy éves theol. tanfolyamon elő kell adni a theol. tudományok organismusához tartozó minden önálló tudományt; még pedig mindenik egész rendszerét; ezen előadások hallgatása kötelezett.

2. Elő kell adni a tudomány-ágak egyes, főbb részleteit terjedelmesen, tudományos apparatussal. Ezen előadások hallgatása szabad választás tárgya.

3. A jelentés kötelezettnek tekintí a Kovács Ödön által ilyenekül ajánlottakat mind, s ezenkívül az ó-szövetségi exegesist is. Nem kötelezettek a hermeneutika héber régiségtn, aesthetika s az arab nyelvtan. A közjog és az alkotmánytan meg a gazdaságtan nem is említetnek.

A bizottság megállapodása szerint mind az egész, mind a féléves tárgyakból vizsga teendő a tárgy bevégezése után. A négy éves tanfolyamot végzett tanulók minden hallgatott tantárgyból bizonyítványt nyernek; csak a

bizonyítvány mellett bocsáthatók papi szigorlatra. Szükséges revocatiók, vagy colloquiumok tartása.

A rendes tantárgyak eltanítására 5 szorosán vett theologiai tanár és 1 filozofiai tanár szükséges. Segéderők is alkalmazandók. Egy tanár óráinak száma 8-nál kevesebb nem lehet. Az így szervezett theol. akadémia „minél hamarabb“ berendezhető, illetőleg „a nagyenyedi Bethlen-főiskola theologiai intézete a fennebb megállapított elveknek megfelelőleg berendezendő, annyiival inkább, mert erre kellő számú tanerőkkel rendelkezik; a mennyiben pedig a berendezés újabb költséget igényelne: a bizottság ajánlja az egyházkerület segélylyel való hozzájárulását.“

Végül Szász Domokos azon ajánlatát, hogy egy Kolozsvárt is felállítandó theol. fakultásra alapot gyűjteni törekszik, a bizottság méltányolja s a közgyűlés figyelmébe ajánlja.

Ezeket mind általában, mind a részletekben elfogadta a közgyűlés s Szász Domokosnak az alapok gyűjtésére a felhatalmazást megadta.

Ez a két éves küzdelem azon jó eredményt szülte, hogy az egyházkerület figyelme a papnevelés tökélyesbitésére irányult; tisztázódtak a tanügyi, nevelési és jogügyi nézetek. De a harcz ezen ponton csak egy időre ért véget.

Már elbeszéltük, hogy Keresztes József mint theologiai segédtanár is tanított az akadémian. Széleskörű és alapos tudománya csakhamar bebizonyult. A bibliai s főleg az ószövetségi iratok ismeretében, a zsoltárok és a proféták eredeti költői tartalmának méltatásában, és ezen tartalomnak magyaros kifejezéseiben előbb senki sem multa őt felül, később is csak kevesen közelítették meg. Tanítványai, érdes modora, rendet s pontosságot követelő szigora daczára, szerették és tisztelték. Megszerettette velök a bibliát, melyből ezután is tudást s lelkesedést merített.

Az újból szervezett és már négyéves tanfolyamu akadémia rendes tanárain kiyül a filologiai tárgyakat Mihályi Károly és Vajna Antal tanították. Mihályi a szoros értelemben vett filozófiát, Vajna a nevelés- és oktatástant. Hegedüs János, Garda József és Kovács Ödön tanítottak, fölváltva, a gymnasium felsőbb osztályaiban vallástant.

A theologusok száma volt:

Az 1874—75-ik évben 52, 1875—76-ban 47, 1876—77-ben 48, 1877—78-ban 49, 1878—79-ben 58, 1879—80-ban 60, 1880—81-ben 65. Ettől fogva 1889-ig 65, 74, 81, 73, 75, 76, 71, 67 és 1888—89-ben 71.

A theologiai akadémia hallgatóinak, a kik semmi iskolai költséget nem fizettek, anyagi megélhetése ezután is biztosítva volt. A napi két czipó és az alumneumok, az élelmezés szükségletét fedezték a stipendiumok, jutalmak, pályadíjak; a magántanítványoktól és a legatiókból nyert tetemes segély másnemű szükségleteikre szolgáltak. Megjegyzésre méltó, hogy 1872—1876-ig 38 theologus összesen 844 frt pályadíjat nyert; a mi az önmunkásság nem csekély mértékét mutatja.

E 3 év alatt 40 ifju tett papi vizsgálatot: 16 kitünő, 13 jeles, 11 elégséges eredménnyel.

Az 1876—1889. évekre terjedő időszak alatt a segélyezés módja lényegesen változott és javult: a mennyiben az elüljáróság a 32 fejedelmi s más, e czélra szánt alapítványokból került évi 1170 frt meg az egyházkerület által rendszeresített 1000 frt évi segély felhasználásával convictust szervezett. Ebben a 32 fejedelmi kegyletes ingyen, a többi theologus évi 10 frtért szolgáltattott ebédet élvezett. A segélyezés és jövedelemszerzés többi módja is megvolt.

A nevelés és tanítás munkáját, a tanárok tudományos működését ez időben nem zavarták külső események, egyházpolitikai küzdelmek. A vagyoniügyi zavarok is szerencsésen véget értek.

A theol. akadémia életében 1876—1888-ig a már említettekén kívül a következő, részint gyászos, részint örvendetes események fordultak elő.

1876. május 7-én meghalt Vajna Antal és helyette, az 1876—77-iki iskolai év kezdete óta, *Nagy Lajos* tanította a theol. akadémián a nevelés- és oktatástani tudományokat; elébb mint helyettes tanár, 1879. óta pedig mint rendes tanár és a tanítóképezde igazgatója. Ő is a Bethlen-főiskola növendéke; itt kezdette tanulását, itt végezte el, mindig a legszorgalmasabb és eminens tanulók közt, a gymnasiumi, bölcsészeti, jogi és theol. tanfolyamokat, s ezek után külföldi egyetemeken is tőkélyesítette és gyarapította ismereteit.

Keresztes Józsefet is 1879-ben választotta meg az egyházkerületi közgyűlés a theol. akadémia V-ik rendes tanszékére. Décsei Károly azonban Keresztes megválasztása után lemondott állásáról, és nyugalomba vonult, a mint fenn is mondtuk, minden nyugdíj, vagy ellátási igény nélkül. Így 1880. óta ismét csak 4 tanári szék volt betöltve és a neveléstani tanszéken tanított Nagy Lajos; dr. Kovács Ödön és Keresztes József nagy szorgalommal és erőfeszítéssel tudták pótolni a 4-ik tanszéket; de sikerült a szép eredménynyel kezdett fejlődés folytatása.

1880-ik évben nagy veszteség érte a Bethlen-főiskolát és a theol. akadémiát. Ez évi június 14-én halt meg *Mihályi Károly*, a bölcsészet és classica literatura tanára, 72 éves korában, Sokoldalú, mélyen gondolkozó tudós volt, gazdagon megáldva szép érzékkel is. Az erdélyi ref. egyházban használt énekes könyvben ő írta a „Bár dördül ég és föld remeg, Hitünk nem rendül tőle meg“ kezdetű fenséges hymnust. A bölcsészeti tudományok terén neve ismeretes „Származtató philosophiájá“-ról, melyért az akadémia tagjául választották. Halála papnevelésünket is érzékenyen érintette. Hiszen ő a legelső köztartozott

azok sorában, a kiknek nemcsak közvetlen tanítványaikra volt nagy hatásuk, hanem az egész főiskolai ifjuságra. A bölcsészeti tanfolyamról theológiára ment tanítványai azután is mesteröknek vallották és gyakran fölkeresték az ő mély tudásának gazdag forrását; a más intézetekből jött növendékek örömmel csatlakoztak hozzájuk.

Dr. Kovács Ödön és Keresztes József, Décei lemondása után, a kettős tanári teendők pontos elvégzése mellett is, nagy irodalmi tevékenységet fejtettek ki. Emelték ez által egyfelől a magyar protestáns egyház és a magyar protestáns irodalom iránt érdeklődő közönség előtt saját hirnevüket és tekintélyüket, másfelől a főiskola és annak theol. akadémiája iránt az általános elismerést és becsülést. Dr. Kovács Ödön összes irodalmi működéséről ismertetést irt egyik tanítványa: Nagy Károly, most kolozsvári theol. tanár. Megjelent a dr. Kovács Ödön 25 éves tanári pályájának ünneplése alkalmából 1895-ben szerkesztett „Emlékkönyv“ 20—47. lapjain.

Keresztes József irodalmi működése még nincs kellően méltatva. Eddig csak egy Emlékbeszéd jelent meg róla a Bethlen-főiskola 1888—89-iki Értesítőjében, melyben tanártársa dr. Kovács Ödön mesteri kézzel rajzolta a munkatárs és tudós tanár képét. Mielőtt megirhatta volna szándékolt tudományos működését: Kovács Ödönnek is kihullott kezéből a toll 1895-ben.

Mi e helyen megemlítjük, hogy Keresztesnek „A Biblia“ czimen az önálló munkája jelent meg a Protestáns Egylet kiadványainak „Tájékozás az újabb theologia körében“ czimű 16-ik kötetében. Ebben a kötetben van dr. Kovács Ödönnek és dr. Bartók Györgynek, jelenben theol. akadémiánk egyik helyettes tanárának is, egy-egy értekezése. A „Biblia“ magában foglalja az egész ó- és új-szövetség részletes történelmi és tartalmi ismertetését, a tudomány legújabb álláspontján. Kiváló szaktudósok

véleménye szerint valódi tudományos alapon, jeles rendszerben és szép, velős magyarsággal írott könyv ez; az író szép, költői emelkedettséggel fordított mutatványokkal világosítja a szöveget.

A Nagy-Enyeden szerkesztett „Egyházi és Iskolai Szemlé“-ben 1876—1883-ig megjelent cikksorozatai és bírálatai a magyar prot. irodalomban mindig számottevő jelenségek maradnak; csak egy nehányat jelzünk, u. m. Mózes éneke; *A héber költészetéről*, Débora dala, *Débora dalának ismertetése*, *A 109 és 23-ik Zsoltár kötött fordítása*, *Az 51-ik Zsoltár kötött fordítása* stb.

Tudományos értekezéseiből a következőket soroljuk elő:

„Minő álláspontot foglal el Jézus nemzete vallásával szemben“, „Jézus vallásának főbb vonásai“, „Az ó-szövetség bevett szövege fordításának átdolgozása“, „A próféta-ság eredete és működése Izraelben“, „Az új énekes könyvbe felveendő zsoltáraink átdolgozásáról“. Irt bírálatokat Kovács Ödön „Vallásbölcsezetéről“, „Az új biblia-tordítás ügyében.“ Emlékbeszédet mondott feledhetetlen tanára Mihályi Károly koporsójánál; egy zsinati beszédben Kolozsvárt prédikált „A jövő vallásáról.“

Ezen időben kezdette meg működését a magyar reformátusok egyetemes Conventje. Ebben Kovács Ödön, a ki a Conventnek csaknem állandó tagja volt, nagy tevékenységet fejtett ki. Ezen működés javarésze a theol. akadémia történetével szorosan összefügg.

Az 1884-ben Budapesten ülésező Convent összes theologiai intézeteinket szervezte. Ezen szervezet megállapításánál az egyetemes Convent dr. Kovács Ödönnek, mint a theologiai tanügyi bizottság előadójának, javaslatát fogadta el, jelentéktelen módosítással.* Ezen szervezet állapította

* Theologiai akadémia, tanítóképző intézetek stb. szervezete és tanterve. *Debreczen*. Kiadta Tóth Sámuel 1884.

meg, hogy minden theol. intézeteink neve „Theologiai akadémia“ legyen, négy éves tanfolyammal.

Az 1886-ik évi, Pápán tartott, Convent szabályozta a *theologiai vizsgálatokat*. Ebben van megállapítva azon új intézkedés, hogy azon végzett theologusok, a kik mind a két képesítő vizsgát kiállották, *theologiai magántanári* vizsgát tehetnek, ha külföldi egyetemen, theol. fakultáson, legalább egy iskolai évet töltenek. Ezen intézkedést részletes tervvel az 1888-iki erdélyi egyházkerület is elfogadta s az életbeléptetés módozatait és részleteit megállapította. (69. jkvi sz.)

A nagyenyedi theol. akadémia 1876-ban nyert szervezetét „a theol akadémiaák szervezetének körvonalozásánál a Convent mintául nézhette“, a mint az erre vonatkozó előleges értekezések és tervezetek mutatják.

A legelső theol. magántanári oklevelet is a nagyenyedi theol. akadémia állította ki. Józsa Zsigmond, a n.-enyedi theol. akadémia növendéke, a ki a theologiai szigorlatot kitűnő eredménnyel állotta ki s külföldi egyetemi tanulmányait is befejezte, volt az első, a ki 1888. augusztus 31-én a theol. magántanári vizsgát letette, s mint helyettes tanár, előadásait már ezen év szeptemberében megkezdette.

A theologiai akadémia 1889. óta a theologiai tanárok közvetlen igazgatása alá került. Egyik közülök évenként, felváltva a dékáni tiszteletet teljesíti.

A theol. ifjuság anyagi segélyezéséről szólottunk a segélyezések rovatában.

A szellemi élet, tanulásbeli eredmény 1876—1888-ig még mindig emelkedőben volt.

Ezen időszakban lelkészi szigorlatot tett 168 hallgató. Ezek közül:

Kitűnő eredménnyel 43.

Jeles eredménnyel 49.

Egyszerűen képesítve 76.

Szintén ez idő alatt 82 pályakérdést fejtettek meg, s körülbelül 2100 forint pályadíjat nyertek.

Az önképzőkör, melynek történetéről s szervezetéről az ifjusági egyesületek rovatában szólottunk tüzetesen, a legérdekesebb, legnevezetesebb elméleti és gyakorlati kérdések fejtegetésére és vitatására hasznos iskolává lett a theol. ifjakra nézve. Kegyeletöknek, haza és nemzet iránt lelkesedésüknek is kifejezést adtak, valahányszor erre szomorú vagy örvendetes alkalom kínálkozott.

Mihályi Károly sirjára emlékkövet állítottak s azt 1884-ben kegyeletes ünnepélylyel leleplezték. 1884-ben *Nagy Péter* püspök temetésén a theol. dalkar és a theol. ifjuság testületileg vett részt. 1886-ban az *Emke* örökös tagjainak sorába léptek, theologiai önszegélyező egyletet szerveztek stb. Mindezekről az illető rovatok szólnak tüzetesen.

1888-ban „végzetes“ csapás érte a theol. akadémiát *Keresztes József* halálával. *Keresztes* egészsége már 1887. óta erősen megrendült. Az 1887—88-ik évben még tanított, de már betegen. 1888. november 28-án, tanári működésének 16-ik, életének 42-ik évében, testben és lélekben megtörve, meghalt. Halála nemcsak a Bethlen-főiskolát sújtotta pótolhatatlan veszteséggel, hanem a magyar protestáns irodalmat is, mely egyebek között az összes bibliai iratok magyar fordítását remélte tőle.

1889—1895.

Keresztes József halálával ismét küzdelmes, súlyos megpróbáltatások időszaka következett a theol. akadémiának. Még a *Keresztes* életében, mikor betegsége súlyosabbá vált, szóba került a tanerők szaporításának és az V-ik theol. tanszék betöltésének kérdése. A püspök elnöklete alatt tartott theol. tanárkari gyűlés ez ügyben átiratot

intézett a főiskolai elüljáróságához. Ez azonban kijelentette, hogy „a rendes tanerők szaporítását nem birja“ és hivatkozott az 1876-iki évi közgyűlés határozatára, mely szerint az egyházkerület a n.-enyedi theol. akadémia berendezésének költségeihez *maga is anyagi segítséggel járult*. Az elüljáróság ezen nyilatkozatából meglepő, váratlan események fejlődtek ki. A püspök előterjesztést tett ebben az ügyben az igazgató tanácsnak, mely az 1888-ik év szeptemberében megnyílt közgyűlésen tette meg előterjesztését ez iránt. Itt tárgyalás alá került az elüljáróság azon felterjesztése, hogy az ötödik theol. tanszék betöltésére mulhatatlanul szükség lévén: az egyházkerület az 1876-ik évi határozat értelmében járuljon segélyvel ezen tanszék költségeinek fedezésére. Erre az igazgató tanács előterjesztette a püspöki jelentést, melyben elő van adva, hogy a Bethlen-főiskola elüljáróságának hivatkozása az egyházkerületi segélyre „teljesen jogosult“, mert a papképzés nem egyik, vagy másik kollégiumnak, hanem első sorban az egyházkerületnek tartozik feladata körébe.“ A püspöki előterjesztés továbbá, hivatkozva az enyedi főiskola gymnasiumának *hiányos berendezésére* és arra, hogy az egyházkerület nem is csak *ötben*, hanem *hatban* állapította meg a theol. tanárok számát: azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy az egyházkerületnek „át kell vállalnia a theologiai akadémiát, igénybe véve a Bethlen-kollégium megállapítandó feleslegét is“; ugyanezért indítványozza: utasíttassék az igazgató tanács *az egyházkerületi theol. akadémia szükségleteinek kimutatására és annak megállapítására*, hogy „a Bethlen-kollégium mennyivel járulhatna az egyházkerület theol. akadémiájának fenntartásához, és a fennmaradó hiány minő forrásból volna fedezendő.“

A váratlanul jött indítvány, illetőleg javaslat, természetesen, nem maradt felszólalás nélkül az enyedi elüljáróság részéről; hiszen ennek kérése távolról sem ide cél-

zott, hanem egyszerűen csak egy tanszék segélyezésére. Azonban a közgyűlés az indítványt, az igazgató tanács javaslatára, mégis teljtartalmulag elfogadta s a püspök elnöklete mellett egy 21 tagból álló bizottságot küldött ki, kimerítő javaslat készítésére. E bizottságban az enyedi elüljáróságból csak 3 tag foglalt helyet: Bethlen Géza gróf főgondnok, Kovács Ödön dr. és Szilágyi Gyula tanárok.

Az ötödik theol. tanszék betöltése elmaradt és elkezdődött a küzdelem, mely ismét megakasztotta a papnevelés fejlesztését. A főiskola *Józsa Zsigmond* magántanárt és dr. *Bartók György* enyedi papot mint helyettes tanárokat alkalmazta a hiányok pótlására.

Az igazgató tanács, megbízatása szerint, felhívta a főiskola előljáróságát, hogy „mutassa ki a kollégium biztos jövedelmeinek alapját, hogy bevételeiből mennyit fordíthat a gymnasium, a tanító-képezde és elemi iskola teljes és *mintaszerű* berendezésére és mennyivel járulhat a kollégium az egyházkerület theologiai akadémiájának fenntartásához“.

E fölhívásra előljáróságunk a következő feliratban válaszolt:

Méltóságos Igazgatótanács!

A méltóságos Igazgatótanács 207—1889. sz. leirata szerint a főt. egyházkerületi közgyűlés mult évi 37. j. k. sz. alatt kelt határozatában azon elvi álláspontot fogadta el, hogy mind a papnevelés iránti kötelezettségénél fogva, mind a Bethlen-Collegium elhivatására és anyagi erejére tekintettel át kell vállalnia a theol. akademia fenntartását.“ Ennek alapján a méltós. Igazgatótanács arra hívja fel előljáróságunkat, hogy „mutassa ki a Collegium biztos jövedelmeinek alapját; bevételeiből mennyit fordíthat a gymnasium, tanítóképző és elemi iskola teljes és mintaszerű berendezésére; illetőleg kiegészítésére s ehez képest

mennyivel járulhat ezen Collegium az egyházkerület theol. Akadémiájának fenntartásához?“

Az egyházkerületi közgyűlés határozatai iránt mindenkor tanusított köteles tiszteletünk mellett: felügyelői és intézői kötelességünknek tartjuk a collegiumot alapító fejedelem Bethlen Gábor alapító és adományleveleinek szavait és intentioit a *Collegium elhivatására nézve* idézni és kifejteni. Az 1629. sept. 2-ikán kelt s az enyedi uradalomról szóló alapító levélben az elhivatásra nézve ez áll: „Cum ab initio faelicis nostri regiminis nihil antiquius duxissemus quam ut verbi Dei ministrorum liberaliumque artium professorum ad pietatem Colendam instituendamque juventutem copiam habere possemus ideoque Gymnasii et scholarum Reformatae Evangelicae religionis Collegium in hac civitate nostra Alba-Julia fundatum benigne voluissemus, ex eo tempore nullis impensis et laboribus parendum putavimus quo collegii hujus a Nobis fundati commodis prospici necessitatibusque ejus subveniri possit.“

Az 1629. Sept. 1-én kelt 20.000 frtról szóló adománylevél így állapítja meg az elhivatást:

„Cum ab initio foelicis nostri Principatus illud prae omnibus in oculis habuissemus ut divini nominis gloria propagari artiumque liberalium in ditionibus Nostris Gymnasia fundari, doctrinisque adolescentum aetas imbui posset, eaque de causa multiplicibus expensis et laboribus in hoc civitate nostra Alba-Julia *Collegium verbi Dei ministrorum liberaliumque artium professorum et Scholae, instituendae juventutis causa, fundatum voluissemus.*“

Ezekből tisztán kitűnik, hogy a Bethlen-Collegium elhivatása a ref. egyház számára papokat nevelni s az ifjúságot tudományos oktatásban részesíteni. Tehát: Theol. akademiát és gymnasiumot fenntartani.

Ezen hivatásának igyekezett is megfelelni s nem tehetjük, hogy ezen alkalommal rá ne mutassunk arra, hogy

mit tett a collegium előljárósága a közelebbi időkben ezen hivatás lehető szükséges betöltésére.

A) *A theol. akadémiánál.*

1. Midőn a többi collegium gymnasiuma fejlesztése érdekében a theol. cursust megszüntette, mi fenntartók, még pedig jelentékenyen kibővitve; addig, míg Enyeden lehetetlen volt, fenntartók saját költségünken *Kolozsvárt* és mihelyt az enyedi collegium romjaiból kiemelkedett, haza költöztettük; és hogy azt megtehessük: tanári lakokat és egy új iskola-épületet építettünk.

2. 1869-ben egy újabb, 4-ik theol. tanszéket rendezesítettünk és a theol. tanfolyamot előbb 3, majd 4 évre terjesztettük.

3. 1879-ben felállítottuk az 5-ik theol. tanszéket is, egyelőre kisebb fizetéssel.

4. Az 5-ik theol. tanáron kívül részt vett a theol. tanfolyamon a főiskola bölcsészet-tanára és a neveléstan tanára; továbbá az ének, zene és a modern nyelvek tanítói.

5. 1886-ban a főt. püspök ur által kezdeményezett és az egyházkerület segélyével megindított konviktushoz alkalmas helyiséget és évi 1000 frtot adott a kollégium.

Ezen intézkedések folytán a theol. akadémia úgy a tanulók segélyezése, mint a tanerők száma és a tudományok berendezése szempontjából olyan színvonalra emelkedett, hogy az egyetemes convent előtt, a theol. akademiák újabb szervezésénél 1883-ban, *mintául* szolgálhatott.

Igaz, hogy a közelebbi években némi hanyatlás mutatkozik, a mennyiben Décsei Károly lemondása után az egyik exegetikai — és n. Mihályi Károly halála után a külön bölcsészeti tanszék betöltetlenül maradt, de legalább némileg ezen hiány is pótolgatott, a mennyiben Décsei Károly összes tantárgyait, jöllehet tulságos megterheltetéssel, tanította *Keresztes József*, Mihályi Károly tantárgyait pedig

Kovács Ödön. A nevezett tanszékek betöltése pedig épen a gymnasium fejlesztése érdekében szenvedett halasztást.

B) A gymnasium fejlesztése érdekében is megtette elüljáróságunk mindazt, a mi a tanügy általános fejlődésével szükségesnek mutatkozott. 1863-tól a múlt évig a régi 5 rendes tanári szék 10-re emeltetett. Jelenleg van a gymnasiumban 10 rendes tanár (Egy hely betöltés alatt áll), 2 okleveles segédtanár, 1 képezdét végzett tanárjelölt, a szükséges zene- és ének-tanítók; betöltés alatt a torna-tanítói állomás.

Hat rendes tanárnak olyan fizetése van, a milyen a többi gymnasiumoknál még nincs; *kettőnek* olyan, mint az állami gymn. tanároknak, ha odavesszük a successio jogát: *két* rendes és a segédtanároknak 1000—1000 frt.

Gymnasiumunk a tanerők számára, fizetésére és — az állam-kormány elismerése szerint is — felszerelésre nézve kiállja a versenyt a legjobb hazai gymnasiumokkal.

Mind a theol. akadémia, mind a gymnasium érdekében hozott áldozatokra ráteszi a koronát az ujan emelt díszes, czélszerű és költséges iskolai épület, mely felszereléssel együtt 120.000 frtba került.

Minden a Bethlen-Kollégium eleitől fogva elismert elhivatására való tekintettel történt.

Most a leiratban a m. Igazgató tanács azon kérdést intézi elüljáróságunkhoz, hogy a gymnasium, a tanító-képezde és az elemi iskola teljes és mintaszerű berendezése, illetőleg kiegészítése után fenmaradó jövedelemből mennyivel járulhat a kollégium „az egyházkerület theol. akadémiájának fenntartásához, miután a kollégium elhivatására és anyagi erejére tekintettel az egyházkerületnek át kell vállalnia a theol. akadémia feuntartását?”

Kinyilvánítottuk és bizonyítékokkal támogattuk azon

meggyőződésünket, hogy a kollégium egyik főelhivatása a theol. akadémia fenntartása.

A mi a kollégium anyagi erejét illeti, igaz, hogy újabb időben főleg az építkezési túlkiadás, a költséges felszerelés, az állami adó váratlan nagy emelkedése, gazdasági beruházások (erdőrendezés) meggátolták a kollégium saját erejével való tovább fejlődését. Ezért folyamodtunk segélyért oda, a honnan előre, önként ígérve volt. Kértünk az államtól 30.000 frtot a gymnasium felszerelésére; kértük az egyházkerulettől egy theol. tanszék dotatióját, a mit az 1876-ik évi egyházkerületi közgyűlés kérés nélkül megígért.

Mikor elüljáróságunk segélyért folyamodott, távolról sem gondolt arra, hogy a nyerendő segély által a kollégium elhivatása megváltoztassék és szervezete megbontssék. Az egyházkerület is 1876-ban azért ígérte az 5-ik theol. tanszék segélyezését, hogy a Bethlen-kollégium betölthesse elhivatását, mint az egyházkerület theol. akadémiájának fenntartója.

Elöljáróságunk nem képes belátni, hogy miért kellene a Bethlen-kollégiumnak jövedelmei „feleslegével“ járulni „az egyházkerület theol. akadémiájához“, mikor az általa eddig fenntartott akadémia az egyházkerületé lesz nem csak akkor, ha ezután egészen az egyházkerület tartja fenn, hanem az volt és az marad akkor is, ha esetleg semmivel sem segélyezné.

Az alapító fejedelem is az idézett alapító levélben így szól: „*Reformatae Evangelicae religionis collegium in hac civitate nostra Alba-Julia fundatum benigne voluissimus.*“

Nem szükség tehát, a mi szerény nézetünk szerint, az egyh. kerületnek átvállalnia a maga theol. akadémiáját a Bethlen-Collegiumtól.

Különben is az egyh. kerület ezen theol. akadémiája

a mostani igényeknek — a conventi tanterv legmagasabb kívánalmainak, megfelelő volt és az lesz újra a tanerők kiegészítésével, különösen egy üresedésbe levő tanszék minél előbbi betöltése által. És akkor az egyházkerület a papnevelés iránti kötelezettségének „a Bethlen-Collegium anyagi erejére tekintettel“ teljesen eleget tehet, ha egy vagy két tanszék állandó pénz fizetését elvállalja. Ezzel összesen 1500, vagy legfennebb 3000 frt kiadást kellene fedeznie. De ha egészen átvállalná a theol. akadémia fenntartását a Bethlen-Collegiumtól elkülönítve, az tetemes 60—70 ezer forint beruházási költségen kívül legalább évi 20—30 ezer forint évi kiadást vonna maga után.

Ezen nagy kiadást a m. Igazgatótanács leirata szerint első sorban a Bethlen-Collégium feleslegéből kellene fedezni.

De eltekintve attól, hogy a gymnasium, tanítóképezde és elemi iskola „teljes mintaszerű berendezése után“ nemcsak felesleg nem maradna, hanem ha a jövedelem tetemesen emelkednék is, a collegium saját czéljaira mind szükségszerűleg felhasználható volna, különösen szegény tanulók segélyezésére; de ettől eltekintve a mi meggyőződésünk szerint a Bethlen-Collegium az alapítólevelekben jelzett hivatás betöltésére lévén alapítva, minden meglévő és lehető jövedelmeinek arra kell fordíttatnia.

E szerint ezen collegium jövedelmeinek sohasem is lehet olyan feleslege, mely az egyházkerület egy más intézetének fenntartására rendeltethetnék. Ezt tiltják az alapítványok rendeltetései s a collegium testületi jogai, melyek mind országos, mind egyházi törvényeinkben el vannak ismervé. Mi tehát nem tehetünk eleget a m. igazgatótanács leiratában foglalt felhívásnak, hogy mutassuk ki azon felesleget, mely az egyh. kerület theol. akadémiájának fenntartására szükséges, mert az egyh. kerület ezen collegiumának nem lehet olyan feleslege, mely egy más intézet fenntartására fordítható legyen.

Egyházszervezetünk értelmében, mind nekünk, az intézet előljáróinak, mind az egyh. kerület kormányának és közgyűlésének *szent kötelességünk az alapítványok rendeltetése felett őrködni s a collegiumok jogait védelmezni.*

Ha mi a Bethlen-Collegium elhivatására tekintettel akarjuk kimutatni az intézet biztos jövedelmeinek alapját, akkor első sorban a theologiai akadémia és a gymnasium teljes és mintaszerű berendezésére kell gondolnunk. Mert a tanítóképezde a m. Igazgatótanács 993—1887. számú leiratában foglalt ítélet szerint is nincs helyén a Bethlen-Collegiummal kapcsolatban. Ennek teljes és mintaszerű berendezése és fenntartása nem is lehet a collegium hivatása. Az elemi iskolai oktatás pedig csak másodsorban s a *gymnasiumra való előkészítés* szempontjából tartozik a collegium hivatásához. “

Mindezek folytán arra kell kérnünk a m. Igazgatótanácsot, hogy a kinevezett 21-es bizottság által a jog, a szükség és lehetőség tekintetbe vételével azon irányban készíttessen tervet, hogy miből és mennyivel járulhatna az egyházkerület a Bethlen-főiskola kebelében levő és a collegium hivatásához tartozó theol. akadémia segélyezésére, nevezetesen és sürgősen az 5-ik theol. tanszék fizetésének hordozására. “

Ezzel egyidejűleg Nagy-Enyed város képviselő testületében is megfordult a város érdekeit oly közlő érdeklő kérdés. A lelkesen folyt tárgyalás eredménye az az egyhangulag hozott határozat volt, hogy Nagy-Enyed város 30000 frt tőkének kamatait ajánlotta meg az ötödik theol. tanszék javadalmazására mindaddig, míg a theologia Enyeden lesz.

Miután a 21-es bizottság munkálatát, az igazgatótanács a maga jelentését elkészítette: az ügy az 1889. évi októberben tartott közgyűlés elébe terjesztetett. Az igazgatótanács jelentése az 1874-ben megjelent kolozsvári

egyházmegyei Emlékirat és a Szász Domokos tervezetének álláspontjára helyezkedett, ismertetve a Bethlen-főiskola feliratát is.

A főiskola régi oszlopai: gr. Mikó Imre, br. Kemény István és id. Zeyk Károly, már kidültek és az intézet jogainak védelmében az új főgondnokok: Zeyk József és Bethlen Géza gróf, noha különben az intézet érdekeit mindenha szívéből viselték, de e kérdésben nem állottak a régi alapon. Zeyk József elvileg helyeselte azon tervet, hogy Kolozsvárt egyházkerületi theol. akadémia állíttassék, de csak a főiskola jogainak épségben tartásával. Gr. Bethlen Géza beleegyezik az enyedi theol. akadémia Kolozsvárra áttételébe s csak azt köti ki, hogy meg kell határozni egyszersmindenkorra azon összeget, melylyel az enyedi kollégium a theologia fentartásához járuljon. Két napon keresztül folyt a vita a közgyűlésen s összesen két *javaslat* és két indítvány adatott be elfogadás végett.

1. Zeyk József határozati javaslata ezeket tartalmazza: Mivel a Bethlen-kollégium egyik fő elhivatása a papképzés; mivel az egyházkerületnek csak ellenőrző és felügyeleti joga van az egyházi és iskolai vagyon felett, de egyik intézet jövedelmeit a másikhoz át nem teheti; mivel a Kolozsvárra tervezett akadémia állása sem jogi, sem vagyoni tekintetben nincs tisztázva: a közgyűlés határozatilag kimondja, hogy a 21-es bizottság javaslata mellőzésével és Nagy-Enyed város ajánlatának ideiglenes elfogadásával azon kijelentéssel tér napirendre, hogy a Bethlen-főtanoda szervezete és vagyona sértetlenül hagyatik.

2. Gr. Bethlen Géza, a főiskola másik főgondnoka, azon határozati javaslatot adta be, hogy Kolozsvárt az egyetemnek és az egyetemi tanárképezdével, meg a kolozsvári ref. gymnasiummal kapcsolatban az egyházkerületi theol. akadémia négy theologiai tanárral és az állami tanárképezde ref. növendékeinek internatusát egy tanárral

és convictussal az egyházkerület *berendezi és lehető rövid idő alatt felállítja*; a szükséglet (22 ezer forint) fedezésére a különböző és lehető források felkutatásával az igazgató tanácsot megbizza; a néptanító-képezde fentartását szintén egyházkerületi kötelességnek tekinti. Az V-ik theol. tanszékre vonatkozó főiskolai kérésre nézve utasítja az igazgató tanácsot, hogy az enyedi kollégium elüljáróságával egyetértve, a tanerőkre nézve *netalán* időközben előálló hiányokat ideiglenes tanárok alkalmazásával pótolta. (62. jk. sz.)

A közgyűlés titkos szavazásban, szótöbbséggel elvetette a Zeyk József indítványát és elfogadta a gr. Bethlen Gézáét, az igazgató tanács javaslatára nem is szavazva. Ezt megelőzőleg elfogadhatatlannak nyilvánította Nagy-Enyed városának, az ötödik theol. tanszék javadalmazására, beterjesztett ajánlatát, azon kijelentéssel, hogy az, nem törtévéen a kellő törvényes formák között, *nem realis*.

Az 1889. évi határozattal a Bethlen-kollégiumban nem akadt meg a *papnevelés*. Az 1891-iki közgyűlésen Józsa Zsigmond, az 1889-iki határozat azon záradékának, hogy a tanerőkre nézve netalán időközben felmerülő hiányok ideiglenes tanerők alkalmazásával pótolta. 1891. őszén az igazgató tanács *Berde Sándor* kaczkói ref. körlelkészt, ki ugyanezen év augusztusának 31-én tett magántanári vizsgálatot, mint a kolozsvári theol. fakultás tanárát, kiküldötte akadémiánkhoz ideiglenesen, kíségitő tanerőnek, 1000 frt évi fizetéssel, melyet elüljáróságunk szállással és failletéssel pótol.

Az akadémián az 1888—89-ik éven kezdve tanították: *Hegedüs János* az egyháztörténelmet, *Garda József*, dr. *Kovács Ödön* és *Nagy Lajos* eddigi tárgyaikat; dr. *Bocz József* közegészségtant; dr. *Bartók György* új-szövetségi

biblica theológiát; új-szövetségi exegesist és új-szöv. görög nyelvet; később egyházi szónoklattant és egyházi beszéd-szerkesztést. *Berde Sándor* ókori filozofia-történetet, új-szövetségi exegesist, népszerű biblia-magyarázatot, és új-szöv. hellénnyelvet; ezek egy részét akkor kellett átvennie, mikor dr. Bartók György 1893-ban a szászvárosi egyház lelkészévé választatott és megvált az akadémiától. *Józsa Zsigmond* tanított 1893. június végéig. Ez évi augusztus 14-én, öt és félévi buzgó, sikeres tanári működése után, 31 éves korában befejezte ifju, reményteljes életét. Helyébe *Kiss Albert* körlelkészt alkalmazta az elüljáróság. Kiss Albert 1893. szeptember 2-án tette le a magántanári vizsgát. De az erőteljes, egészséges fiatal embert már 1894. jun. 16-án elragadta a halál.

A súlyosan meglátogatott intézetet rövid időn új csapás érte. *Hegedüs János*, a n.-enyedi és az összes erdélyi ref. tanárok Nestora, a ki 37 éven át szolgált a egyházat és tanügyet s nevelte az egyház papjait: 1894. ápr. 24-én váratlanul meghalt. Váratlanul, mert este még jó erőben barátjai körében volt s reggel már ő is elköltözött, 72 éves korában.

Ekkor május hónaptól kezdve a Hegedüs tárgyai közül az egyháztörténelmet, heti 5 órával, Makkai Domokos főgymnasiumi tanár vette át; bevégezte a tárgy hátralevő részét és vizsgát tétetett az I. és II. éves hallgatókkal. Így végződött az 1893—94-iki szerencsétlen iskolai év.

Már csak egy rendes tanár volt: dr. Kovács Ödön, és az elüljáróság az 1894—95. iskolai évre akként intézkedett a tanerőkről, hogy Makkai Domokost megbizta az egyetemes és magyar protestáns egyháztörténet tanításával, heti 6 órával, s reá ruházta a dekáni hivatal viselését is. Egy új jeles tanerő is közügyben volt *Nagy Károly* ez évben választott nagyenyedi ref. pap és tanárjelölt személyében. 1894—95. évre a tantárgyakat felosztották maguk

között dr. Kovács Ödön, Makkai Domokos, Berde Sándor, Nagy Károly, Szilágyi Farkas lelkész és dr. Bocz József, a közegészségtan tanára. *Garda József* theol. tanár szabadságra ment és 1895-ben véglegesen nyugalmaztatott teljes fizetéssel, 32 évi szolgálat után.

Az 1894—95-ik tanév a nagyenyedi Bethlen-főiskolára, a theologiai akadémiára és a magyar protestáns egyházi irodalomra nézve egy nagy jelentőségű *örömnneppel* kezdődött. Ekkor ülte meg dr. Kovács Ödön theol. akadémiai tanárságának *huszonöt éves ünnepét*. Ezen ünnepet tanítványai kezdeményezték, de részt vettek benne volt tanítványai, tanártársai, barátjai; az erdélyi egyházkerület igazgatótanácsa és püspöke; a magyarországi ref. theol. akadémiák képviselői és Nagy-Enyed város testületei.

Magának az ünnepélynek leírását megtalálja az olvasó az akkori hirlapokban. Legnevezetesebb emléke ezen szép ünnepélynek azon „Emlékkönyv“, melyben az ünnepeltnek *Életrajzát* megírta baráti kézzel Makkai Domokos; „Irodalmi munkásságát“ Nagy Károly, volt tanítványa, n.-enyedi pap; átalakító hatását a papképzés terén az utóbbi évtizedek alatt, „Huszonöt év a Bethlen-főiskola theologiai akadémiája történetéből“ czimen, dr. Bartók György, szintén volt tanítványa és szászvárosi pap.

Mind a három munka a dr. Kovács Ödön életpályáját, széleskörű, csaknem korszakot alkotó tudományos működését és a Bethlen-főiskola theol. akadémiájának azon dicsőséges történetét írja le, melyben Kovács Ödönnek volt egyik főmunkás. Az Emlékkönyv végén egy „Emlék-Album“ van, melyben 198 tanítványa, barátja és tisztelője fejezi ki „egyszerű, őszinte vonásokban az íróknak az ünnepelttel együtt érző lelkét.“

De az örömnnepebe egy szomorú sejtelen is vegyült az ünneplők szívében. Dr. Kovács Ödön még mindig élénk szelleme már roskadozó, megroncsolt testben lakott. Évek

óta keletkezett tüdőbaja fokozatosan apasztotta testi erejét s munkaképességét. 1895. telén már többnyire saját házá-
nál tartotta az előadásokat. De még tevékeny részt vett
azon ügyekben, melyek az ő tapasztalt éles látását és bölcs
megfontolását igényelték.

Az 1894—95-iki iskolai év is megrendítő csapással
kezdődött. *Berde Sándor* meg sem kezdhette előadásait,
mert a lindeevisei gyógyfürdőből súlyos betegen érkezett
haza az iskolai év elején. Kinos szenvedés után 1894.
október 13-án meghalt 38 éves korában, hétévi körlelkészi
és négy éves theol. tanári szolgálat után.

Berde Sándor is a Bethlen-főiskola theol. akadémiá-
jának volt növendéke; két évig külföldi egyetemeken tanulta
a theol. tudományokat. Tudományos képzettséggel ritka
szorgalmat és jó szívet, mondhatni gyermekded kegyességet
párosított és „az őszinte keresztyéni kegyességet csepegteté
a tanítványok lelkébe tudós tanítása közben.“ A Berde
Sándor halálával előadó nélkül maradt tantárgyak tanítá-
sára az elüljáróság felterjesztése következtében exmittál-
tatott dr. *Kecskeméthy István*, a kolozsvári theol. akadémia
tanára. Tanított 1895. február 25-én kezdve uj-szövetségi
hellén nyelvet, ó- és uj-szövetségi exegesist és népszerű bib-
lia-magyarázatot. A hébernyelvtan tanítása Csürös Ferencz
jelesen vvgzett és papi szigorlatot tett papjelöltre bizatott.

Mivel csak egy rendes tanár volt már az akadémián,
a sythematica theologia előadója, dr. Kovács Ödön, a
főiskolai elüljáróság 288—1894. számú feliratában, a tanár-
kar részletesen megokolt tervezete alapján, előterjesztette
az igazgatótanácsnak, hogy a theol. akadémián előadandó
tudományok miként volnának beosztandók, a paedagogia
tanárán kívül, 4 rendes és egy rendkívüli tanár között,
u. m.: Egy bölcsészeti theologiai, két exegetikai és egy
történelmi rendes tanszék. Ehhez járulna egy rendkívüli
tanszék, a legszorosabb értelemben vett gyakorló papi

teendőkre vonatkozó tudományok és gyakorlatokra, heti hat órával; mire egy tanári képesítéssel bíró enyedi lelkész alkalmaztatnék. A négy rendes tanszék közül jelenleg 3 van ürességben: a történelmi, az ó- és uj-szövetségi exegesis tanszéke. Ezek közül legalább a két exegetikai tanszék s esetleg, egyik helyett, a történelmi tanszék betöltését kérte a legközelebbi egyházkerületi közgyűlésen, megállapítván a pályázati feltételeket és kérvén a pályázatok kihirdetését. Az igazgatótanács épen akkor foglalkozván a kolozsvári theol. akadémia berendezésének és megnyitásának előmunkálataival: azt válaszolta, hogy az 1889. évi egyházkerületi közgyűlés 62. számú határozata szerint azon utasítást kapta, hogy „az enyedi kollegium elüljáróságával egyetértve, a tanerőkre nézve időközben előálló hiányokat *ideiglenes* tanerők alkalmazásával pótolta. Ennek az utasításnak eleget tett s *ennélfogva* nem bocsátkozhatik a közgyűlési határozattal ellenkező irányu *kivánnalmak* méltatásába a közgyűlés újabb végzése és utasítása nélküi.“ Igaz, hogy a közgyűlés a fennebb közlött utasítást adta, de azt nem rendelte, hogy a megürült rendes tanszékek be ne töltsenek újabb végzésig. Ezt a körülményt azzal a felvilágosítással adta értésére az elüljáróság az igazgatótanácsnak, hogy az 1891-ik évben, tehát az 1889. évi határozat után 2 évvel, az egyházkerületi közgyűlés rendes választás útján, Józsa Zsigmond személyében, be is töltötte az exegetikai tanszéket, anélkül, hogy az 1889. évi idézett határozat magyarázatának, vagy módosításának szükségét látta volna.

Az igazgatótanács 3556—1894. számú határozatát „indokainál fogva“ fenntartotta (61—1895. sz.)

Az elüljáróság most a közgyűléshez fordult a tanszékek betöltését sürgető kérésével.*

* Nyomtatásban megjelent ezen cím alatt: «A nagyenyedi Bethlen-főiskola elüljáróságának *kérése* az ürességben levő theologiai tanszékek betöltése ügyében. Nagy-Enyeden 1895.»

Ezen kérés nem került a márcziusi közgyűlés elébe, mert maga az igazgatótanács értesítette az elüljáróságot a gyűlés előtt, hogy ajánlani fogja a közgyűlésnek a tanszékek betöltését. Ugy is történt. A közgyűlés elrendelte a pályázatok kihirdetését s egy rendkívüli közgyűlés tartását, tisztán csak tanárválasztások végett; az elnöklő püspök május 10-ikére összehívta a tanárjelölő bizottságot.

A május 10-iki jelölés csaknem sikertelen volt. A bizottság csak két folyamodót nyilvánított törvényesen minősítettnek: *Jancsó Sándor* theol. magántanárt és mezőbándi ref. papot és *Zoványi Jenő* magántanárt, tiszafüredi papot. Mindketten a történelmi tanszékre voltak képesítve; de a bizottság csak Jancsó Sándort jelölte ki.

Dr. Kovács Ödön még részt vett a kijelölő-bizottságban. De már szenvedő beteg volt. Hazaérkezése után betegsége teljesen erőt vett rajta, s május 16-án reggel csendesén kiszenvedett. Halála nem volt egészen váratlan azok előtt, a kik látták szenvedéseit, de az egyházkerületben s a magyar protestáns világban nagy fájdalmat és megdöbbenést okozott az 52 éves férfiú halála. Tanárságának 26-ik évében így fejezte be hasznos és eredményekben gazdag pályáját. Május 18-án lefolyt temetésén megjelentek a püspök, és az igazgatótanács küldöttei az egyházkerület képviselőiben; a nagyenyedi egyházmegye papsága; Alsófehérmegye és Nagy-Enyed város képviselői, s ezeken kívül a katonai és polgári hatóságok képviselői. Az ország legtávolabb részeiből egyházi és világi iskolai és tudományos testületek táviratokban fejezték ki mély, igaz részvétüket.

Meghalt tehát az utolsó rendes tanár is, és a veszteség annál fájdalmasabb volt, mert ez uttal ismét *kétségessé lett* a Bethlen-főiskola theol. akadémiájának fennmaradása.

Az enyedi főiskolai elüljáróság Kovács Ödön temetése

után haladéktalanul tanácskozássra gyűlt össze a most már négy megürült tanszék ellátása, illetőleg betöltése tárgyában, és 176—1895. szám alatt ez iránt javaslatot is tett az igazgatótanácsnak.

1895. június 23-ikára összehivatott a rendkívüli közgyűlés tanárválasztás végett. Gr. Kuun Géza elnök igen szép és magvas beszéddel nyitotta meg a gyűlést. Ezen beszédben ezek a jellemző részek fordulnak elő: „Mi, a kik a kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás felállítását, kapcsolatban a tudomány-egyetemmel, az erdélyi magyar protestantismus egyik nagy jövőjü intézményének tartottuk s tartjuk ma is és a még jelen évben megnyitandó s ünnepélyesen felavatandó theologiai fakultást örömmel és hálával üdvözöljük: bizonyára nem kívánjuk, hogy a midőn ezen új intézmény kezdetét veszi Kolozsvárt, a nagyenyedi theologia, mely, mint a nagynevü Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári Collegiumának egyik része, a XVII-ik század óta fennállott, áldásosan működött: váratlan, véletlen végéhez közeledjék s a mig itt hajnalfény terjed, ott alkonyodjék; sőt inkább úgy gondolom, úgy érzem, mindnyájan ohajtva ohajtjuk, hogy a két testvérintézet egymás mellett fennálljon, virágozzék, s bővölködjék az igazságnak gyümölcseiben. De hogy ez így legyen, szükséges, hogy a nagyenyedi akadémia kellően felszerelve, üresedésbe jött tanári állomásai által ujlag megerősítve, vehesse fel a nemes versenyt, melyben nemcsak a győzöt illesse a pálma, hanem a nemes küzdelemben legyőzöttet is. És miért ne lehetne, hogy e két intézet egymás mellett megállhasson az erdélyi protestantizmus javára és diszére? Ékesen járjunk, ne versengésben, írja Pál apostol. Reméllem, hogy a kerületi közgyűlés bölcsessége megtalálandja a kellő módot, mely szerint a mai napra kitüzött nagy fontosságú ügy elintézésével egyházi életünk magasrendü érdekeinek egyikét az igazságnak és méltányosságnak megfelelőleg biztosítsa.“

Következett a napirend: *a tanárválasztás*. Az igazgató tanács elöadója előterjesztette, hogy beérkezett 6 pályázat, melyek közül a kijelölő bizottság kettőt talált minősítettnek: Jancsó Sándor mezőbándi, és Zoványi Jenő tiszafüredi lelkészeket. A bizottság azonban titkos szavazással egyedül *Jancsó Sándort* jelölte. A közgyűlés nem élvén azon jogával, hogy ha csak egy jelölt van, a választást elnapolja: Jancsó Sándort egyhangulag megválasztotta tanárrá a nagyenyedi theologiai akadémia történelmi tanzékére.

Mikor az elnök beakart zárni a gyűlést, a tanügyi előadó olvasni kezdte az igazgató tanács előterjesztését azon kérésre, melyben a kollégiumi elüljáróság ez évi május 20-ikáról kelt felterjesztésében javaslatot tett 4 tanzék betöltésére egy augusztus hóban tartandó gyűlésen. Azonban az elnök félbeszakította az előterjesztést azon megjegyzéssel, hogy ez a gyűlés a választáson kívül más ügyek tárgyalására nem bir mandatummal, s ezzel a gyűlést bezárta.

Az igazgató tanács előterjesztése ismeretes ugyan a hirlapokból, de minthogy a gyűlés napirendjére nem került: mi is mellőzzük.

Befejezésül még csak a jelen helyzetet ismertetjük egy pár szóban. Akadémiánkon az 1805—96-ik iskolai évben is megnyílt a tanfolyam. Elüljáróságunk a rendkívüli közgyűlésen megválasztott Jancsó Sándor mellé, az igazgató tanács beleegyezésével, meghívta ideiglenes tanárokul dr. *Bartók György* szászvárosi lelkészt, a ki előbb mint egyetemi magántanár Kolozsvárt, később nagyenyedi pap korában tanári képességének és tudományos képzettségének kiváló jeleit mutatta; *Szécsi Ferencz* felvinczi lelkészt, a ki a sárospataki theol. akadémián nyert magántanári oklevelet, jeles eredménnyel. Tanítanak továbbá *Nagy Lajos* nevelés- és oktatástant, *Szilágyi Farkas* enyedi

lelkész gyakorlati papi tudományokat és dr. *Bocz József* közegészségtant.

A négy theol. osztályba beiratkozott 20 hallgató.

A növendékek ellátása teljesebb, mint azelőtt volt. Az előbb csak ebédből álló *convictus most már ebédből és nacsorából áll*, egészséges és bő táplálékot nyújtó ételekkel. Ezt főleg a Nagyenyed város képviselője által e célra megszavazott évi 1000 frt tette lehetővé. Egyébiránt a jelen évben a *convictus* teljes költségeit a kollégium viseli, az előbbi években gyűjtött tartalék-alap felhasználásával; minthogy a városi képviselőlet által megszavazott s 1700 frtra kiegészített összeg a 2 helyettes tanár rendes tanári fizetésre való kiegészítését fedezi azon okból, hogy az igazgatótanács, a fennálló törvényekre hivatkozva, ezek számára a közpénztárból csak helyettes tanári fizetést engedélyezett. A kiegészítő összeget egyenesen a városi pénztárból veszik fel. A tanszékek rendes választás utján leendő betöltése után az 1000 frt ismét a *convictus* céljaira fordítatik; a leendő rendes tanárok javadalmazását teljesen a közpénztár fogja fedezni.

Az üresen álló tanszékekre a pályázatok immár ki vannak hirdetve. A választásokat végrehajtani a legközelebbi (tavaszi) egyházkerületi közgyűlés feladata lesz. Az elüljáróság mindent megtett, a mivel a szakadatlan csapásokkal ütött sebeket gyökeresen orvosolhatja, s a mire a nagy alapító akarata, a főiskola magasztos hivatása kötelezi. E tudatban bizalommal nézünk a jövő elébe.

* * *

Életrajzi feljegyzések a theologiai tanárokról 1896. óta.

1. *Dr. Kovács Ödön.* Született a régi Marosszék-, ma Maros-Tordavármegye, Mezöbánd nevü falujában 1844-ben. Atyja, Kovács János, nagykiterjedésü nemes családnak volt

sarja. Nem volt gazdag, de jelentékeny kis nemesi birtokot örökölt. Mint jogot végzett, nemes ember: fiait felsőbb tanintézetben: a marosvásárhelyi ref. főiskolában neveltette. Összesen hat fia volt. Ezek között *Ödön* a második. Az 1850-es évek elején lépett az első gymn. osztályba. Érettségi vizsgát tett 1860-ban, jeles eredménnyel. Ettől kezdve még egy évig a bölcsészeti és két évig a jogi tanfolyamot hallgatta ugyanott. Az akkori rendtartás értelmében „Főtanodai bizonyítványt“ nyert a 3 éves bölcselmi és 2 éves jogi tanifolyam végzéséről az 1863-ik évben.

Családi körülményei nem engedték meg, hogy további tanuló pályáját szabadon választhassa meg. Kénytelen volt az enyedi papnevelő-intézetbe lépni, a hol az alma mater emlőin annyi kevés vagyonu, vagy épen vagyontalan tanuló növekedett és vált az egyháznak s a nemzetnek hasznos tagjává. Kovács *Ödön* jellemében már tanuló korában megvolt a határozottság és a szigoru kötelelességérzet; azon kívül jeles tehetségü, kitünő és szorgalmas tanuló volt. Ezen jellemvonásánál fogva, mikor elhatározta, hogy a papnevelő-intézetbe lép: egész erejével és buzgóságával tanulta a theol. tudományokat a két éves theol. tanfolyamon. El is végezte és 1865-ben papi szigorlatot tett jeles eredménnyel. 1866-ban megnyervén az utrechti egyetemen levő 600 frtos ösztöndíjat: Hollandiába utazott és beiratkozott a theol. facultásra. Két évig hallgatta az utrechti tanárokat; a harmadik évben a leydai egyetemre iratkozott be s az ottani híres tanároktól hallgatta az újabb tudományos alapon előadott theol. tudományokat.

Elkészítette ismeretes *tudori* értekezését; letette a szóbeli vizsgálatokat s 1869. május 31-ikén az egyetem aulájában, nyilvános vitatkozás után, a theologia doctorává avattatott.

Még Leydából meghívta a főiskolai elüljáróság a fel-

állítandó 4-ik theol. tanszékre. Tanítását megkezdette 1869. szeptemberében. A tanszéket rendszeresítették 1870-ben, mikor dr. Kovács Ödönt rendes tanárrá választották. S közel 26 évig tanított a Bethlen-főiskola theol. akadémiáján fényes sikerrel és áldással. 1870-ben megnősült. Nőül vette Hegedüs János theol. tanár leányát, Ilonát. A tudomány és irodalom terén és a társadalmi közélet mezején kifejtett tevékenysége, jelentékeny szerepe a már megnevezett munkákban meg lévén írva: itt azok leírását mellőzzük. Csak azt emlitjük meg, hogy mikor 1895. május 16-án meghalt: özvegyet, két fiu és egy leány árvát hagyott hátra, teljesen rendezett vagyoni viszonyok között.

2. *Keresztes József* született 1846-ban Csombordon, egy Nagy-Enyedhez közel eső faluban. Atyja jómódu földmives volt. Tanulását főiskolánkban kezdette, és végezte a középiskolai, bölcsészeti, jogi és theologiai tanfolyamokat. 1865-ben érettségi, 1869-ben papi szigorlatot tett. Egy évig az V-ik gymn. osztály tanítója volt. 1870. szeptemberében az utrecht-i egyetemre ment s itt két évet töltött; azután egy félévig a lipcsei, egy félévig a tübingai egyetem hallgatója volt. 1873-tól 1879-ig a gymnasiumban és a theol. akadémián segédtanár volt. 1879-ben rendes tanárrá választatott. Rendes tanári pályája rövid volt, mert 1888. nov. 28-án meghalt. Özvegyet, két fiut és egy leányt hagyott hátra.

Életrajzát bővebben „Keresztes József Emlékezete“ czimen megírta dr. Kovács Ödön; megjelent a főiskola 1888—89. évi értesítőjében.

Irodalmi működéséről és hagyatékáról szintén dr. Kovács Ödön adott számot a „Prot. Egyházi és Iskolai lap“ 1889. évi 1., 2., 3. és 6., 7., 8., 9. számaiban.

Jellemzésére legyen elég itt életírójának következő ítélete: „Keresztes József . . . a tisztességes, de egyszerű földmivelők gyermeke, magasztos elhivatásu és előnyösnek

tartott életpályát vivott magának ki, ifjan, férfiui munkássága kezdetén . . . az egész magyar protestáns irodalomban köztiszteletben részesülő tudós hirnévre tett szert, sőt a biblia-fordítás terén legelső tekintélynek tartották.“

3. *Józsa Zsigmond*, született 1863. február 5-én Kóród-Szent-Mártonban, hol hasonnevű atyja ref. pap volt. A gymnasiumi osztályokat a Bethlen-főiskola főgymnasiumában végezte; az érettségi vizsgát 1882-ben tette le ugyanitt, s miután azon célját, hogy az egyetemen a történelmi szakból gymnasiumi tanárrá képezze ki magát „rajta kívül fekvő okok miatt“ nem érthette el: beiratkozott Enyeden a theol. akadémiára. Mind a gymnasiumban, mind a theol. akadémián nagyon szorgalmas tanuló volt, s habár önerején, magántanításból kellett magát fenntartania: tanuló társai között mindig az elsők sorában foglalt helyet. A főiskola által nyújtott azon kedvezményeket, melyek pályá- és ösztöndijakkal segítik a jógyekezetű tanulókat tanulói pályájukon: ő is élvezte s általuk önmivelését is előmozdította. 4 év alatt elvégezte a theol. tanfolyamot kiváló eredménnyel. 1888-ban papi szigorlatot tett s ezen év őszén külföldi egyetemekre ment. Két évet töltött az utrechti és a marburgi egyetemeken. Készült tüzetesebben az új szövetségi exegesisre, majd az ó-szövetségire is. 1888. aug. 31-én magántanári vizsgát tett s már szeptember 6-án megkezdte előadásait a theol. akadémián mint segédtanár az ó-szöv. exegesisből és a héber nyelvből. Mint segédtanár, nagy szorgalmat fejtett ki, szép eredménnyel tanított s megnyerte komoly magatartásával tanártársainak becsülését, tanítványainak tiszteletét.

Azonban már külföldről betegen érkezett haza; soha sem volt egészen ép szervezetű. De bírta a munkát, 1891-ben rendes tanárrá választatott az ó-szöv. exegesis tanszékére. Erre egy évre megnősült s ettől kezdve egy évig tanított, de 1893. nyarán súlyos betegségbe esett

s aug. hó 19-én meghalt. Mind a theol. akadémia, mind ő maga nagy reményeket kötöttek pályájához; s ime, rövid egy és félévi tanárság után neki is bezáródott földi pályája. Irodalmi működéséről Berde Sándor tanárnak Józsa Zsigmond felett 1894-ben mondott Emlékbeszédéből alapos felvilágosítást nyerhet az érdeklődő.

Az 1862-ik év óta a nagyenyedi theol. akadémián tanított tanárok névsora, megválasztási és tanárkodási ideje:

1. Hegedüs János, 1857—1894.
2. Décsei Károly, 1857—1881.
3. Garda József, 1862—1895.
4. Dr. Kovács Ödön, 1869—1895.
5. Keresztes József, 1879—1888.
6. Józsa Zsigmond, 1891—1893.
7. Jancsó Sándor, 1895.

Ezek a rendes tanárok, A gymnasium tanárai közül tanítottak a theol. akadémián:

1. Vajna Antal, 1870—1875.
2. Mihályi Károly, 1875—1880.
3. Makkai Domokos, 1894—1895.

Helyettes tanárok:

1. Dr. Bartók György, előbb enyedi, azután szászvárosi ref. lelkész, 1888—1893—1895—1896.
2. Berde Sándor, a kolozsvári theol. fakultás kinevezett tanára, mint exmittált tanár, 1890—1894.
3. Dr. Kecskeméthy István, a kolozsvári theol. fakultás exmittált tanára, egy félévig, 1894—95.
4. Nagy Károly, enyedi ref. lelkész, 1894—95.

III. A főgymnasium.

A gymnasium kormányzatáról s minden olyan belső anyagi ügyeiről (épületek, internátus, segélyügy, gyűjtemények stb.), melyek az egész egységes főiskolát érintik, a „Bevezetés“-ben talál tájékozást a szives olvasó; mi itt a tanítás és tanulás munkásairól és röviden munkájáról fogunk szólni.

* * *

A) *A tanárokról.*

Főiskolánk rendes tanári állásai harmincz év előtt belső és külső erő tekintetében elsőrendűeknek voltak mondhatók; a belső erő olyan erkölcsi súlyt kölcsönzött azoknak, mely társadalmi tisztelettel nem közönséges tekintélyt és szép függetlenséget is biztosított, a külső erő pedig, — a javadalom, — ha az 1848. előtti mesés mértéktől messze elmaradt is, mégis elég „fényes“ volt arra, hogy első helyen álljon hazarészünkben s kizárjon minden — ma méltán annyit emlegetett — anyagi gondot. Ezzel szemben „egy professzorra — írja dr. Kovács Ödön — főleg erdélyi reformált egyházunkban, úgy az ősi hagyomány, mint a fennálló sajátságos egyházi, társadalmi és nemzetiségi helyzet rendkívül sokféle és egyaránt nagyfontosságú feladat végzésének terhét rója. Távoli vidékekről összesereglett növendékekkel szemben hordoznia kell az apa és anya gondját, mely nem is csak az erkölcsi nevelésre, de még a táplálkozásra is kiterjed; az együttlakásra a háziasszony aprólékos figyelmét kell fordítania, különben ezen nálunk nélkülözhetetlen intézmény áldás helyett átokká fajul; az intézet anyagi háztartásában, mely mindenütt a saját, rendesen szűkre szabott vagyon-alapra van fektetve, teljesítenie kell a gazda, a felügyelő, az ellenőr szerepét

s jaj azon intézetnek, melynél ez alól vagy a professzor kivonja magát, vagy a professzort felmentik. Sajátságos egyházalkotmányunk az egyházi közélet vezetése körül is a legnagyobb mértékben megtisztelő szép jogokat nyújt a tanárnak, de ép oly nagy mértékben lekötelező szolgáltatásokat is kíván tőle. És nem is csak az iskola és egyház formálhat jogos igényt az ő tehetségére és munkájára; a társadalmi közélet, a nemzet közmívelődési törekvései, sőt legtöbbször a politikai élet némely mozzanatai is méltán megkövetelik tőle, hogy munkás részt vegyen bennök, hogy meghozza az áldozatokat, mikre állása és műveltsége képesíti s mik alól nemzetünk egyetlen hű tagja sem vonhatja ki magát a nélkül, hogy bünt ne kövessen el a nemzeti és hazafiui hűség ellen.“

Az álláshoz a kvalifikáció mértékét nem oklevél képezte; iskoláink szerettek maguk nevelni maguknak tanárokat, kiválogatták a jól ismertek közül a legjobbaknak tartottakat. A theologiai folyam mellett külföldi egyetemen töltött két-három év s a nevelősködés alatti szorgalmas autodidaxis a tanári képzettség erős alapját képezték. Főgymnasiumunknak az 1866—67-ik évben *hat rendes tanára volt*, többnek szükségességét nem érezte az idő. Ők voltak a középiskola ékszerei s mint ilyenek tulnyomóan csak a felsőbb, főleg a „bölcselemi tanfolyamnak“ nevezett VII. és VIII. osztály oktatásának kölcsönözték tudományuk fényét s tulajdonképeni szakrendszerről csak általuk s csak ez osztályokban lehet szó. Egyikök, ki erre élethosszig választatott, „tanvezető tanár“ (pädagogarcha) czimmal igazgatta a gymnasiumot és elemi iskolát is. — A rendes tanári állás javadalma 1869-ben 700 frt pénzfizetésből, 950 frt értékű termény-járandóságból, 50 frt ötödéves pótlékból és kényelmes lakásból állott s így is maradt 1878-ig, mikor a fajárandóságon kívül minden egyéb termény megváltatott 650 frttal; végre 1894-ben a fajáran-

dóság helyett is 300 frt váltságösszeg csatoltatott a törzsfizetéshez, úgy, hogy ma a javadalom 1650 frt alapfizetés, 50 frt ötödéves pótlék öt izben, természetben lakás vagy 300 frt szálláspénz és egy kisebb veteményes kertrész a lakás melletti házi kerten kívül. Tanári nyugdíjalapról szó sem volt; a ki megérte, tanított késő vénségéig; özvegyek és árvák ellátása tekintetében azonban maga a főiskola régi idők óta mortuális angariát és egy egész évi tanári fizetést biztosít vala kegydíjképpen s az erdélyi ref. tanárok általános özvegy-árvai alapja 1863. óta évi 300 frt illetéket, mihez az 1880-ban alakult és azóta 19000 frt tőkére gyarapult „kebli özvegy-árvai alap“ a családtagok száma szerint évi 75.225 forinttal járul.

A gymnasiumot az osztályrendszer dominálta, a hat alsó osztályban alkalmazva volt három segédtanár és hat osztálytanító, kik egy-egy osztályban csoportosítva három-négy tárgyat tanítottak. A segédtanárok már akkor állandósított szinezetűek voltak, a később e czímen alkalmazottak pedig állandó természetű fizetésben is részesültek. Az intézmény az állami helyettes tanári intézménynek felelne meg, mégis azzal a különbséggel, hogy míg az államnál a helyettes tanár rendszerint előbb-utóbb rendessé neveztetik, addig nálunk ez nem vala szükségképp következmény, úgy, hogy egy-egy segédtanár egész hosszú szolgálatát e minőségben teljesíti. Nagyobb részükre nézve azonban nálunk is gradus vala a rendes tanszék élnyerésére. Az osztálytanítók végzett theologusok, kik három-négy évi magántanításkodásuk gyakorlatát vitték az osztályokba az u. n. „osztálytanítói szigorlat“ kiállása után. A segédtanárok javadalma 600—800 frt, az osztálytanítóké pedig 315 frt vala. Később az állandósított segédtanár 1080 frt évi fizetést, az osztálytanító pedig 350 frtot kapott.

Az 1866—67. iskolai évben főgymnasiumunk tanári

és tanítói testületének tagjai voltak: rendes tanárok: *Herepei Károly* (vegytan, mennyiségtan), *Jancsó József* (természetrajz), *Kasza Dániel* (természettan, mennyiségtan), *Mihályi Károly* (bölcseészet, klasszika filologia), *P. Szathmáry Károly* (történelem és magyar irodalom), *Vajna Antal* (klasszika filologia, tanvezető tanár); segédtanárok: *Nagy F. Károly* (német, rajz, írás), *Szente József* (természetrajz, mennyiségtan), *Vajna Ádám* (latin, magyar); osztálytanítók: *Dósa Dénes* (VI. o.), *Székely Ferencz* (V. o.), *Somkercki Miklós* (IV. o.), *Faluvegi Albert* (III. o.); *Kelemen Károly* (II. o.), *Zajzon Károly* (I. o.). Állandósított énektanító volt *Boros Gábor*, zenetanító *Szuk György* és tornamester *Schmidt György*.

A folytonosan változó osztálytanítóktól egyelőre eltekintve, a rendes és segédtanári testület azóta következő alakulásokon ment át.

1867—68. iskolai év végén *Szente József* segédtanár állásáról lemond s osztálytanítóval helyettesítetik.

1868—69-ben *P. Szathmáry Károly* mellbaja gyógyítására szabadságot élvez s tárgyait theologiai tanárok tanítják. A tanév végén állásáról le is mond.

1869—70. év elején a *P. Szathmáry Károly* lemondása után a történelem, magyar irodalmi tanszékre rendes tanárrá választatik *Makkai Domokos*. E tanévtől kezdve *Vajna Antal* kizárólag nevelés-oktatástani tárgyakat tanít.

1870—71-re állandó segédtanáruul meghivatik *Székely Ferencz* a klasszika-filologia tanítására.

1871—72-re állbndó segédtanárukul meghivatnak *Lőte Lajos* a mennyiségtan és természettan, s *Vincze Dániel* ploesti ref. lelkész a német nyelv és irodalom tanítására. Utóbbi rendkívüli tárgyként a francia és angol nyelv tanítását is azonnal megkezdi.

1873. január 20-án *Kasza Dánielt*, márczius 30-án pedig *Jancsó Józsefet* ragadta ki a halál a testület kebe-

léből. Előbbi tárgyait *Lötte Lajos* veszi át, — kit aztán osztálytanító helyettesít — utóbbiét dr. *Magyari Károly* orvostudor.

1873—74-re állandó segédtanáru alkalmazzatik *Keresztes József* a gymnasiumban a klasszika filológia s a theologián a biblica tanítására, és rendes tanárokul választatnak *Elekes Károly* a természetrajzi, *Lötte Lajos* a természettan-mennyiségtani, *Székely Ferencz* egy új klasszika-filológiai tanszékre.

1874—75-ben semmi jelentékeny változás.

1876. május 7-én *Vajna Antal* rendes tanár hunyja le örökre szemeit s a gymnasium igazgatása az elemi iskolával kapcsolatban egész 1878—79-ig, tovább is „tanvezetői” czimmal, *Székely Ferenczre* bízatik. *Keresztes József*, ki a megelőző két tanévben is tanított a theologiai tanfolyamon is, e tanévtől működése sulypontját majdnem egészen a theológiára irányítja s a gymnasiumban évente csak 5·7 heti órát tölt be s csak 1881-ig.

1876—77-re „helyettes tanár”-ul meghívatik *Nagy Lajos* kunszentmiklósi rendes tanár, ki a gymnasiumban e minőségben 1879-ig, s rendes tanári minőségben 1881-ig, klasszika-filológiai tárgyakat tanít; 1881—82-ben bölcsészetet s 1892—93-ban a VI. osztályban latint.

1878. márczius 22-én *Szuk György* állandósított zene-tanító elhalván, helye *Zajda János* karmesterrel töltenek be.

1878—79-re nyernek alkalmazást *Fogarasi Albert* és *Incze Jenő* egyetemet végzett tanárjelöltek, előbbi klasszika-filológiai, utóbbi földrajz-természetrajzi tárgyak tanítására.

1879—80-ra *Incze Jenő* távoztával meghívatnak *Bartha Zsigmond* tanárjelölt a mennyiségtan-természettan tanítására és *Málnási Ferencz* tanárjelölt a földrajz tanítására. — 1880. június 14-én nagy csapás érte a főiskolát *Mihályi Károlynak* félévi betegeskedés után bekövetkezett halálával. Tanszéke két év multán megszotva töltenek be.

1880—81-re *Málnási Ferencz* tanárjelölt távoztával

Demeter Kálmán és *Kónya Ferencz* tanárjelöltek nyernek alkalmazást; előbbi földrajz-természetráj-, utóbbi klasszika-filologia tanítására. *Keresztes József* rendes theol. tanár ez évben tanít utoljára gymnasiumban, s *Nagy Lajos* r. tanár is majdnem egészen ez évben válik meg gymnasiumi tárgyaitól.

1881—82-re semmi változás. A tanév végén tartott egyházkerületi közgyűlés választja Mihályi Károly megosztott tanszékére rendes tanárokká *Váró Ferencz* székelyudvarhelyi állami főreáliskolai és *Szilágyi Gyula* nagyszombeni állami főgymnasiumi tanárokat; előbbit a magyar irodalom-bölcsészeti új, utóbbit a klasszika-filológiai tanszékre.

1882—83. elején más állomásra távozik *Kónya Ferencz* tanárjelölt s a tanév végén *Boros Gábor* énektanító, ezen állomásának 30 éven át buzgó és lelkiismeretes betöltése után, állásáról lemond.

1883—84-ben az énektanítói állásra megválasztatik *Varga József* okleveles énektanár s alkalmaztatik *Bod Péter* végzett tanárjelölt klassz.-filol. és történelmi tárgyakra.

1884—85-re *Bod Péter* távozván, meghivatnak dr. *Farnos Dezső* és *Báthori Gyula* tanárjelöltek; előbbi magyar, latin, német, utóbbi klassz. filol. tanítására. A tanév végén *Lőte Lajos* betegsége miatt szabadságoltatott, s miután *Székely Ferencz* kilencz év óta viselt „tanvezető tanári“ officiumáról lemondott, a „gymnasium igazgatójává“ *Váró Ferencz* választatott.

1885. november 15-én *Lőte Lajos* hosszas betegség után zárja le örökre szemeit; tanszéke 1888-ig betöltetlen marad s tárgyait „helyettes tanári“ czímmel *Bartha Zsigmond* tanítja.

1886—87-re nyer meghívást a mennyiségtan tanítására *Fogarasi Béla* tanárjelölt s válik meg a testülettől a tanév végén, más állomásra távozóban *Báthori Gyula* tanárjelölt és *Schmidt György* tornamester.

1887—88-ra alkalmazást nyer klassz. filol. és magyar nyelv tanítására *Garda Samu* tanárjelölt s 1888. januárban mond le állásáról *Varga József* énektanító.

1888. őszén *Fogarasi Albert* és *Bartha Zsigmond* rendes tanárokká választatnak; előbbi klasszika-filologiai új, utóbbi természettan-mennyiségtani tanszékre. Ez évben nyernek miniszteri approbációt s az egyházkerülettől „czimzetes rendes tanár“ czímet *Nagy F. Károly* és *Vincze Dániel* s ez által a gymnasiumi rendes tanári létszám 10-re emelkedik. A tanév elején töltetik be az üresedésbe jött énektanítói állás is *Borsay Samuval*. A tanév folytán 1889. január 28-án nagy veszteség éri a gymnasiumot *Székely Ferencz* halálával.

1889. októberben töltetik be a *Székely Ferencz* halálával üresedésbe jött klasszika-filologiai tanszék *Lázár István* csurgói ref. főgymn. tanárral.

1890—91. tanév elején távozik sepsiszentgyörgyi rendes tanszékre dr. *Farnos Dezső* s hivatnak meg *Molnár József* és *Szabados Ede* tanárjelöltek; előbbi klassz. filologiai, utóbbi magyar-német tárgyak tanítására. *Szabados Ede* a tanév végével a szathmár-némethii ref. gym. egyik rendes tanszékét foglalja el.

1891. őszén választatik rendes tanárrá az ujan rendszeresített mennyiségtan-rajzoló-mértani tanszékre a testület 11-ik rendes tanárául *Fogarasi Béla*. Az 1891—92. iskolai év végével távoznak el *Garda Samu* és *Molnár József* tanárjelöltek más állomásokra.

1892—93-ra hivatik meg klassz. filologia tanítására *Dózsa József* tanárjelölt s az iskolai év közepén töltetik be elvégre a tornatanítói állomás *Lázár Imre* okleveles tornamesterrel.

1893—94-re nyernek meghívást *Bodrogi János* (tört. földrajz), *Fülöp Károly* (klasszika-filologia) és *Zayzon Ferencz* (magyar-latin) tanárjelöltek s a tanév végével válik meg

iskolánktól, hogy a következőben szászvárosi rendes tan-
székét foglalja el, dr. *Dózsa József*. Helyébe

1894—95-re *Kiss Pál* tanárjelölt magyar-latin tárgyak
tanítására hivatik meg. E tanévben *Nagy F. Károly* fülbaja
gyógyítására egy évi szabadságot nyer. Tanév végén *Váró*
Ferencz 10 év óta viselt gimn. igazgatói officiumáról lemond-
ván, arra *Szilágyi Gyula* választatott meg.

1895—96-ra *Nagy F. Károly* és *Makkai Domokos*
— egészségi okokból — szabadságoltatnak, *Zayzon Ferencz*
pedig októbertől katonai szolgálatait teljesíti.

A harmincz éven át e változásokon keresztül ment
testület 19 rendes és 26 segédtanára mellett 87 osztály-
tanító segédkezett a tanítás munkájának végzésében, kik
közül 26 kizárólag vallástanítással volt megbízva. Theologiai
akadémiánk tanárai s tanítóképzőnk igazgatói is készséggel
vállalkoztak a szükség által idő szerint kívánt kiegészítő
munkára és pedig: *Décsey Károly* tanított 1866—1869-ben
latint és görögöt a VII. és VIII. osztályban; *Garda József*
1868—69-ben történelmet a VII. osztályban; *Gáspár János*
1868—69-ben magyar irodalmi történelmet a VII. osztály-
ban; *Hegedüs János* 1868—69-ben történelmet a VIII.
osztályban; *Keresztes József* 1879—81-ben görögöt az
V-ik osztályban; dr. *Kovács Ödön* 1869—70-ben latint a
a VIII. osztályban és *Nagy Lajos* 1892—93-ban latint a
VI. osztályban.

Az egyes tárgyakat külön is tekintve, 30 év alatt	
ref. vallástan tanításával foglalkozott	83 tanító
magyar nyelvel	63 „
latinnal	60 „
göröggel	19 „
némekkel	11 „
történelemmel	35 „
földrajzzal	28 „
természetrajzzal	11 „
természettannal	6 „

khémiával	1 tanító.
mennyiségtannal	25 „
rajzoló geometriával	4 „
bölcselettel s nevelés-oktatástannal	7 „
tornával	5 „
zenével	3 tanító.

Bármennyire hajlott is tehát oktatásunk a 30 éves időkor első tizedében az osztályrendszer iránya felé, be kellett látni, hogy évenként, sőt gyakran évközben is változó, szakképzetlen erőkkel a gymnasiumi oktatás haladó színvonalát elérni nem lehet. Addig is, „a változó köztanítói rendszer tökélytelenségeit a rendes tanárok munkájának és egyéniségének kellett elhárítgatniok s a tanítás és nevelés összhangját az aránylag kevés számú állandó tanerő közvetett és csak a serdültebb ifjúságra való közvetlen hatásának kelle biztosítania“. Ily viszonyok mellett gymnasiumunk kormányzata, nem várva be az 1883. évi középiskolai törvény iránymutatását, 1878. óta mind több és több szakképzett, nem ritkán okleveles tanárjelöltet hív meg s a változó köztanítói rendszert 1883-ban egészen kiszorítja. A rendszer utolsó alkalmazottjai 1882—83-ban Balázs József és Lengyel István papjelöltek voltak. Az 1888—90-ik években rendes tanárok vezetése és felügyelete mellett s csak párhuzamos osztályban alkalmazott papjelöltek ideiglenes kiségitőknek tekintendők. A ref. vallás-tan oktatására főleg az alsóbb osztályokban — természetesen — ma is papjelöltek alkalmazvák. A rendes tanári létszám egész 1888-ig 5 és 7 közt váltakozik, de a főiskola vagyoni helyzetének fokozatos javultával új tanszékek rendszeresítettven és két segédtanár miniszteri approbációt nyervén, 1888-ban a létszám 10-re emelkedik, mihez 1891-ben még egy új tanszék állittatván be, ma a rendes tanárok létszáma 11, kik közül kettő czimzetes. A két czimzetes tanár javadalma s az alkalmazásban levő három helyettes tanár fizetése két rendes tanári szék rendszere-

sítését könnyen megbirja, de ezenkívül kormányzatunknak első rendü gondot kell fordítani arra, hogy még három rendes tanszék mielőbb rendszeresíttessék.

A mi az osztályok számát illeti, 1871—1875. években az addig két éves bölcselmi tanfolyamhoz még egy év csatoltatott ugyan, de ez az akkor három évfolyamos theologiai kurzus előkészítő évének tekintendő és semmi esetre sem gimnáziumi osztálynak, még ha gimn. tanárok és javarészt gimn. tantárgyakat tanítottak is benne.

Az I. gimn. osztályt a növendékek magas száma miatt a harmincz tanév közül tizennyolczban kelle párhuzamosítani, és pedig 1866-tól 1871-ig és az 1875—77., 1878—79., 1880—83., 1886—87., 1888—92. és 1893—95. iskolai években, sőt 1876—77-ben, minthogy a II. osztálynak is 93 beirt növendéke volt, a latint és számtant két csoportban tanulták.

A fentebbiek kiegészítéséül szolgáljon az alábbi két táblázat is, melyek a tanári kar fokozatos átalakulását s a változó tanerők által végzett munkának állandó tanerőkre való áthárulását legjobban feltüntetik.

	Tanévek	Rendes-tanárok		Segéd-tanárok		Osztály-tanítók			Tanévek	Rendes-tanárok		Segéd-tanárok		Osztály-tanítók	
		száma	által tartott heti órák száma százalékokban	száma	által tartott heti órák száma százalékokban	száma	által tartott heti órák száma százalékokban			száma	által tartott heti órák száma százalékokban	száma	által tartott heti órák száma százalékokban	száma	által tartott heti órák száma százalékokban
5.	18 ⁶⁶ / ₇	6	30 ⁹⁵	3	20 ⁰⁰	6	49 ⁰⁵	81 ² / ₂	5	38 ⁰⁹	5	39 ⁵²	3	22 ³⁹	
	67 ⁸ / ₈	6	31 ³⁰	3	19 ⁶³	6	50 ⁰⁷	82 ³ / ₃	7	53 ³⁹	3	31 ⁶⁷	2	14 ⁹⁴	
	68 ⁹ / ₉	5	30 ³⁸	2	16 ⁶⁶	6	52 ⁰⁵	83 ⁴ / ₄	7	52 ⁶¹	4	37 ⁴⁴	1	9 ⁹⁵	
	69 ⁷⁰ / ₁₀	6	28 ³⁶	1	7 ⁹⁶	7	63 ⁰⁸	84 ⁹ / ₉	7	52 ¹⁵	6	44 ⁰²	1	3 ⁸³	
	70 ¹ / ₁₁	6	25 ²⁵	2	14 ³⁰	7	60 ³⁹	85 ⁶ / ₆	6	42 ⁵³	6	52 ⁷⁵	1	4 ⁷²	
	71 ² / ₁₂	6	32 ⁵⁶	3	30 ⁰⁵	5	31 ⁸⁹	86 ⁷ / ₇	6	40 ³⁶	6	52 ⁹¹	1	6 ⁷³	
	72 ³ / ₁₃	6	27 ⁷⁷	3	30 ⁰⁰	6	42 ³³	87 ⁸ / ₈	6	40 ³²	7	54 ⁰⁰	1	4 ⁵⁸	
	73 ⁴ / ₁₄	7	44 ⁴⁴	2	16 ⁶⁶	5	38 ⁰⁰	88 ⁹ / ₉	10	57 ⁰⁵	3	29 ⁶⁰	2	12 ⁷⁵	
	74 ⁵ / ₁₅	7	45 ⁰²	2	17 ³⁷	5	37 ⁷¹	89 ⁰ / ₁₀	10	67 ¹¹	3	22 ⁰⁸	2	9 ⁰¹	
	75 ⁶ / ₁₆	7	45 ¹⁸	2	14 ²¹	6	40 ⁶¹	90 ¹ / ₁₁	10	67 ²³	4	32 ⁷⁷	—	—	
10.	76 ⁷ / ₁₇	6	41 ⁰³	3	20 ⁴²	6	37 ⁰⁵	91 ² / ₁₂	11	79 ¹⁴	2	17 ⁴⁶	1	3 ⁴⁰	
	77 ⁸ / ₁₈	6	45 ⁹⁰	3	18 ⁰³	5	30 ⁰⁷	92 ³ / ₁₃	11	89 ³⁰	1	10 ²⁰	—	—	
	78 ⁹ / ₁₉	6	39 ⁵¹	5	36 ⁴⁷	4	25 ⁰²	93 ⁴ / ₁₄	11	72 ⁰⁸	4	27 ⁰⁹	1	0 ⁸³	
	79 ⁸⁰ / ₂₀	7	45 ⁸³	3	31 ⁵⁵	3	22 ⁰⁹	94 ⁵ / ₁₅	11	72 ⁰⁹	4	20 ¹⁷	1	0 ⁸⁴	
15.	80 ¹ / ₂₁	5	44 ³⁹	4	41 ⁸³	2	13 ⁷⁸	95 ⁶ / ₁₆	11	68 ⁰⁹	3	28 ¹⁰	1	3 ⁸¹	

*Az egyes tanévekben az I. gimn. osztályba lépő tanulók-
nak a nyolcz osztályban hány előadójuk volt a különböző
tantárgyakból.*

Az I. osztályba lépett	Érettségít tett	Vallásból	Magyarból	Latinból	Németből	Görögből	Történelemből	Földrajzból	Csillagászatból	Term. rajzból	Vegytanból	Term. tanból	Mennyiségtanból	Mértani rajzból	Bölcséletből	Neveléstanból
18 ⁶⁶ / ₇	18 ⁷³ / ₄	6	6	7	3	3	3	2	1	5	1	2	6	—	1	1
67 ⁷ / ₈	74 ⁴ / ₅	5	4	6	2	3	4	2	1	3	1	2	6	—	1	1
68 ⁸ / ₉	75 ⁵ / ₆	6	5	6	2	2	3	2	1	4	1	1	5	—	1	1
69 ⁹ / ₁₀	76 ⁶ / ₇	7	5	7	1	2	2	2	1	5	1	1	4	—	1	—
70 ¹⁰ / ₁	77 ⁷ / ₈	7	5	7	1	2	2	3	1	5	1	1	3	—	1	—
71 ¹ / ₂	78 ⁸ / ₉	7	4	6	1	2	3	2	1	5	1	1	5	—	1	—
72 ² / ₃	79 ⁹ / ₁₀	7	5	5	1	2	3	2	1	4	1	1	4	—	2	—
73 ³ / ₄	80 ¹⁰ / ₁	6	5	7	1	2	4	2	1	3	1	1	4	—	3	—
74 ⁴ / ₅	81 ¹ / ₂	7	5	7	1	2	3	2	1	2	1	2	4	—	1	—
75 ⁵ / ₆	82 ² / ₃	7	4	7	1	2	4	2	1	2	1	1	5	—	1	—
76 ⁶ / ₇	83 ³ / ₄	7	5	6	1	3	3	2	2	2	1	1	4	—	1	—
77 ⁷ / ₈	84 ⁴ / ₅	7	6	4	2	3	3	1	1	2	1	1	3	—	1	—
78 ⁸ / ₉	85 ⁵ / ₆	7	5	6	2	2	2	2	1	3	—	3	4	—	1	—
79 ⁹ / ₁₀	86 ⁶ / ₇	6	6	4	2	2	2	2	—	2	—	2	3	—	1	—
80 ¹⁰ / ₁	87 ⁷ / ₈	8	4	5	2	1	3	2	—	3	—	1	2	—	1	—
81 ¹ / ₂	88 ⁸ / ₉	8	6	4	2	3	2	1	—	3	—	1	2	—	2	—
82 ² / ₃	89 ⁹ / ₁₀	5	4	3	2	1	4	1	—	3	—	1	3	—	1	—
83 ³ / ₄	90 ¹⁰ / ₁	4	6	3	1	1	2	1	—	3	—	1	2	—	2	—
84 ⁴ / ₅	91 ¹ / ₂	5	4	3	4	1	2	1	—	2	—	1	2	1	2	—
85 ⁵ / ₆	92 ² / ₃	3	4	5	1	1	3	1	—	2	—	1	3	1	1	—
86 ⁶ / ₇	93 ³ / ₄	4	4	6	3	1	3	1	—	2	—	1	3	1	1	—
87 ⁷ / ₈	94 ⁴ / ₅	3	3	5	2	2	3	1	—	2	—	1	3	1	1	—
88 ⁸ / ₉	95 ⁵ / ₆	3	3	4	3	2	4	2	—	2	—	1	3	2	1	—

Gimnáziumunk „tanügyi fejlődésének története legtalál-
lóbban lévén a rendes tanárok élet- és jellemrajzai kere-
tébe illeszthető“, im azok sora itt következik:

I. *Bartha Zsigmond* született 1855. márcz. 29-én
Harasztoson, Tordaaranyos megyében, egyszerű földműves
szülőktől. Olvasni, írni már szülőfaluja iskolájában meg-
tanult s így, mikor apja Enyedre behozta, bevált a 2-ik
elemi osztályba. Az elemi többi osztályait és a gimnáziumét
— egy évi osztály-összevonással — 1865—66-tól 1875-ig
végezte, felsőbb tanulmányokra a kolozsvári egyetemre
ment s ennek mennyiségtan-természettudományi karánál

négy éven át egyik kiváló egyet. hallgató s a tanárképző intézetnek is egyik igen szorgalmas tagja vala. Tanári vizsgálatot 1881. jan. 7-én tett, de már 1879. őszén meghívást kapott gimnáziumunkhoz mennyiség-tan-természet-tan tanítására s azóta képzettségét és fáradni nem tudó munkásságát állandóan főiskolánknak szenteli. 1886-ig segéd-, 1889-ig helyettes tanár vala s utóbbi minőségében a főiskola elöljáróságának is tagja s jegyzője. Rendes tanárrá választatott 1888. őszén s „Az energia elvének története“ czimű beköszöntő értekezésével 1889. június 3-án foglalta el tanszékét.

1880-tól 1885-ig főisk. szénior, 1884-től 1886-ig és 1892—94-ben a közös tanári székek jegyzője és 1890-től 1894-ig a tanpénzek kezelője volt. 1894. júliustól vagyoni-ügyi felügyelő (inspektor professzor). 1882-ben segédkezett a főiskolai levéltár rendezésében.

II. *Elekes Károly*, szül. 1844. márcz. 22-én Gyula-Fehérvártt, hol 1850-ben tanulását is kezdette. 1852. márczius havában főiskolánkba jött s itt az elemi iskola bevégezése után 1853—1861-ig a gimnáziumot, 1861—1866. években pedig a bölcséleti, jogi és theologiai tanfolyamokat elvégezte és 1866. nov. 2. és 3. napjain papi vizsgát tett.

Az 1866—67. tanévben a kolozsvári ref. kollégiumban — mint az V. gimn. osztály vezetője — latin, görög nyelvet és történelmet tanított.

E tanév végén — Takács János, kolozsvári és Szabó György szászvárosi ref. professzorok biztatására — tanári pályára határozta el magát és a m. kir. vall. és közokt. minisztérium által három erdélyi tanárjelölt részére kihirdetett ösztöndíjak egyikét pályázat útján elnyervén, 1867. októbertől 1870. februárig a berlini, jénai és heidelbergi tudomány-egyetemeken a természetrajzot, vegytant és bölcséletet tanulmányozta és egyuttal Bunsen chemiai, Pagenstecher zootómiai és Helmholtz physiologiai intéze-

teikben gyakorlati tanulmányokat is végzett és 1869. tavaszán a téli és nyári tanfélév közötti szünetben Hollandia-, Angol- és Franciaországban tanulmányutat tett.

1869. szept. 26-án az erdélyi reform. egyházkerület fő-consistoriuma a m.-vásárhelyi ref. kollégiumhoz a vegytan és természettudományok rendes tanszékére választotta meg, melyen tanítását 1870. márcziusban megkezdvén, ugyanazon évi szeptember elején tartotta meg székfoglaló beszédét. M.-vásárhelyi tanári működése idején 2 éven át a kollégiumi elöljáróság jegyzője volt; újra fölszerelte a kollégium chemiai laboratoriumát és rendezte annak becses ásványgyűjteményét.

1873. nov. 4-én az erdélyi ref. egyházkerület közgyűlése a nagyenyedi ref. Bethlen-főtanoda gimnáziumához a természettudományok rendes tanszékére választotta meg, melyen 1874. márcziusban tanítását megkezdvén, 1875-ben tartotta meg székfoglaló beszédét.

1874. óta ezen tanszéken a gymnasiumban a természettudományokat állandóan, a földrajzot és bölcészetet, a tárgyfelosztáshoz képest, időnként tanítja és itteni tanársága első éveiben az erdélyi ref. egyházkerületnek a Bethlen-főtanodával egybekapcsolt tanítóképzésében is tanított vegytant, természettudományokat és földrajzot. 1889. nov. 2-án a vall. és közokt. minisztérium 34079. sz. a. kelt leiratában — addigi tanári működése alapján — az 1883. XXX. t.-cz. 29. §-a értelmében — a középiskolai tanárképesítő vizsgálat alól fölmentvén, a természettudományok, földrajz, vegytan és bölcészet tanítására képesítettnek nyilvánította. Az állat-, növénytan és földrajzi gyűjteménynek felügyelő tanára; és ehhez képest föltevékenysége kezdettől fogva oda irányult, hogy a főtanoda növénytan, de kiválólag állattani gyűjteményét úgy a maga gyűjtésével, mint tanítványai részvételével és a főtanoda által időről-időre e célra juttatott anyagi segítséggel, fáradni nem tudó munka-

erővel, példás gondossággal gyarapítsa és ritka gazdagságuvá emelje. 1874. szept. 9-től 1877. jul. 9-ig a tanítóképezdének a főtanodai előljáróság által kinevezett ideiglenes igazgató tanára volt. 1878. július 4-től 1882. július 4-ig a Bethlen-főtanoda rektor-professzori hivatalát viselte, mely négy éven át a főtanoda vagyon-ügyei rendezésében tevékeny részt vett.

Irodalmi tevékenysége: 1. „A természetörök egysége.“ Tanári székfoglaló beszéd. M.-Vásárhely. 1870. 2. „A lét küzdelme a természetben.“ M.-Vásárhely 1870. 3. Mentovich Ferencz „Az új világnézet“ czimű könyvének ismertetése. Kolozsvár. 1870. 4. „Az ivó-vizről.“ M.-Vásárhely. 1873. 5. „A vegytan tanításáról.“ Az erdélyi ev. ref. tanárok M.-Vásárhelytt, 1873. nov. 2. és köv. napjain lefolyt gyűlésén tartott értekezés. 6. „A fény hatása az élő természetre.“ Tanári székfoglaló beszéd. Nagy-Enyed. 1875. 7. Thomé-Paszlavszky: „Az állattan kézi könyve.“ Könyvismertetés. Kolozsvár. 1878. 8. Rector-professzori évváró beszédek. N.-Enyed. 1878/9. 1879/80. 1880/81. 1881/2.

III. *Fogarasi Albert*, született Tordán 1851. márczius hó 24-én, hová szülei a 49-iki gyászos események következtében menekültek. Enyednek és vidékének teljes pusztulása atyját testi épségétől s vagyonának nagy részétől is megfosztván, önmagokat is nehezen tengető szülőitől igen csekély támogatásban részesülhetett. Sok nehézség és küzdelem között végezte elemi és középiskolai tanulmányait a nagyenyedi collegiumban. Ugyanitt hallgatta a theologiai tudományokat 1871-től 1875-ig. A theologiai tanfolyam végeztével osztálytanítói alkalmazást nyert ugyan ezen intézetnél. 1872—76-ig a főiskolai könyvtárnak is kezelő-felügyelője volt. 1876-ban a papi szigorlatot is kiállván, régi vágyának engedve, a magán- és osztálytanítói működésben megtakarított pénz segítségével a budapesti

egyetemre ment s ott a bölcsészeti karhoz iratkozván, classica-philologiai tárgyakat hallgatott egy évig. Az erre következő iskolai évben a szászvárosi Kun-kollégiumban vállalt köztanítói hivatalt; de a következő évben már ismét Nagy-Enyedre jött s itt előbb mint szaktanító, 1879-től 1889-ig, az 1880. december 3-án a budapesti egyetemen kiállott tanárvizsgálat alapján, mint rendszeresített segéd-tanár működött, classica-philológiát, magyar nyelvtant, ev. ref. vallástant és egyetemes történelmet tanítván. Végre 1888. őszén az erdélyi ref. egyházkerület közgyűlése ugyanezen intézethez rendes tanárrá választotta a classica-philologia ujan rendszeresített tanszékére, melyet az 1889. június havában Nagy-Enyeden tartott tanár-értekezlet alkalmával: „Vergilius és Horatius része az ó-kor szellemi hagyatékában, jelentősége a classical nevelésben“ cz. értekezésével foglalt el. Azóta állandóan itt működik. Tanári működése mellett officiumokat is viselt. Négy évig volt, még mint segéd-tanár, a tanári gyűlések jegyzője; az 1889—90. isk. év második felében a tanpénzkezelői officiumot látta el és 1890/91—1893/94-ig a főiskola rektori hivatalt viselte; az 1895—96. isk. évben ismét elvállalta a tanpénzkezelői officiumot. Ismereteinek közvetlen szemlélet útján való öregbitésére két tanulmányutban is részt vett: 1886. nyarán az orsz. középiskolai tanár-egyesület fiumei értekezletével kapcsolatos, 2 hétre terjedő Fiume-Velence-Trieszti tanulmányutban; folyó évben pedig a főiskolai elüljáróság áldozatkészsége és bizalma lehetővé tette, hogy a kormány által rendezett s minden tekintetben gazdag tanulságokat nyújtó hét hetes egyiptomi tanulmány-utban is részt vegyen.

Eddigi irodalmi munkássága nyomtatásban is megjelent tanulmányokra, értekezésekre, elbeszélésekre, tárczákra és hirlapi cikkekre szoritkozik, u. m.:

Horatius satirái. Ford. dr. B. G. Birálat és latin iro-

dalmi tanulmány. Megj. az „Egyházi és iskolai szemle“ 1883. évfolyamának 65., 89., 111., 135., 158., 239., 285., 307., 331. lapjain.

A platói szerelem. Philologiai-bölcsészeti tanulmány. Megj. u. o. 177., 209., 230. l.

A fordítások használata a classicusok tanításánál. Felolvasatott az erdélyrészi ref. tanárok Zilahon 1883-ban tartott értekezletén. Megj. u. o. az 1883. évfolyamban.

Holzweiszig rövid latin nyelvtana. Ford. Székely Ferencz. Könyvismertetés és philologiai tanulmány. Megj. az „Egyházi és iskolai lapok“ 1888-iki folyamában.

Sétahelyek az ó-kori Rómában. Dezobry „Rome au siecle d'August“ cz. művéből. Megj. a „Közérdek“ 1887. évfolyamában.

Ezenkívül négy rektori beszéd a főiskola évi Értesítőiben.

A Nemesis. Elbeszélés az ó-római életből. Megj. a „Közérdek“ 1890. évfolyamában.

A tizenharmadik. Humoreszk. Megj. a „Közérdek“ 1888. évfolyamában.

A Gyöngyvirág. Elbeszélés. Megj. u. o. az 1888. évfolyamban.

Kisebb tárczák és elbeszélések ugyanezen lap különböző évfolyamaiban.

Legutóbb 5 tárcza-levél az egyiptomi tanulmányutból. Megjelentek a „Közérdek“ f. évi január-februári számaiban.

IV. *Fogarasi Béla.* Született 1861. november 11-én Kolozsvárt. Az elemi és középiskolákat a kolozsvári ev. ref. kollégiumban végezte. Érettségit tett 1881-ben. Az 1881/2. tanév elején a kolozsvári tud. egyetem mennyiség-tan-term. tud. karához iratkozott be. Az 1884/5. és 85/6. tanévben a kolozsvári ref. koll. 3-ik és 4-ik elemi osztályának tanításával bízott meg. 1886-ban a nagyenyedi Bethlen-kollégiumhoz hivatott a tanító-képzőben és gymnasiumban

szaktárgyai tanítására. 1888-ban tanári oklevelet nyert. 1891-iki ker. közgyűlésen az ujan szervezett mennyiségtan-rajzológeometria tanszékre választott rendes tanárnak és tanszékét a „Mennyiségtani tudományok tanítása hazánkban“ című értekezéssel foglalta el. 1887-ik tanévtől 1891-ig gimn. tanárkari, 1891-től elüljárósági jegyző. A főiskolai elüljáróság megbízásából lelkes buzgalommal és tevékenységgel intézi a főiskolának az ezredéves kiállításon leendő részvétele ügyét.

V. *Herepei Károly* született 1817. szeptember 1-én Buzásbocsárdon, Alsófehérmegyében. Elemi és középiskolai (bölcselemi) tanulmányait Enyeden végezte s azok befejeztével a selmeczi bányász-erdőszeti akadémiára ment s ennek tanfolyamait is végezve, a zalathnai állami bányahivataloknál nyert alkalmazást s itt is maradt 1848-ig. A nagy napok neki is fegyvert adtak kezébe; kezdetben a tüzérségnél, később az utászoknál szolgált s tiszti rangra emelkedett. A bujdoklás idején 1850-től 1854-ig Kolozsvárt, a város későbbi polgármesterének, ifj. Pataky József ügyvédnek családja körében vonta meg magát mint nevelő. Innen jött 1854-ben Enyedre s itt akkor mint szaktanító alkalmaztatott. 1855-ben segédtanárrá s 1863-ban az akkor felállított vegytan-mennyiségtani tanszékre rendes tanárrá választott. Azóta az ásvány-, közet- és kövületgyűjteménynek, valamint a régiségtárnak megteremtője, lelkes és buzgó gyarapítója, fáradhatatlan rendezője és őrzője. Régiséggyűjteményében „hazai és külföldi jeles régiségbuvárok már eddig is nem kevés tanulmányozni valót találtak.“ 1869-től 1873-ig mint szakember a főiskola terjedelmes erdőgazdászatának is felügyelője vala.

Részt vesz Alsófehérmegye monografiája szerkesztésében.

VI. *Jancsó József* született 1821. márczius 21-én Háromszékmegyében, Árapatakon. Atyja az udvarhelyi

kollégiumba adta s onnan jött át Enyedre, tanulmányai folytatására. Itt 1844-ben Zeyk Miklós professor segédül alkalmazta s a két évi együttlét, mit e híres tanár oldalánál figyelve és tanulva töltött, egész jövőjére döntő hatással vala. 1847-ben a nagyszebeni erdésziskolába ment s onnan ösztöndíjjal a selmeczi erdészakadémiába lépett át. Az 1848—49-iki események innen szóliták őt is fegyverre; a tüzérséghez osztották be s szolgált a világosi napokig.

A forradalom után pár évig nevelő volt Tiszaroffon és Tiszavárkonyban; később Pesten a Szőnyi-féle neveldeben vállalt állást, mint a természetrajz tanítója. Pesten léte alatt, mint a természettudományi társulat tagja, ennek ülésein több értekezést olvasott fel. Főiskolánk tanárává 1855-ben választatott, de állását 1858-ig a kolozsvári seminariumnál töltötte be. Enyeden 1858-tól a gimnáziumban természetrajzot s a tanítóképzőben gazdaságtant tanított. Meghalt 1873. márczius 30-án.

Jancsó „mint tudós — mondja jellemrajzírója — főképp a mikroszkopikus vizsgálódások terén s az ornithológiában szakember; mint tanár, a legteljesebb mértékben naturálista. A rendszerességet kerülte. Tanításalakja a csevegés volt. Szakadatlanul hintette az ismeretek magvait, nem törődve azzal, hogy hova hullanak, hogyan kelnek ki. Érdeklődőbb tanítványai haza kísérgettek, s ott is úgy, sőt jobb kedvvel tanította őket, mint az iskolában. Az élénkebb képzelőtehetségűeknek, az olvasottabbaknak, gondolkozóknak lebilincselte a figyelmüket, a sokaság unatkozott s el-elmaradozott a leczkékről. Bűnhödésük az lett, hogy — nem tudtak. Jancsó tanítása és fegyelmezése nem tömeghez s nem középiskolába való volt, minden felismerhető terv nélkül szükölködő. Ellenben kitünő sikert érhetett el mint magán nevelő, tehetséges növendékek mellett.“

VII. *Kasza Dániel*, született 1822. febr. 14-én Torán. Szülei hét éves korában 1829-ben Ényedre hozták s itt kezdett tanulmányait itt is fejezte be. Báró Kemény Dénes, fiai — Gábor és Géza — mellé, őt hívta nevelőül s ennek alapján később is fennmaradt a bárói család és közte az a becsülést és tiszteletet emelő összeköttetés, mely az ily nevelősködés egyik szebb jutalma szokott lenni. 1850-ben a gróf Dégenfeld Gusztáv nevelője lett s 1853-ban a berlini egyetemre is elkisérte, sőt a következő évben Középeurópát s Olaszországot is együtt utazták be. Hazatértekor a marosvásárhelyi kollégium tanárává, a Szász Károly utódjává, választatott. 1855-ben pedig nagyenyedi tanárrá a mennyiségtan-természettani tanszékre. A főiskola vagyönügyének fejlődését mindig éber figyelemmel kísérte és sok tapasztalattal, mélyreható judiciummal s tevékeny munkássággal segítette elő. Vagyonügyi kérdésekben a főiskola elüljáróságának elsőrendű tanácsadója vala. 1862-ig elüljárósági jegyző-, 1862-től 1865-ig rektor-professzor és 1868-tól 1873. január 20-áig — halála napjáig — gazdasági felügyelő (inspektor-professzor).

„Szász Károlynak e tehetséges és kiváló műveltségű tanítványa — írja az ő egykori tanítványa Váró Ferencz — nem közönséges tanár volt; ezt ő maga is érezte, de éreztette is. Sikeresen tanított, bár ritkán akadtak egészen kedvére való tanítványai; még sikeresebben fegyelmezett, s az ifjak jellemfejlődését éles szemmel kísérte. Kimért bánásmódja, avagy csak nézése is, lorgnettjén át, a filozofus diákságnak hatást sohasem tévesztő korrektora. — Szeretett az egyházi és politikai közéletben előkelően és befolyásosan szerepelni. Megyegyűlések napjain nem tanított, tanítványainak is alkalmat adván hallgatóságképpen oda vonulniok, s az alkotmányos élet jelenségeit szemmel látniok.“

VIII. *Lázár István*, született 1861. márcz. 28-án, Székes-

fehérvárt. Az elemi iskolákat részint Csurgón (Fehér m.), mint magántanuló, részint Székesfehérvárt a belvárosi elemi iskolában végezte. A gimn. I—VI. osztályát Székesfehérvárt, a VII. és VIII. oszt. Egerben végezte. 1878—81, mint a zirczi ciszterczi rend theol. növendéke, a bpesti tud. egyetemi tanárok privát utasításai szerint készült a középisk. tanári vizsgálatokra, melyekre „Oratio et Orator“ s „A görög tragoedia története“ című kéziratos munkáival nyerte meg a vall. és közokt. miniszter 12246—1883. számú engedélyét. Tanári alapvizsgálatát 1882., görög és latin nyelvi szakvizsgálatát 1883. évben letévén, oklevelet nyert. 1886. középiskolai tornatanárnak képesítette magát. 1892. részt vett a görög-pótló tanfolyamon s ott előadást tartott „Tétisz az Olimposzon“ című homéroszi részlet magyarázatával.

Alkalmazásban volt: 1881/2. isk. évben a pécsi, 1882/5. a bajai főgimnáziumban. 1885. okt. 2-án az ev. ref. egyházba lépven, a csurgói ev. ref. főgimnáziumba helyettes, 1886. rendes tanárnak alkalmaztatott. Ugyanekkor az ev. ref. theológiából vizsgálatot állván, segédlelkésszé avattatott és táborig segédlelkésszé is kineveztetett. Ez évben választotta meg a dunántuli ev. ref. Egyházkerület a pápai főgimnáziumhoz rendes tanárnak, de a választást nem fogadta el. 1889. okt. 8-án a nagyenyedi ev. ref. főgimnáziumhoz választatott a klasszika-filológia rendes tanárának. 1890/91. előljárósági, 1894. óta közös tanárszéki jegyző.

Irodalmi, nyomtatásban megjelent munkálatai:

1. *Studia usus et artis dicendi* 1884. (Külön füzet.)
2. *A klasszikus olvasmányok tartalmi jelentősége* 1887. (Értekezés a csurgói főgimn. Értesítőjében).
3. *Klasszikus Szellem* 1891. (Székfoglaló értekezés külön füzetben).
4. *Az iskolai nevelés egészségügyi feladatai és eszközei*

1893. (A székelyudvarhelyi tanári értekezéslet jegyzőkönyvének melléklete).

5. *A klasszikus olvasmányok kezelése* (Prot. Egyházi és Iskolai Lapok 1888. 39. 42. 45. számaiban).

6. *Tanárképzés és tanárválasztás* (Prot. Egyházi és Iskolai lapok 1889. 10 és 11. sz.)

7. *Középiskolai paedagogia és didactica* (Prot. Egyh. és Iskolai Lapok 1889. július 13. 20.)

8. *Mivel lehet pótolni a görög nyelv tanítását?* (Prot. Egyh. és Iskolai Lapok 1889. 37. sz.)

9. *Horatius olvasása* (Tanáregyl. Közlöny 1888. októberi füzet).

10. *A latin nyelv gyakorlatibb tanítása* (Tanáregyl. Közlöny 1890. IV.).

11. *Új középiskola* (Prot. Egyh. és Iskolai Lapok 1892. márczius 24. és 27.).

12. *Alsófehérmegye magyar népének etnografiája* 1896. (Nyomás alatt).

Tankönyvbírálatok; társadalmi kérdésekről szóló és szépirodalmi czikkek a helyi lapban.

IX. *Lóte Lajos*, született 1842. június 20-án, Illyefalván, Háromszékmegyében, székely iparos-földmives szülőktől. Az elemi két első osztályát faluja iskolájában szép eredménnyel végezte s így apja 1855. szeptemberében bizalommal hozta az enyedi „alma mater“ kebelébe s iratta be a harmadik elemi osztályba. Ettől kezdve, mint osztályának mindig első eminense, itt járta az osztályok sorát, itt tett érettségi vizsgát, s itt végezte a jogi előkészítő s a theologiai befejező tanfolyamot és itt tett 1869. őszén papi vizsgálatot. Még ez évben Zürichbe ment gr. Wass Albert fiával, Bélával, mint nevelő, s ott a mennyiségtan és természettan tanulmányozásával két évet töltött. 1871. elején meghívást nyer gimnáziumunk segéd-tanárául s még ez évben ki is küldetik a londoni világ-

kiállítás tanulmányozására. 1873. őszén a Marosvásárhelyt tartott egyházkerületi közgyűlésen, Mentovich Ferenczcel szemben, erős küzdelemmel, gimnáziumunk rendes tanárává választatott. „Naprendszerünk jelene, jövője és multja“ czimű szélfoglaló értekezésével 1875. jun. 27-én köszöntött be. Tanított, „küzdött, kockáztatott, töprengett és izzadott“ 1885. nov. 15-én bekövetkezett haláláig.

1876-ban elüljárósági jegyzővé választatott s e minőségében és később 1878-tól, a „kibontakozás korában“ mint pénztári ellenőr főiskolánk vagyoniügyi helyzetének rendezése és megszilárdítása körül avulhatatlan érdemeket szerzett.

Löte „tudományának sokoldalúságával is, alaposságával is szép hirt-nevet szerzett vala; következetes és hajlithatatlanak ismert jellemével maga iránt tiszteletet, legrosszabb esetben, ellenfeleinél is, a tisztelettel szomszédos reakziót tudott támasztani. Tanári pályája első napjától az utolsóig, mindég példás kötelességérzettel felelt meg hivatásának, az elnézés koefficiensét tehát tanítványai megítélésénél is jogosan mellőzhette. Joga volt, el sem mulasztotta megvetni a látszatos sikereket is, ő csak teljes sikerre dolgozott. Tanítványai közül sokan köszönik neki tehnikai s rokon pályákon való boldogulásukat.“

Irodalmi munkásságát fennebbi hirneves beköszöntő értekezésén (megjelent a főiskola 1874—75. évi értesítőjében), „A Foucault-féle ingakisérletről“ czimű dolgozatán (megjelent a főiskola 1875—76. évi értesítőjében), számos tanügyi czikkein, birálatain s főleg a „Zeitschrift für mathem. u. naturwissenschaftliche Unterricht“-ben megjelent kisebb dolgozatain kívül tanusítja főleg „A theologia és természettudományok közti viszony története“ czimű, Zöckler után dolgozott s 1882-ben Nagy-Enyeden megjelent önálló munkája.

X. *Makkai Domokos*, született 1839. október 27-én

Galambodon, Marostordamegyében, székely nemes szülöktől. Olvasni, írni a falusi ref. tanítónál tanult, de a harmadik és negyedik elemi osztályt már a marosvásárhelyi ref. kollégiumban végezte 1852-ben; itt kezdte s fejezte be a gimnaziális hat, a bölcselmi három és a jogi kurzus hét évét is s azután jött 1863-ban főiskolánk papnöveldéjébe, hol a két évi folyamot eminenter végezvén, papi vizsgát is tett s azután két évig, 1865—67-ben, a marosvásárhelyi ref. kollegiumban osztálytanítói állást töltött be. 1867. őszén Utrechtbe ment s ott főleg bölcsészeti és történelmi tanulmányokat hallgatott. 1869-ben, br. Eötvös miniszter megbizta a hollandiai népoktatási viszonyok tanulmányozásával, de egyidejűleg főiskolánkhoz is meghivatván P. Szathmáry Károlynak a történelem-magyar irodalmi tanszékről történt lemondása után, segédtanárnak, e meghívásnak engedve Enyedre jött s 26 napi segédtanárság után 1869. szeptember végén ide rendes tanárrá választatott. Székfoglaló értekezését („A történet, bölcsészet és a történetírás.“ Pest. 1871.) az erdélyi ref. tanárok nagyenyedi értekezlete alkalmával 1871. május 23-dikán olvasta. Ugyanez évben, az enyedi zsinaton pappá szentelteté magát s azóta egyháznak, iskolának és társadalomnak tevékeny munkása.

1869-től 1873-ig tanárkari jegyző, 1869-től máig éremtár-felügyelő; 1880-tól 1886-ig könyvtárfelügyelő, is 1886-tól 1890-ig a főiskola rektor-professzora.

Nyomtatásban megjelent munkái:

1. Fennebb említett székfoglaló értekezése.
2. „Antal János erdélyi ref. püspök életrajza.“ (A „Protestáns Theologiai Könyvtár“ IX. k. Budapest. 1877.)
3. „Pápai Páriz Ferencz és fiai élete s irodalmi és tudományos működése.“ Gyulafehérvár. 1895. 1876. (Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi társulat VIII. és IX. évkönyvében.)

4. Emlékbeszéd Deák Ferencz felett. (A főiskola 1875—76. évi értesítőjében.)

5. Emlékbeszéd Székely Ferencz tanár felett. (A főiskola 1888—89. évi értesítőjében.)

6. Emlékbeszéd Hegedüs János theol. tanár felett. (A főiskola 1893—94. évi értesítőjében.)

Ezen kívül tanügyi, társadalmi, egyházéleti stb. hirlapi cikkek egész sorozata.

XI. *Mihályi Károly* született 1808-ban Dézsen. Atyja és anyai nagyatya (a rimes distikhonok verselője Gyöngyösi) ref. lelkészek voltak. Miután az elemi iskolákat szülővárosában végezte, 1819-ben Enyedre jött s a közép és felső osztályok végzése után „klasszis préceptor“ lett. 1834-ben külföldi egyetemekre, Halléba és Berlinbe ment s innen hazatérve dézsi lelkészszé választatott. Papi hivatalát 1844-ig folytatta; ekkor választották meg főiskolánk filozofiai tanszékére, de még egyszer 1854-ben, a nagyenyedi egyházközség kérésére visszatér hozzá, hogy tanári, áldásos munkálkodása mellett mellékesen hallassa mélységesen szép, buzgó imáit hazája és nemzete fájdalmában. 1862-ig segédkezett az enyedi egyik lelkészi állás helyettesítőjeként.

Az 1848—49-iki gyászos idő után 1850. őszén jön vissza Enyedre s itt csüggedni nem tudó, fáradhatatlanul tevékeny tanártársával Vajna Antallal kezdi meg főiskolánk feltámasztásának nehéz s mindkettőjük részére évülhetetlen érdemeket biztosító munkáját. „Mint tudós és szónok, mint költő és pap, mint író és zenész, ... mint a kiben minden Múzsáknak egyesült lángja“ égett, alma materünknek valóban „ünneplő ékszere“, melegítő lelke vala. 1862-ig a főiskola rektor-professzori tisztét is ő tölté be. A magyar tud. akadémia bölcsészeti osztályában 1865-ben választotta levelező tagjává. Főiskolánk pótolhatatlan veszteségére meghalt 1880. június hó 14-én. A magy. tud. akadémián

Domanovszky Endre 1883. nov. 26-án tartotta meg felette emlékbeszédét.

Mihályi — írja Váró — „sok oldalu, mélyen gondolkozó, eredetiségével feltűnő tudós, megáldva szép érzékkel is s kiváló hajlamokkal a szőlőművészetek mindenik ágára. Papi szószéken, tanári katedrán, iskolai ünnepélyen, ifjusági ének- és zenekarok próbáin, társaságban, mindenütt kivánt, kedvelt, népszerű, izgékony alak; életrevaló, gyakorlatias ember annál kevésbé. Tanítványai szerették, követték, bálványozták; gondolkozása módjának, izlésének, sőt modorának is hatása alatt sokan állottak. Osztogatta a szellemi kincseket tanítványainak s maga anyagi szegénységben halt meg, inséget hagyván övéire. Reá is talál, a mit ő mond volt tanáráról s egyik példányképéről, Hegedüs Sámuelről: „Magas czéloknek, szent érdekeknek élt; anyagi haszna nemcsak nem volt földolog előtte, sőt annyira tekinteten kívül hagyta, hogy a „világ okosai“ róla példálóztak. Szenvedélyesen tanult, buvárkodott és irta könyveit“, de „írói szerencséjének az volt megrontója, a mi tanításának sikerét fokozá: a közdivathoz nem simuló, még a külsőségekben is makacs, pedig sohasem izléstelen, egyéni színezet.“

Mihályi — mondja Domanovszky — „nem tartozott azon emberek sorába, kik fényes nevet hagynak maguk után, mert ez csak keveseknek jut osztályrészül, de szerény működési körében szorgalma, buzgósága és tiszta hazafisága által oly érdemeket szerzett magának a magyar nemzet, a tanügy és a tudomány körül, melyekről, ha a későbbi kor megemlékezik, először is magát tiszteli meg. Harminczhét évig, a tudomány örök igazságaiból meritett hévvel és szeretettel, fáradalmat nem ismerve, önzetlenül élt tanári hivatásának, lelke el nem csüggedett az akadályok között, hanem ezek által még inkább edződött. Birt azon adománynyal, hogy mindent könnyen elsajátított, ezért

sokoldalú műveltséggel rendelkezett s ebben találta életének egyik legszebb és legtisztább örömét. Tanította a bölcsészettnek minden ágát, öreg korában is fiatal tüzzel és lelkesedéssel. Kiváló szeretettel foglalkozott a régi klasszikusok, különösen a görög tragoedia-írók műveivel. A szeretet ezen tragikusok iránt legjobb tanubizonyságot tesz finom műérzéke mellett.“

Megjelent munkái:

1. „Az iskola a kicsinyek temploma, a templom a nagyok iskolája.“ Zsinati beszéd. M.-Vásárhely. 1841.

2. „Származtató philosophia tanfolyama.“ I. kötet. Kolozsvár. 1864.

3. „Keresztény templomba és házba illő erkölcsi rajzok az emberi természetről.“ I. k. Kolozsvár. 1865. II. k. Nagy-Enyed. 1885.

4. „Nefelejts.“ Kolozsvár. 1865.

5. „Kísérlet felelni lélektani alapon az ismerettan fő kérdésére. Pest. 1867.

6. „Svada Romana.“ Latin nyelvben gyakorló, latin irodalomba bevezető kézikönyv. I. Pest. 1867. II. Kolozsvár. 1874.

7. „Prima grammaticae latinae palaestra adolescentibus Hungaris literarum studiosis exercenda.“ Latin nyelvtan. Pest. 1868.

XII. *Nagy Lajos*. Született 1838-ban augusztus 17-én Háromszék megyében, Sepsiszentkirály községben, székelyhuszár családból. Elemi tanulását a szentkirályi ref. iskolában kezdte meg, melyet folytatott és bevégezt a sepsiszentgyörgyi négy osztályú katonai jellegű u. n. normális iskolában, honnan átlépett 1852-ben a nagyenyedi Bethlen-kollégiumba. Itt végezte egyfolytában a nyolcz osztályú főgimnáziumot, tett érettségi vizsgálatot 1860-ban; hallgatta azután a theologiai praeparandia első évi folyamát, majd az ujonnan beállított két évi jogi és két évi theolo-

giai tanfolyamokat; és tett lelkészképesítő szigorlatot 1866-ban. Felsőbb iskolai tanulása idejében házi nevelőként is működött néhai Zeyk Miklós enyedi tanár özvegyének fiai mellett; másodéves theologus korában mint kisegítő tanítót alkalmazta a főiskolai tanári kar az V. gimn. osztályban. Az 1865/66-ik iskolai évben főiskolai szenior és a VI. gimn. osztály tanítója volt. Ezen ideiglenes állásából épen külföldi egyetemekre szándékozott menni, midőn szándékáról Kasza Dániel és Gáspár János tanárának ajánlatára és rábeszélése folytán lemondván, nevelői állást fogadott el öt évi időtartamra szóló kötelezettséggel legidősb gróf Teleki Domokosnak Géza nevű fia mellett. Mint nevelő növendékét magánuton készítette el a VI. VII. és VIII. gymn. osztályok vizsgálataira, sőt az érettségire is, mire még két évig mentorkodott növendéke, mint kolozsvári jogakadémiai hallgató mellett. Nevelői kötelezettségének lejártával külföldre utazott és 1871/72-ben a jénai, 1872/3-ban a lipcsei egyetemen legkiválóbb filológusok (Nipperdey, Bursian, Curtius, Ritschel), filozofusok (Fortlage, Cuno Fischer) és paedagogusok előadásait hallgatta. Külföldről haza térvén, 1873-ban a kunszentmiklósi hat osztályu ref. gimnáziumhoz hivatott és választott meg a latin-magyar nyelv és irodalom rendes tanárának. Ezen állásából 1876-ban a Bethlen-kollégiumhoz hivatott a classica litteratura és paedagogia helyettes tanárának; e minőségben átvette 1877-ben a tanítóképezde és 1879-ben az elemi iskola ideiglenes igazgatását is. Az egyházkerületi közgyűlés 1879. november havában a paedagogia és classica-litteratura rendes tanárának választotta; e tanszéket „A természetszerű nevelés elvei“ czimű értekezéssel foglalta el. (Protestáns Közlöny 1880.) 1882-ben a kollégiumi tanszékek rendezése folytán, mint a paedagogia rendes tanára, a tanítóképezde és elemi iskola állandó igazgatójának neveztetett ki.

1876--79-ben tanárkari, 1879—80-ban elüljárósági jegyző; 1894-től a főiskora rektor-professzora.

Irodalmi dolgozatai fentebbi székfoglaló értekezésén kívül:

1. Emlékbeszéd br. Kemény Gábor egyházkerületi főgondnok felett. (A főisk. 1888—89. értesítőjében.)

2. Rektor-professzori évváró beszéd. (1894—95. isk. értesítő).

XIII. *Péterfalvi (P.) Szathmáry Károly*, régi nemes család ivadékaként, 1831. július 24-én született Szilágy-Somlyón. Tanulmányait Zilahon és Kolozsvárt fejezte be s 1848-ban már a kir. tábla irnokai közé esküdt fel. A szabadságharcz riadójára ő is lelkesülten állott 1848. novemberben közhonvédnek, sok csatában vett részt, míg végre Dévánál mint az erdélyi utászkar parancsnoka tette le a fegyvert. A bujdosás téveteg útja a szabadságharcz leveretése után előbb Máramarosba, majd Pestre vezette, hol mint nevelő s később mint a Váradi-féle magánnevelő-intézet tanára kereste kenyerét. Eközben 1853—54-ben a politechnikumot látogatta, 1854—57-ben bölcsészeti tudományokat hallgatott s a természettanból, számtanból és történelemből tudori vizsgát is tett. Segédszerkesztője vala a „Viszhang“-nak, később a „Divatcsarnok“-nak s regényírói munkássága (Sirály, 1854. Samil 1855. Szinezett lapok 1856. Magyarhon fénykora 1857. Erdély vészcsillaga 1857.) is ez időben teszi nevét országszerte ismertté és népszerűvé. 1858. tavaszán beutazta Német-, Francia-, Angolországot és Schweizot s ez utjában főleg a tanítási rendszereket tanulmányozta s a gyűjteményeket figyelte meg. 1858. őszén meghívást vesz a máramarosszigeti ref. liczeumhoz s ott 1862-ig főleg reáliákat tanit. M.-Szigeten léte alatt jelennek meg: Vetélytársak. 1858. Bethlen Miklós. 1858. Izabella. 1859. Történeti alakok. 1860. II. Rákóczi Ferencz levelei. 1861. Bujdosók. 1862. mind tört. regé-

nyek, beszélyek és anyag. 1860-ban a liceum hirneves igazgatójával közösen szerkeszté a „Szigeti Album“-ot a mármaroszigeti tüzkárosultak javára. 1862. őszén megválasztatik főgimnáziumunk történelmi tanszékére; ünneplés beköszöntőjét nov. 8-án tartja.

Szathmáry — írja a történelmi tanszéken utódja — mikor enyedi tanár lett, már jónevű író volt. Történelmi regényeit szivesen olvasták abban a zordon időben, (1854—60.), mikor a magyar „méla kedvvel multján borongott“ és lelkesedéssel tekintett a hős Samil s a cserkeszek bátor küzdelmeire, élet-halál-harczára. „Magyarhon fénykorában“, „Bethlen Miklósban“ a nemzet hősi multját rajzolta s ezért méltán számítják Jósika iskolájához. A magyar történelmet és irodalomtörténetet lelkesedéssel adta elé s hallgatóit is magával ragadta. A társadalomban igen megnyerő, finom modoru és kedélyes férfiu, önérzetes és írói hirnevére sokat tartó ember volt. Tanítványai főleg a barátságos, humanus tanárt és embert tisztelték és szerették benne, de néha inkább bálványozták Mihályit és Kaszát. Ezért bár melegen ragaszkodott a Bethlen-főiskolához, munkájában dicsőítette multját, lelkesedett jövőjéért s védte megtámadott jogait: mikor 1868-ban a mozgalmas politikai élet felpezsdült, elégtelen lett állásával, az 1868—69. tanév eleje előtt „gyengélkedő egészsége ürügye alatt egy évre eltávozási szabadalmat kért, a tanév végén tanszékéről lemondott s a politikai téren keresett szerepet, melyhez nagy reményeket fűzött.

1859-ben Tisza Kálmán felszólítására átvette a „Hazánk“ cz. lap szerkesztését s még ez évben megválasztották a nagyvázsonyi kerület képviselőjévé; lapja két év multán egybeolvadt a „Hon“-nal s azóta ennek vezércikkírója lett. Képviselői szereplése 1878-ban ért véget, mikor kineveztetett a képviselőházi napló szerkesztőjévé s a kisdudóvadék ügyében szervezett miniszteri biztosi állást is vele

töltötték be. Ez állásában szerezte legmaradandóbb érdekeit. Budapestre költözte után is hű maradt benne önmagához a regényíró, mert „majd minden év hozott tőle egy-egy kötetet“, de újabb munkái már nem hatottak úgy, mert „az olvasók izlése megváltozott s az olvasó közönség nem a hatvanas évek lelkesült ifjúsága volt már“. E korszakból legderekabb munkája: „Az emberi művelődés története.“ (1876.) Utolsó éveiben elbetegesedett és különös véletlen, hogy ő, ki a magyar kisdedovási ügyének két évtizeden át lelkesedésből és kötelességből is legelső munkása vala: 1891. január 15-én, tehát a kisdedovásról szóló törvényjavaslat tárgyalásának megkezdése előtt pár nappal halt meg.

Enyedi tanársága idején megjelent munkái a következők:

1. „A kosztolányi hölgyek.“ Történeti regény 2 kötetben. Kolozsvár, 1865.

2. „Az ábrándozók.“ Történeti regény 2 kötetben. Pest, 1866.

3. „Bethlen Gábor ifjúsága.“ Történeti regény 2 kötetben. Pest, 1866.

5. „V. Károly császár lemondása és végnapjai a szt.-justi kolostorban.“ Prescott V. H. után. Pest, 1866.

6. „A beszély elmélete.“ A Kisfaludy Társaság első díjára méltatott pályamű. Budapest, 1868.

7. „A Gyulafehérvár-nagyenyei Bethlen-főtanoda története.“ Nagyenyed, 1868. Nyom. Bécsben, 8°. VIII. 352 l.

XIV. *Székely Ferencz*, született 1837. szeptember 5-én Magyar-nemegyén Beszterczenaszód megyében, egyszerű földmives szülőktől. 15 éves korában a kolozsvári ref. kollégium első osztályába iratkozott be, innen az 1856—1857. isk. évre Enyedre jött át, de egy év múltán pártfogójával, az akkor iskolatanácsossá kinevezett és Nagy-szebenbe rendelt Salamon Józseffel, Szebenbe távozott s

az ág. ev. gimnázium IV. és V. osztályát ott végezte, az idegen nyelvű iskolában is kitüntetéssel. A VI. és VII. osztályt — összevonással — egy év alatt ismét Enyeden végzi, itt teszen érettségét és itt végzi a jogi és theologiai tanfolyamokat. Papi vizsgát 1867-ben tesz s 1866—68-ban — két iskolai éven át — osztálytanító. 1868. őszén indul a tübingai és 1869-ben az utrechti egyetemek látogatására, klasszika-filológiai és theologiai tudományok hallgatására. 1870-ben „gimnáziumunk felsőbb (5. és 6.) osztályai tanítására alkalmas ifjak hiánya minden évben érezhetőbbé válván, azon gondolatnak, hogy bár az 5. és 6. osztály tárgyai tanítására *állandó tanítók* volnának alkalmazhatók — megvalósítására“ az első lépés megtörténik, a mennyiben az utrechti egyetemről éppen hazatérő Székely alkalmaztatik a VI. és VII. osztály latin és hellén anyagának tanítására. Rendes tanárrá 1873-ban választott a marosvásárhelyi egyházkerületi közgyűlésen, „A római satira lényege, eredete és fejlődése“ című szép értekezéssel foglalta el székét 1875-ben, 1873-tól 1876-ig elöljárósági jegyző is volt, s Vajna Antal halála után 1876-ban a gimnázium és elemi iskola igazgatása is reá bízatik. Újabb rendtartásunk az elemi iskola igazgatását 1878-tól más munkakörbe utalá, de a gimnáziumot egész 1885-ig, tehát tíz éven át igazgatá, mint „a növendékek barátja, szellemi atyja“ s mint a ki „nem rendszerrel hanem egyéniségével kormányozott.“ Midőn ifjabb s hozzá hasonló avatott erőnek adhatá át az igazgatást, visszavonult, — hogy ismét dolgozzék és szakja műveléséhez fogott. Nem soká folytatható. Régibb nagy betegsége meggyengíté szervezetét, 1889. január 28-án agyszélhűdés oltá ki áldásos életét.

Székely számára „az önérettel párosult szerénység, a törvénytiszteletben gyökerező szabadságszeretet s minden kítőró szenvedélytől s önzéstől ment, tisztán a közjóra irányuló munkásság osztatlan tiszteletet biztosítottak s ezen

tiszteletből az intézet is bőven részesült. Szerette az igazságot, a jót, a békét; gyűlölte a hitványságot, a gonoszt és a viszályt“; vagy jellemének egy másik, rövid és szép rajzolása szerint: „a szerénység, nyíltszívűség, szolgálatra-készség, józanság, munkakedv, kitartás és feddhetetlenség vonásai együttesen vajmi ritkán ékesítenek valakit oly mértékben, mint őt“ ékesíték . . . „Minden szép és jó iránt, a jobb iránt pedig mindenben különösen is fogékony“ vala.

Irodalmi munkássága fennebb említett székfoglalóján kívül :

1. „Az érettségi vizsgálatok, vonatkozással a gimnáziumi tantervre és tantárgyakra.“ Budapest. 1880.

2. „A francia gimnáziumok új tanterve.“ (Egyházi és Iskolai Szemle. 1881.)

3. „A Convent és a gimnáziumi oktatás rendezése.“ (Egyh. és Isk. Szemle. 1883.)

4. „Latin nyelvtan.“ Holzweiszig Frigyes után. Budapest. 1887.

5. „Latin olvasókönyv“ I-II. Holzweiszig Frigyes után. Budapest. 1888.

XV. *Szilágyi Gyula*, született Kolozsvárt 1855. január 9-én. Elemi és középiskolai tanulmányait a kolozsvári ref. kollégiumban végezte s 1872-ben a kolozsvári egyetem bölcsészeti karai hallgatói közé lépett s a klasszika-filológiai szakon kezdetben, mint állami ösztöndíjas a tanárképezdének rendkívüli, később tanárképzői ösztöndíjjal rendes tagja volt. 1873. áprilistól 1876. júniusáig a kolozsvári ref. kollégiumban mint szaktanító is működött s 1873. és 1874. nyarán részt vett a kolozsvári ref. koll. nagy könyvtárának rendezésében. 1876. júniusában tanári vizsgálatot tett s ennek alapján egy hó mulva kineveztetett a nagy-szebeni államgimnázium egyik klassz.-filológiai tanszékére. Rendezte és kezelte a tanári és ifj. könyvtárakat s az önképzőkörnek és az ifj. kirándulásokat rendező „vándor-

egyletnek“ elnöke és vezetője volt; ezenkívül tevékeny részt vett a nagyszzebeni magyar társadalmi életben s mint egyházközségi jegyző, egyházát, — mint tanügyi előadó, egyházmegyéje ügyét is szolgálta. Így érte a meghívás és választás 1882-ben a Mihályi Károly halála után főgimnáziumunk egyik klassz.-filologiai tanszékére, melynek elfoglalásakor „Az erény és kötelesség Cicero stoicismusában“ czimű értekezéssel köszöntött be. 1882-től 1885-ig elüljárósági jegyzői, 1885-től 1894-ig vagyoniügyi felügyelői (inspektor professzor), 1894—95-ben tanpénzkezelői tiszteletet töltött s 1895. júliustól gimnáziumi igazgatói tiszteletet tölt be. 1886—1888-ig a főiskolai nagy könyvtár az ő „vezetése mellett és terve szerint“ rendeztetett s 1890. júliustól őrizete alatt is áll a könyvtár.

Irodalmi dolgozatai:

Az ifjúsági könyvtár. (A nagyszzebeni államgimnázium 1876—1877. évi értesítőjében.)

Latin írásbeli dolgozatok. (A Protestáns Közlöny 1884. évi folyamában.)

XVI. *Vajna Antal*, született 1804. november 1-én Kovászna-Vajnafalván, Háromszék megyében. A falusi iskola végzése után Enyedre jött s szorgalmával és szerénységével érdemelte ki tanárai becsülését. Ezek közül Hegedüs Sámuel őt választá Lajos fia oktatójául, sőt midőn Enyedről átment a kolozsvári tanszékre, oda is átvitte magával, hol aztán Vajna jogi kurzust hallgatott. Hegedüs nem soká tordosi pappá választatván, pártfogoltját ajánlá nevelőül Ugron István gyermekei mellé. Már ekkor felesküdt az erdélyi gubernium directiójához, de midőn Ugron tordai főispán lett s a guberniumot elhagyá, ő is búcsut vett a hivatalnoki pályától s Ugron kérésére az ő és a báró Kemény Farkas fiával 1833-ban külföldi egyetemekre ment. Bécsben és Berlinben különösen a nevelés- és oktatástan tanulmányozásával foglalkozott s hazatérte után

is a nevelői pályán maradt 1839-ig. 1838-ban Kolozsvárt adja ki Kawernau nyomán irt „Utmutató az olvasni tanításban“ czimü kis munkáját. 1842-ben választatott az akkor felállított paedagogia-klasszika-litteraturai tanszékre, állandóan megbizatván egyuttal paedagogarkha tisztének (elemi és középisk. I—IV. oszt. igazgatása) betöltésével. Állását csak 1844-ben foglalta el.

Vajna főiskolánk életében főleg az 1849-iki gyásznapokra közvetlenül következő, tehát legszomorubb időben szerezte legszebb és soha nem feledhető érdemeit. „Miután a vihar lecsendesedett s az idő visszanyerte békés alakját, menhelyéről ő is visszatért vándorbotjával; nem azért, hogy a füstölgő üszkők és kormos romok felett összetett kezekkel könnyeket hullasson, hanem hogy a vihar által megrongált hajót kijavitva, újra alkossa. A kifosztott, összemarczangolt alma mater romjai között iskolát nyitott. Kisdedeket fogott előbb az utcán, majd szülőföldről, a távolfekvő Háromszékről, ő maga keresvén és hivogatván őket, semmi áldozatot, semmi fáradságot nem kimélve.“

Abban az időben, mikor „voltak, kik határozottan kijelentették, hogy az enyedi főiskola vesztett állomásul tekinthető“, midőn a hatalom rendelé, hogy Enyeden csakis közönséges elemi iskola állittassék: Vajna 1850-ben május elején „visszaszáll Enyedre vagy 3 classist s két lakszobát kiigazittat, két volt tanítványát — volt juristákat — itt találván (enyedi születésűek), segítségül felveszi, a városról egynehány gyermeket összeszednek s tanításukat hárman három classisban elkezdik május 6-án“. A tanévtöredéket bevégzik julius 13-án; tanítványaik száma akkorra is csak 48-ra emelkedett. Az 1850—51. tanév kezdetére már Mihályi Károly „tanártárs“ is hozzájárul a munkához, sőt két új kiségitő tanerővel már haton négy osztályban tanítanak 96 növendéket. 1851—52-ben már hat osztály van, 3 elemi és 3 gimnáziumi s azután évről-évre fokozatos

emelkedés. Jóleső önérzettel tekinthetett Vajna ernyedetlen fáradozásaira, mert azokat siker jutalmazta s ő megérhető a „feltámadás“ és virágzás korát is. Áldásos élete 72 évre terjedt; rövid betegség után 1876. május 7-én hunyta le örökre szemeit.

Mint embert és tanárt, hiven jellemzi őt az egykori tanítvány, később utód: Váró Ferencz. „Reálisan gondolkozott, — mondja — sokat és kitartóan dolgozott, ellenőrzött, dorgált; az ifjuság némileg félte őt, s nem tudta, hogy mennyire szerettetik tőle; pedig szerette a tanulóserget, hanem ezt legfőlebb a székely fiuk gyanithatták, a kiket magán uton is támogatót, de annyival inkább korrigált is, s a kiből a vármegyék pusztuló magyarságát pótolni, a mint látszik, deukalioni szerepének s politikájának vallotta. Másnemű politika kevésbé érdekelte. Köteles munkakörén kívül való szereplésvágy nem háborgatta; kötelességeit azonban oly pontosan és sikeresen betöltötte, mint senki más. A társadalom emlegette, ugy lehet, tisztelte is őt; de lényegest keveset tudott róla, s ha igen: elegendő és ellentétes adatokat hallhatott felőle. Rövid és egyenes utakon járván, a csélcsep jóhír nem szegődhetett utitársául. Mindenkorra elvitázhatatlan érdeme marad a változó tanítóju középosztályokban a jó rend megteremtése és föntartása; ebbeli munkájának nehézségéről és értékéről reánk maradt jegyzetei nagyon hitelesen és világosan tanuskodnak.“

XVII. *Váró Ferencz*, született 1851. márczius 29-én Haróban, Hunyadmegyében, hol atyja lelkész volt. Az elemi ismereteket atyja vezető oktatása mellett otthon szerzte meg. Az enyedi kollégium I. gimn. osztályába 1861-ben iratkozott be s az osztályokat 1869-ig, mikor érettségi vizsgát tett, mindig a „kitünők“ közt járta végig. Enyeden végezte a theologiai tanfolyamot is 1873-ig, s azután a budapesti egyetemre ment, hol két éven át magyar

és német nyelv és irodalmi, esztétikai és klassz.-filol. előadásokat hallgatott. 1875-ben tanári vizsgálatot tett 1874—75-ben herczeg Odescalchi Gézának, gimn. magántanulása befejező évében, nevelője vala. Mint a kiválók közt is kiválót, főiskolánk illetékesei már akkor kiszemelték őt egyelőre egyik segédtanári állomásunkra, s ha nem éppen az időre esik a főiskola vagyonügyének félelmes rázkodása, aligha folyamodik s neveztetik ki a székelyudvarhelyi állami reáliskolához rendes tanárrá 1875. őszén. Udvarhelyt a tanügynek és társadalmiuk becsült munkása vala, de régi vágya vezérlő szavára 1882-ben készséggel fogadta a meghívást és választást főiskolánknak a Mihályi Károly halála után megosztott s ujan szervezett magyar nyelv-irodalom-bölcsészeti tanszékére, melyet „Irodalmunk legállandóbb jellemvonásáról“ czimű beköszöntő értekezésével foglalt el. Azóta az ifjusági olvasó- és önképzőköröket egy évi megszakítással (1892—93.) állandóan vezeti s 1885—86-tól 1894—95-ig, önkéntes visszalépéséig, tiz éven át viselte a gimnázium-igazgatói tiszteletet. A főiskolai elüljáróság e tisztról történt lemondását sajnálatlan fogadta el és készséggel fejezte ki elismerését és köszönetét a felett, hogy ez officiuma idején „növendékeinknek mind értelmi, mind esztétikai, mind testi fejlesztésében elől járt s buzgón közreműködött azon nehéz körülmények között, midőn az 1883. évi orsz. középiskolai törvényvel összhangzásba kellett hoznunk gimn. oktatásunkat.“ Az 1891. egyetemes ref. zsinaton az erd.ref. tanárok egyik képviselője vala.

Dolgozatai, 1873. óta szórványosan: műfordítások (Hugo Viktor- és Schiller-darabok, zsoltárok, oratorium és dalszövegek, szavalmányok); irodalmi és iskolai alkalmi beszédek, felolvasások; tanulmányok, hírlatok; tanügyi értekezések; egyházi és iskolai autonomiára s adminisztrációra vonatkozó fejtegetések, vitatások; helyi érdekű

hirlapi cikkek. Ezek közül főiskolánkat legközelebből érinti „A nagyenyedi Bethlen-kollegium a közelebbi években és ma“ czimü előterjesztés, mely az erdélyi ref. tanárok Nagy-Enyeden 1889. június 2—4. napjain tartott rendes értekezlete alkalmával olvastatott fel.

* * *

XVIII. *Nagy (Ferdinánd) Károly*, született 1816. okt. 23-án Maros-Vásárhelyt. Az elemi, gimnáziumi, bölcselmi és jogi folyamokat a marosvásárhelyi ref. kollégiumban végezte; magánuton mindig szorgalmasan tanulta s haladt elő a zenében, rajzban, festészetben s már gyermekkorában elsajátítá Segesvárt szünidőzése alkalmával a német nyelvet is. Erédtileg bányászati pályára Selmezcze készült s ezért nagyobbik nővérének férje, a híres Bolyai Farkas, egészítette matematikai és geometriai ismereteit, de időközben édes atya elhalván, a jogi — otthon is végezhető — pályára kelle lépnie. 1836-ban a királyi táblához esküszik fel s 1839-ben Szebenbe megy kincstári gyakornoknak, de két év múlva haza helyezik a kincstári igazgatósághoz s ott 1844-ben ügyvédi diplomát is szerez. A forradalom alatt mint Dózsa Elek kormánybiztos segédje működik Brassóban; később mint nemzetőr vesz részt a marosvásárhelyi csatában. A „sötét idők“ kezdetén, mint „kompromittált egyént“ elfogatás terhe alatt rendelik Nagyszebenbe s ott — úgy a hogy — sikerülvén magát tisztázni, 1851. elején Zalathnára rendeltetik bányatörvényszéki kamarai ügyésznek. Innen 1854-ben ismét Szebenbe hivatik s ott betegség czimén nyugdíjaztatását kéri és nyeri, de 1856. nyarán készséggel fogadja a meghívást főiskolánk gimnáziumához és tanítóképzőjéhez egyelőre a német nyelv, később 1857-től a rajzolás és szépirás tanítására szaktanítói czimmal. Két évig — 1858/60-ban, — mint alaposan képzett dilettáns, a zene tanítását is átveszi. — Az 1883.

évi orsz. középiskolai törvény intencziói szerint 1888-ban miniszteri approbációt nyer a német nyelv és rajzoló geometria tanítására, az erdélyi ev. ref. egyházkerületi közgyűlés pedig „rendes tanári czim“-mel tiszteli meg. Tizenhat évi államhivatalnoki és negyvenegyévi tanügyi, fáradhatlan, sikerekben gazdag szolgálata után ma szabadságot élvez; de pihenése óráiból most is, önszántából, szívesen áldoz nem egyet a tanítóképző-intézet javára.

XIX. *Vincze Dániel*, született 1840. október 13-án Gortvakisfaludon, Gömörmegyében, hol atyja gazdatiszt volt. Elemi ismereteit a félóránnyira eső Feled felekezeti iskolájában szerezte meg; gimnáziumba pedig 1850-ben Rimaszombatba ment s innen hat osztály végeztével 1857-ben Sárospatakra, hol bölcsészeti tanulmányait a theologiai folyamok végzésével fejezte be. 1865-ben, mint ref. missziói lelkész, a moldva-oláh-törökországi misszióhoz Plojestre nyert meghívást s itt a missziói ügy rendezésében s főképp abban, hogy ez ügy kizárólag a szomszédos erdélyi ref. püspök és főkonzisztorium felügyelete alá helyezettessék, nem csekély küzdelmi részt vett. 1871-ben főiskolánkhoz hivatott s azóta, mint a modern nyelvek állandósított segédtanára, 1888-ban nyert miniszteri approbációval és az egyházkerület által ráruházott rendes tanári czimmal itt munkálkodik.

Segédtanárok 1866-tól 1895-ig.*

Bartha Zsigmond (1878—88) tt. mt. f. l. Főiskolánk rendes tanára lett 1889. szept. 1-én.

Báthori Gyula (1884—86) m. l. A csurgói ref. főgimnázium rendes tanára.

* *Rövidítések*: b. = bölcsélet; f. = földrajz; g. = görög; gr. = rajzoló mértan; l. = latin; m. = magyar; mt. = mennyiségtan; n. = német; t. = történet; tt. = természettan; v. = vallás.

Bod Péter (1883) t. l. m. A nagyszebeni alsó és közép népoktatási intézetek igazgatója.

Bodrogi János (1893—) t. f. m. v. Mint szakvizsgálatot tett tanárjelölt, e tanévben is itt.

Dózsa József (1892—93) l. g. m. t. A szászvárosi ref. Kun-kollégium rendes tanára.

Farnos Dezső dr. (1884—89) m. l. n. b. A sepsi-szentgyörgyi ref. Mikó-kollégium rendes tanára.

Fogarasi Albert (1878—88) l. g. m. t. v. Főiskolánk rendes tanára lett 1889. szept. 1-én.

Fogarasi Béla (1886—91) mt. gr. f. Főiskolánk rendes tanára lett 1892. jan. 1-én.

Fülöp Károly (1893—) l. g. m. Mint alapvizsgálatot tett tanárjelölt, e tanévben is itt.

Garda Samu dr. (1887—91) m. l. t. A székesfehérvári áll. reáliskola tanára.

Gyulai Demeter Kálmán (1880—87) tr. f. m. A marosvásárhelyi ref. kollégium rendes tanára.

Incze Jenő (1878) m. t. f. A tanári pályát elhagyta.

Kiss Pál (1894—) m. l. Mint alapvizsgálatot tett tanárjelölt, e tanévben is itt.

Kónya Ferencz (1880—81) l. m. A miskolczi reform. gimnázium rendes tanára.

Löte Lajos (1871—72) tt. tm. f. Főiskolánk rendes tanára lett 1873. novemberben.

Magyari Károly dr. (h. t.) (1872) tr. Alsófehérm. főorvosa.

Makkai Domokos (1869. szept. 1. szept. 26) t. Főiskolánk rendes tanára lett 1869. szept. 26-án.

Málnási Ferencz (1879) f. A tanári pályát valószínűen elhagyta.

Molnár József (1890—91) l. g. m. A kisujszállási ref. gimnázium rendes tanára.

Nagy F. Károly (szaktanító) (1856—87) n. Rendes tanári címet nyert 1888-ban.

Szabados Ede (1890) m. n. A szathmárnémethi ref. gimnázium rendes tanára.

Székelly Ferencz (1870—72) l. g. Főiskolánk rendes tanára lett 1873. novemberben.

Szente József (1866—67) tr. A budapesti II. ker. tanítónőképző rendes tanára.

Vincze Dániel (1871—87) n. v. t. Rendes tanári czimet nyert 1888-ban.

Vajna Ádám (1866—68) m. l. A tanári pályát 1868-ban elhagyta.

Zayzon Ferencz (1893—94) m. l. Önkéntesi évét szolgálja.

Osztálytanítók:

Balázs József (1880—82) v. m. t.

Balogh Sándor (1881) v.

Bari Zsigmond (1875) v. m. l. f.

Bartalus János (1878—79) v. m. l.

Bartha János (1881) v. m. t. f.

Bartók György (1870—71) v. l. g. mt.

Benkő Lajos (1870) v. m. l. n. g.

Berde Sándor (1885) v.

Bertalan József (1876—77) m. t.

Bitai Kálmán (1875) v. m. f.

Cseresznyés Ödön (1877) v. t.

Csiszér Pál (1876) v.

Csösz János (1875) v. m. l.

Czeglédi János (1873) v.

Demeter Mihály (1876) v.

Dózsa Dénes (1866) v. m. l. g.

Faluvégi Albert (1866—67) v. m. l. g. t. mt.

Farkas Károly (1875) v. m. l.

Fejes Áron (1889) f. gr.

Ferencz Samu (1884—85) v.

- Fogarasi Albert (1875) l. mt.
Fülöp Géza (1869) v. m. f. tr. mt.
Gál Gergely (1880) v.
Geréb Márton (1868—69) v. m. l. g.
Gönczi István (1885) v.
Gönczi Samu (1893) v.
Gyárfás Albert (1873—74) v. l. mt.
Havadtői Mihály (1882) v.
Hegyí Sándor (1870—72) v. m. l. f. mt.
Jancsó Sándor (1889—91) v. m.
Jánosi Gábor (1876—78) v. m. l. t.
Józsa Zsigmond (1885) v.
Juhász György (1872—75) v. t.
Kelemen Károly (1866—67) m. l. n. f. mt.
Keresztes József (1869) v. m. l. n. g.
Kertész Mózes (1877—78) v. t.
Kiss Albert (1885) v.
Kiss József (1875) v. t.
Kiss Sándor (1887) v.
Köblös István (1879) v. t.
Kolumbán János (1872—74) v. m. l. g. t.
Kónya Dénes (1872—74) v. m. l. f. mt.
Kósa Károly (1877—79) v. m. l. t. mt.
Kovács Elek (1869—70) v. m. l. n. t. tr. mt.
Kovács Imre (1876—78) v. m. l. mt.
Kovács János (1868) v. m. l. f. mt.
Kovács József (1894) v.
Kovács József (1889) v. mt.
Kövér András (1872—73) v. m. l. f.
Kulcsár János (1869—71) v. m. l. t. f. mt.
Lakatos Róbert (1871) t.
Lengyel István (1880—82) v. m. l. t.
Lőrinczy Gábor (1877) v.
Lőrinczy Miklós (1875) v.

- Lőrincz János (1891) v.
Molnár Albert (1870) v. m. l. t.
Molnár János (1876) v.
Nagy Béla (1868, 1871) v. m. l. n. t. mt.
Nagy Imre (1871) v. m. l. f.
Nagy József (1883—84) v.
Nagy Károly (1876) mt.
Orbán Gábor (1879) v. t.
Péter Károly (1889) l.
Révai Pál (1867) v. m. l. mt.
Sándor János (1867—69) v. m. l. n. t. tr.
Sebestyén Ferencz (1895) v.
Simon Zsigmond (1883) v. m. l.
Somkerek Miklós (1866) v. m. l. t.
Somogyi Jenő (1874—76) v. m. l. t. f.
Sükösd Mihály (1894) v.
Szabó Jenő (1888) v.
Szabó Sándor (1877) v.
Szász Béla (1888) f. mt. gr.
Székely Ferencz (1866—67) v. l. n. g.
Szoboszlai Mór (1876) v. l.
Vajda Ferencz (1888) m. l.
Váró Ferencz (1870—71) m. l. n. g. t. mt.
Vásárhelyi Lőrincz (1882—83) v.
Vén Mihály (1882) v. l.
Veress Károly (1884) v.
Veres Sándor (1880) v.
Vinczi Domokos (1879) v. m.
Vitus Lajos (1868) v. m. l. n. g.
Weres Sándor (1868—71) v. m. l. f. t. mt.
Zajzon Károly (1866—67) v. f. mt.
Zayzon Lajos (1886) v. t.

B) A tanulókról.

Létszámuk a harmincz éves időkor legelső évében 1866—67-ben maximum, 545; 1887—88-ban minimum, 320. Az alkotmányos időszak első éveiben 1867-től 1871-ig mindig tulmagas. Így volt ez az ország többi gimnáziumában is akkor, midőn ezek, mint régtől szorongó, hallgatag köpük, egyszerre, mintegy sejdítve a tartós, jó időt, erős rajokat bocsátottak ki magukból. A hetvenes évek elején azonban, midőn hazánk kereskedelme és ipara fejlődni, gazdasága lendülni kezdett, midőn a reál- és szakiskolák egymásután nyíltak és emelkedtek, a helyzet megváltozott mindenütt. Az 1870/71. tanévben nálunk is csak 336 tanuló iratkozott be s e szám közel köre, jelentéktelen apadásokkal vagy emelkedésekkel, ma is normalisnak mondható. 1882/83-ban a létszám esetlegesen 426-ra szökken fel, de ezt azt évet leszámítva, mindig alól marad a 400-on. A beírottak harmincz évi átlaga 386, de ha csak az utóbbi tíz évet vesszük számitásba, az átlag 342-re száll alá. A sepsiszentgyörgyi Mikó-kollégium gimnáziumának VIII. osztályúvá kiegészülte első sorban, az erzsébetvárosi és szamosujvári gimnáziumok egészülő félben volta pedig részben magyarázatot adnak a mi létszámunk újabb alakulásához. 30 év alatt 11584 beiratkozás vala s a beirt tanulók közül sikeresen vagy sikertelenül végezte is a tanévet 10267, évközben kimaradt tehát 1319 (évi átlagban 44), azaz minden beiratkozott 1000 tanuló közül 88. Csak az utóbbi 10 év alatt beiratkozott 3425 tanuló, végezte a tanévet 3156; évközben kimaradt tehát 269 (évi átlag 27), azaz minden beiratkozott 1000 tanuló közül 78. Tekintve, hogy az 1894. évi országos átlag 1000 beirt tanuló után 65 kimaradt tanulót tüntet fel, még mind magasnak kell tartanunk a mi kimaradtjaink számát, mihez azonban magyarázatot ad az a körülmény, hogy még mindig igen sokan

iratkoznak be hozzánk oly elemek, melyek nem szellemi gyarapodásukat keresik, hanem főiskolánk jótékonyágát veszik igénybe, felvételi vizsgálat hiányában enyhén osztályozó elemi iskolai bizonyítványok segélyével. Így érthető, hogy kilépő, kimaradó növendékeink nagy része, nem ritkán fele, az I. osztályra esik, távozásukban azonban semmi sajnálni való.

Az évenkénti létszámot és osztálynépességet a következő táblázat tünteti fel:

Tanév	Beiratkozottak	Év- végiek	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.	VI. o.	VII. o.	VIII. o.
l é t s z á m a										
66/7	528	489	102	70	75	69	71	35	33	34
67/8	545	494	101	76	60	77	61	64	27	28
68/9	540	463	86	78	67	41	68	42	55	26
69/70	540	418	105	60	64	45	36	42	26	40
70/1	408	320	60	76	45	43	26	25	26	19
71/2	336	276	66	49	55	27	25	17	20	17
72/3	346	281	64	51	45	43	23	19	13	23
73/4	347	304	62	50	59	38	30	26	24	15
74/5	371	321	78	53	52	47	23	32	20	16
75/6	377	354	104	57	45	48	38	18	27	17
76/7	385	336	75	86	37	36	37	30	15	20
77/8	339	312	61	66	61	31	27	31	21	14
78/9	357	331	73	52	52	61	28	20	26	19
79/80	352	324	65	60	49	39	51	23	21	16
80/1	369	336	82	56	49	39	31	40	27	12
81/2	391	365	88	66	43	45	38	35	27	23
82/3	426	396	69	92	61	42	37	41	30	24
83/4	384	336	55	48	73	48	41	27	29	15
84/5	372	337	67	44	44	57	43	36	21	25
85/6	346	320	64	50	37	41	48	30	26	24
86/7	364	332	81	54	46	39	32	32	24	24
87/8	320	303	56	46	49	42	37	26	24	23
88/9	347	320	70	53	40	45	41	26	23	22
89/90	338	309	79	54	45	33	35	27	16	20
90/1	363	336	92	71	46	38	27	26	22	14
91/2	366	316	78	57	65	34	23	27	16	16
92/3	329	302	59	62	42	52	28	20	22	17
93/4	341	313	97	40	53	33	34	22	14	20
94/5	323	305	74	65	40	42	27	25	18	14
95/6	334	318	55	64	58	39	39	21	25	17
(február)										
Össz.	11584	10267	2268	1806	1557	1314	1105	885	718	614

Az egyes osztályoknak külön harmincz évi és külön az utóbbi tíz évi *átlagos létszámát* egyfelől az egész gim-

názium népességének, másfelől az ország összes gimnáziumai 1894. évi népességének százalékszámait mellé állítva, nem érdektelen következtetésekre nyújt alkalmat a következő táblázat:

Osztály	Harmincz évi (1867—96) átlagos létszám	Az egész gimnázium 30 évi népességének százaléka	Tíz (1886—95) évi átlagos létszám	Az egész gimnázium 10 évi népességének százaléka	Az ország összes gimnáziumainak népességi százaléka 1894-ben
I.	76	22·09	75	23·76	23·50
II.	60	17·59	55	17·49	18·20
III.	52	15·17	46	14·67	15·30
IV.	44	12·80	40	12·64	12·80
V.	38	10·76	33	10·52	9·30
VI.	27	8·62	26	8·27	8·10
VII.	24	6·99	21	6·50	6·60
VIII.	21	5·98	19	6·15	6·20
Össz.	342	100·00	315	100·00	100·00

Csak az évvégi létszámot tekintve is, párhuzamos osztályok hiányában, *túltömöttség* vala a következő években és osztályokban: 1866—67-ben II. o. (70), III. o. (75), IV. o. (69), V. o. (71); 1867—68-ban II. o. (76), IV. o. (77), V. o. (61), VI. o. (64); 1868—69-ben II. o. (78), III. o. (67), V. o. (68); 1869—70-ben III. o. (64); 1870—71-ben II. o. (76); 1871—72-ben I. o. (66); 1872—73-ban I. o. (64); 1873—74-ben I. o. (62); 1874—75-ben I. o. (78); 1877—78-ban I. o. (61), II. o. (66), III. o. (61); 1879—80-ban I. o. (65); 1881—82-ben II. o. (66); 1882—83-ban II. o. (92), III. o. (61); 1884—85-ben I. o. (67); 1885—86-ban I. o. (64); 1890—91-ben II. o. (71); 1891—92-ben III. o. (65); 1892—93-ban II. o. (62); 1894—95-ben II. o. (65); 1895—96-ban II. o. (64).

Ugy látszik, hogy az első osztály melletti párhuzamos osztály fenntartása állandó szükségesség, sőt ha ez állan-

dóan fennáll, még a második osztály párhuzamosítása is előbb-utóbb el fog következni.

A tanulók főlebb vonulását a következő táblázat tünteti fel:

Tanévek	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.	VI. o.	VII. o.	VIII. o.	Mind a nyolcz osztályt itt végezte
1866/7—1878/4	102	76	67	45	26	17	13	15	5
67/8—74/5	101	78	64	43	25	19	24	16	7
68/9—75/6	86	60	45	27	23	26	20	17	3
69/0—76/7	106	76	55	43	30	32	27	20	9
70/1—77/8	60	49	45	38	23	18	15	14	6
71/2—78/9	66	51	59	47	38	30	21	19	9
72/3—79/0	64	50	52	48	37	31	26	16	10
73/4—80/1	62	53	45	36	27	20	21	12	5
74/5—81/2	78	57	37	31	28	23	27	23	5
75/6—82/3	105	86	61	61	51	40	27	24	16
76/7—83/4	75	66	52	39	31	35	30	15	9
77/8—84/5	61	52	49	39	38	41	29	25	9
78/9—85/6	73	60	49	45	37	27	21	24	9
79/0—86/7	65	56	43	42	41	36	26	24	6
80/1—87/8	82	66	61	48	43	30	24	23	11
81/2—88/9	88	92	73	57	48	32	24	22	8
82/3—89/0	69	48	44	41	32	26	23	20	10
83/4—90/1	55	44	37	39	37	26	16	14	4
84/5—91/2	67	50	46	42	41	27	22	16	7
85/6—92/3	64	54	49	45	35	26	16	17	10
86/7—93/4	81	46	40	33	27	27	22	20	10
87/8—94/5	56	53	45	38	23	20	14	14	7
Összesen :	1665	1333	1118	927	741	609	488	410	175

Leginkább lepadt tehát az 1866—67-ben beiratkozott I. osztályuk létszáma 102-ről a VIII. osztályban 15-re (14·3⁰/₀) és az 1867—68-ban beiratkozottaké 101-ről 16-ra (15·8⁰/₀); ellenben legkisebb létszám-apadás mutatkozik az 1877—78-ban I. osztályba iratkozottaknál: 61-ről 25-re (40·9⁰/₀) és az 1879—80-iki első osztálynál: 65-ről 24-re (36·9⁰/₀.) A nyolczadik osztálynak olyan növendéke, ki mind a nyolcz osztályt itt végezte és pedig ismétlés nélkül, legtöbb vala 1882—83-ban: 16, (az első osztály 105 létszámának 15·2 és a VIII. osztálynak 66⁰/₀-a) és 1879—80-ban; 10, (az első osztály 64 létszámának 15·6, és a VIII. osztálynak 62⁰/₀-a). A számítás alá vonható 22 év — 1866/7—

1887/8. — alatt minden 1000 első osztályos tanulóra 246 VIII. oszt. tanuló esik (az 1894. évi országos átlag: 280), de ezek közül csak 105 olyan, ki az első osztálytól a nyolczadikig megszakítás és ismétlés nélkül volt gimnáziumunk növendéke; ilyen tehát tizből csak egy válik.

Magántanulóink számát alig érdemes említenünk; az utóbbi 15 év alatt beiratkozott 8; ezek közül is 7 csak egy-egy évig, 1 két évig volt ily minőségű növendékünk. *Osztályösszevonás* 15 év alatt főhatóságilag három ízben engedélyeztetett.

A harmincz év alatt beiratkozott és tanévet is végző 10267 tanuló között *haladó* 9367 és *ismétlőként* beiratkozott 900 vala, vagyis minden ezer tanuló közül 87 ismétlő. Évtizedenként az elsőben ezer tanulóra 111, a másodikban 67 és a harmadikban 81 ismétlőként beiratkozott tanuló esett. A négy legutóbbi tanévet tekintve, 1000 tanulóra 75 s csak a folyó 1895—96. tanévben esik 62 ismétlő tanuló, mi már az országos átlagot (58) egészen megközelíti. Legtöbb ismétlő tanuló mindég az I. osztályuk közé iratkozott: 14·2%; magasnak mutatkozik a VII. osztályba iratkozott ismétlők 6·1%-a. A harmincz év alatt 1191 tanuló utasított ismétlésre és 900 közülök, azaz háromnegyedük vissza is tért ide ismételni, mert régebbi szabályzatunk szerint, ha az ismétlésre utasított közszolgálatot tevő (u. n. szolgálta) tanulóvá iratkozott be, bármiféle jótéményben (tandijmentesség, czipó, koszt) részesülhetett, míg ujabban a szabályzat üdvös szigorításával ezek a gimnáziumba nagyobb részt nem való elemek jófórmán kezdenek kiszorulni.*

Az ismétlők számát időközök és osztályok szerint a következő összeállítás tünteti fel:

* L. 61. l.

	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VI I. oszt.	Összesen és átlag
Az 1866/7—1895/6. tanévekben beírt és tanévet is végző tanulók száma:	2268	1806	1557	1314	1105	885	718	614	10267
Ismétlők száma -----	323	153	133	125	80	29	44	13	900
» $\frac{0}{0}$ -a -----	14.2	8.4	8.5	9.5	7.2	3.3	6.1	2.1	8.7

Évtizedenkint:

1866/7—1875/6-ban:

tanulók száma ----	828	620	567	478	401	320	271	235	3720
ismétlők száma ----	140	63	82	74	36	12	5	2	414
» $\frac{0}{0}$ -a -----	16.9	10.1	14.4	15.5	9.0	3.7	1.8	0.8	11.1

1876/7—1885/6-ban:

tanulók száma ----	699	620	506	439	381	313	243	192	3393
ismétlők száma ----	89	56	19	21	18	6	17	2	228
» $\frac{0}{0}$ -a -----	12.7	9.0	3.7	4.7	4.7	1.9	7.0	1.0	6.7

1886/7—1895/6-ban:

tanulók száma ----	741	566	484	397	323	252	204	187	3154
ismétlők száma ----	94	34	32	30	26	11	22	9	258
» $\frac{0}{0}$ -a -----	12.6	6.0	6.6	7.7	8.0	4.3	10.7	4.8	8.1

A *tandij*-fizetésre vonatkozó pontos adataink az utóbbi 15 tanévre vonatkoznak; ez idő alatt

tandijfizető volt - - - - - 2113, azaz 42.9⁰/₀

egész tandijmentes volt - - - 2552 „ 52⁰/₀

féltandijmentes volt - - - - 253 „ 5.1⁰/₀

vagy csak az utóbbi öt tanévet tekintve is

tandijfizető volt - - - - - 816 vagyis 52⁰/₀

tandijmentes volt - - - - - 653 „ 41⁰/₀

féltandijmentes volt - - - - 102 „ 6.5⁰/₀

Tandij alól való mentesítés dolgában akkora jótékony-
ságot, mint a mi gimnáziumunk, nagyon kevés közép-
iskola (Losoncz, Rozsnyó, Trsztena s megközelítőleg Sepsi-
Szent-György) gyakorol a hazában. 1894-ben, míg

az állam rendelkezése alatti középisk.	16·7 ⁰ / ₀	eg. és 9·0 ⁰ / ₀	féltandijm.
„ „ . vezetése	„ „	12·5 ⁰ / ₀	„ 5·9 ⁰ / ₀ „
az ev. ref. egyház főhatósága al. „	9·2 ⁰ / ₀	„	7·0 ⁰ / ₀ „
az ág. ev. „ „ „ „	7·7 ⁰ / ₀	„	5·3 ⁰ / ₀ „
a gör. kel. „ „ „ „	21·7 ⁰ / ₀	„	3·4 ⁰ / ₀ „
volt: addig nálunk	41·5 ⁰ / ₀	„	3·7 ⁰ / ₀ „

vala; tehát a 15 év átlagát tekintve felénél több, az utóbbi
években pedig mindig felét jól megközelítő számban men-
tesítettük tanítványainkat. A tandij összege 1885-ig 6 frt,
1895-ig 12 frt volt; a jelen tanévtől 16 frtra emeltetett.
Sem a helybeliek és vidékiek, sem a felekezetünkhöz tar-
tozók és más felekezetűek között nem teszünk külön-
séget a tandij összegére nézve; főleg az a szempot vezé-
rel: olyan-e a szülők vagyoni helyzete, hogy e terhet is
könnyen, avagy kevésbbé bírja meg, s utóbbi esetben még
kevesbbé érdemesekkel szemben is elnézőbbek vagyunk.
Poroszország középiskoláiban 120 márka a tandij, Ausztriá-
ban 30—50 frt, nálunk, az állam vezetése alatti közép-
iskolákban (az egy méltán gédelgetett Fiume kivételével)
24—40 frt; Bethlen Gábor iskolájában 50⁰/₀ tandijmentes
tanuló mellett is csak 16 forint. A mi, tekintve a pénz
értékcsökkenését és az iskolánkhöz kötött igények fokoza-
tos és természetes szaporodását: semmivel sem nagyobb,
mint volt bármikor.

Anyanyelv szempontjából — nyilatkozik a vallás- és
közoktatásügyi miniszter XXIII. jelentése — „legnagyobb
súlylyal lép fel a magyar elem az ev. ref. egyház főhatósága
alatt álló iskolákban, a hol a tanulók 95·1⁰/₀-a magyar
anyanyelvű.“ Nálunk — az 1885/86—1894/5 tiz évet
véve számítás alapjául — 93·4⁰/₀. Tehát, noha országgrészünk
majd minden vidékén hemzseg a nemzetiségi elem s

különösen vármegyénkben, melynek nemességét s közép birtokos osztályát majdnem egészen eltemették az 1848—49-iki sötét napok, a gyéren maradt kisbirtokosság ivadékaival kivül középiskolát kereső magyarságról alig lehet szó: mégis meg van iskolánknak, e tekintetben is, a maga kálvinista jellege. A „schola Transsylvanica“-t messze földön tekinti erdélyrészi magyarságunk manap is anyaiskolának. Az oláhságot, jó részt, az a lélektani tilalom tartja távol iskolánktól, melyet az 1849. január 8-ára való emlékezés fekete táblájáról olvas le; mégis 5·2% esik erre az elemre is. A német, jobban mondva szász elemre csak 1·4% esik; magyar szóra, rövid időre átlátogató kis csoport.

Nyelvismeret tekintetében, az 1885/86—1894/95. tanéveket végző 3156 tanuló közül, csak magyarul beszélt 1523, vagyis 48·2%; magyarul és oláhul 1195, vagyis 37·8%; magyarul és németül 227, vagyis 7·2%; végül magyarul, németül és oláhul 211, vagyis 6·8%.

Vallás tekintetében a harmincz év alatt tanévet végző 10267 tanuló közül református 8291 vagyis 81·0%; ágostai evangélikus 251 vagyis 2·4%; unitárius 95 vagyis 0·9%; római katolikus 945, azaz 9·2%; görög katolikus 261 azaz 2·5%; görög keleti 230 azaz 2·2%; és izraelita 194 azaz 1·8%.

Ha a nyelv és vallás adatait összevetjük, a statisztika által nyújtott tanulságokból csak azt a következtetést vonhatjuk, hogy nálunk a kálvinista és magyar elem sokkal erősebb, mint hazánk sok más középiskolaiban és hogy az izraelita elem itt még nem hódított annyira, mint hazánk más áldottabb, gazdagabb vidékein.

Ennek igazolására szolgáljon a következő összeállítás, csak az 1893/94. tanévi (a vallás- és közoktatásügyi miniszter XXIII. — legutóbbi — jelentésének éve) adatok alapján:

Anyanyelv tekintetében:

	Magyar	Német	Oláh
Az állam rendelkezése alatti középisk.	71.8	15.3	3.8
Az állam vezetése alatti középisk. - -	77.0	9.4	8.5
Az ország ev. ref. középiskoláiban -	95.3	1.6	2.2
Nálunk - - - - -	93.4	1.4	5.2

Vallás tekintetében:

	Ev. ref.	Ag. ev.	Unit.	R. kath.	G. kath.	G. kel.	Izr.
Az állam rendelkezése alatti középiskolákban	6.2	6.1	0.2	46.1	3.7	4.4	33.4
Az állam vezetése alatti középiskolákban - -	4.4	2.4	0.1	65.2	7.0	4.1	16.6
Az ország ev. ref. középiskoláiban - - - - -	60.6	5.7	0.6	24.7	1.6	1.9	24.7
Nálunk - - - - -	75.3	2.2	2.2	11.1	1.9	4.1	3.2

A szülők lakóhelye szerint, minden tanuló személyét — tekintet nélkül arra, hogy hány osztályt végzett — csak egyszer számítva, úgy találjuk, hogy harmincz év alatt 3733, így egyszer számított tanuló közül

helybeli vala - - - - -	595	vagyis	15.94%
megyebeli vala - - - - -	791	„	21.19 „
más megyebeli vala - - -	2320	„	62.15 „
külföldi - - - - -	27	„	0.72 „

vagy, ha csak az utóbbi tíz év 1885—94. egyszer számított 1314 tanulóját tekintjük

helybeli vala - - - - -	247	vagyis	18.80%
megyebeli vala - - - - -	274	„	20.85 „
más megyebeli vala - - -	782	„	59.52 „
külföldi - - - - -	11	„	0.83 „

városunk szempontjából az adatok tanúsítják azt, hogy ha lakosságának számát átlag 6000-ben vesszük fel, minden tanévben húsz ujonjött tanuló a város fiai közül látogat hozzánk; általában pedig tanuskodnak az adatok a mellett, hogy hazarészünknek még mindég majdnem egész területét szolgálja iskolánk, a mennyiben a tiszta katolikus és távoli Csik, és a majdnem tiszta nemzetiségi s épp oly

távoli Beszterczenaszód és Fogaras kivételével, a többi erdélyrészi megyék magyarsága manap is sűrűn keresi fel a jöttevő „alma mater“-t, sőt az Oláhországba szakadt székely iparosoknak is nem egy fiából alakult itt vissza a haza nem egy jó fia.

Honosság tekintetében különben részletesebb adatokat nyújt a következő összeállítás:

	Harmincz évi (1866/7—1895/6.) létszám.	Százalékokban	Tíz évi (1885/6—1894/5.) létszám.	Százalékokban.
Nagyenyedi	595	15·94	247	18·80
Alsófehérmegyei	791	21·19	274	20·85
Háromszékmegyei	529	14·17	113	8·60
Tordaaranyosmegyei	471	12·62	149	11·33
Marostordamegyei	305	8·17	126	9·59
Kisküküllőmegyei	218	5·84	71	5·40
Hunyadmegyei	176	4·72	34	2·59
Szolnokdobokamegyei	116	3·11	62	4·72
Kolozsmegyei	81	2·17	40	3·05
Udvarhelymegyei	74	1·98	30	2·28
Nagyküküllőmegyei	52	1·39	15	1·14
Brassómegyei	51	1·37	17	1·29
Szebenmegyei	39	1·04	19	1·45
Szilágymegyei	37	0·99	11	0·84
Fogarasmegyei	23	0·62	2	0·15
Beszterczenaszódmegyei	20	0·53	9	0·69
Csikmegyei	7	0·19	3	0·23
Királyhágón tuli	121	3·24	81	6·17
Oláhországi	27	0·72	11	0·83
Összesen	3733	100·00	1314	100·00

A szülők társadalmi állását tekintve a 3733 tanuló szülei közül:

Önálló kisbirtokos, földmives	- - -	1369	azaz 36.67%
Értelmiségi	- - - - -	812	„ 21.75 „
Köztisztviselő (állami, hatósági)	- -	507	„ 13.59 „
Önálló kisiparos	- - - - -	398	„ 10.66 „
Magán és társulati tisztviselő	- - -	161	„ 4.31 „
Önálló kiskereskedő, szatócs	- - -	160	„ 4.29 „
Személyes szolgálatból élő	- - - -	132	„ 3.54 „

Önálló nagybirtokos - - - - -	108	azaz	2.89 ⁰ / ₀
Magánzó, nyugdíjas - - - - -	41	„	1.10 „
Katona - - - - -	26	„	0.70 „
Nagykereskedő, vállalkozó - - - -	11	„	0.29 „
Nagyiparos, gyáros - - - - -	8	„	0.21 „, vala.

Növendékeink jó egyharmada eke után s javarészt keze munkájával élő, szegény kisbirtokos vagy földmives osztály ivadéka; az értelmiséghez tartozók 21.75⁰/₀-át főleg a papi és tanítói rend adja; jelentősebb elem még a köztisztviselőké és kisiparosoké, mely azonban legragyobb részt városunkra esik.

Életkor tekintetében, az utóbbi kilencz tanév adatait véve számítás alapjául, mióta minden tanulótól bekövetelt keresztlevelek állanak rendelkezésünkre, ha minden osztály tanulóit négy korcsoportba osztjuk, és pedig az első csoportba számítjuk azokat, a kik a törvénytiszabta minimális életkorban (I. o. végzésekor 10, II. o. v. 11 stb. év) vannak, a másodikba azokat, a kik egy évvel — a harmadikba, a kik két évvel idősebbek, a negyedikbe pedig, a kik leginkább elkésettek s így túlhaladott életkoruaknak mondhatók: a következő összeállítás

	Nálunk 1886/7—1894/5-ig	Az ország összes közép- iskoláiban 1893/4-ben
I. csoport	8 ⁰ / ₀	19.6 ⁰ / ₀
II. „	31 ⁰ / ₀	34.2 ⁰ / ₀
III. „	30 ⁰ / ₀	26.2 ⁰ / ₀
IV. „	31 ⁰ / ₀	20 ⁰ / ₀

azt tanúsítja, hogy hozzánk általában érettebb koru növendékek iratkoznak be; a minimális életkoruak ⁰/₀-a 11.6-del kisebb, a túlhaladott életkoruak ⁰/₀-a pedig 11⁰/₀-kal nagyobb, mint az országos átlag. E körülmény magyarázatát főleg a szülők polgári állása adja meg, a mennyiben falusi kisbirtokosok és földmivelők gyermekei, szülőik viszonyainál és vagyoni helyzeténél fogva, rendszerint többé-kevésbé elkéssetten lépnek a középiskolába; a mi azonban nem ritkán haladásuk biztosságának válik javára.

A tanulók *óramulasztásaira* nézve a következő összeállításból tizenkét tanév (1883—1895.) tanulságaira lehet következtetni:

	Igazoltan mulasztott órák száma	Igazolatlanul mulasztott órák száma	Egy órát sem mulasztó tanulók száma	mulasztó tanulók százaléka
1883/4. tanév	6076	664	27	8·0
1884/5. „	8905	433	33	10·0
1885/6. „	6281	310	34	10·6
1886/7. „	10545	350	36	10·8
1887/8. „	7328	131	33	10·9
1888/9. „	7668	164	42	13·1
1889/90. „	8552	108	22	7·1
1890/1. „	9737	130	32	9·8
1891/2. „	9926	33	35	11·8
1892/3. „	6289	43	68	22·5
1893/4. „	7242	89	57	16·3
1894/5. „	6698	41	66	21·6

Az igazoltan mulasztott órák számezreinek hullámzásából az egyes tanévek kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb egészségügyi viszonyaira következtethetünk; évi 6—8000 igazolt óramulasztás egészséges, főleg járványmentes esztendőkre esik; a 8000-en felüli igazolt óramulasztások difteritisz, himlő vagy influenza által látogatott éveket jeleznek. Az igazolatlanul mulasztott órák számának folytonos csökkenése épp úgy, mint az egy órát sem mulasztó tanulók számának állandó növekvése a lélekismeretes számontartás kedvező eredményeinek tekinthetők. Egyébként csak a négy utóbbi tanév eredményét tekintve, 100 tanuló közül egész tanévben egyetlen órát sem mulaszt 18; a többiek mindenikére esik 29·6 igazolt és 0·2 igazolatlan óramulasztás; más oldalról nézve

az ország összes gimnáziumainak átlaga szerint 100 igazolt órára 1·6 nem igazolt óra esik; az ország összes gimnáziumának átlaga szerint 3·5; nálunk pedig 0·7.

Magaviselet tekintetében az egészséges szigor alkalma-

zását és a morális körülmények kellő mérlegelését tanusítják a következő összeállítás 12 évre visszamenő adatai:

	Jó magavise- letűek	Szabályszerűek	Kevésbé szabályszerűek	Rossz magaviseletűek
	s z á z a l é k a			
1883/4 tanévben	93·4	6·0	0·6	—
1884/5 „	76·5	19·6	3·6	0·3
1885/6 „	72·8	25·0	2·2	—
1886/7 „	62·0	28·9	7·9	1·2
1887/8 „	68·8	28·9	2·3	—
1888/9 „	79·1	18·4	1·9	0·6
1889/90 „	71·5	22·7	4·5	1·3
1890/1 „	67·3	28·3	3·8	0·6
1891/2 „	67·4	30·7	1·9	—
1892/3 „	73·1	23·9	3·0	—
1893/4 „	67·8	28·6	3·3	0·3
1894/5 „	72·7	24·0	3·3	—
12 évi átlagban	72·8	23·7	3·2	0·3
Az ország összes gimnáziumainak 1893/4 évi átlaga	71·7	27·2	1·1	—
Az orsz. össz. ref. gimnáziumainak 1893/4 évi átlaga	75·8	22·2	2·0	—

A fegyelmi esetek rovatai szerint a számítás alá vett 12 tanév alatt *igazgatói megróvásban részesült* 172 tanuló, azaz minden 100-ból hat; *tanárkari megróvásban részesült* 41, azaz minden 1000-ből tizenöt; *eltanácsoltott* 13, azaz minden 1000-ből öt, *kizáratott* 3, azaz 1000-ből egy.

Előmenetelüket tekintve a harmincz éves időkor első harmadában, ennek elbírálásánál kétségkívül sokkal enyhébb mérték alkalmaztatott, mint ma. Akkor a mai jeles foknak megfelelő, kitünő tanulók száma az osztályozott tanulók számának átlag legalább is 12·5⁰/₀-a; míg a bukott tanulók száma a tanévet végzőknek átlag csak 9⁰/₀-a; holott csupán az 1894/95-iki tanévünk eredményére tekintve, a jelesek száma csak 5·6⁰/₀-ot tett; a bukottaké pedig

24⁰/₀-ra emelkedett. Az osztályozás igazságos szigora tehát oly mértékben fokozódott, hogy annál fogva elmondhatjuk, hogy a tanügyi kormány koronkénti, szigorubb mérték alkalmazását sürgető felhívásai nem nekünk szólottak. Különben e tekintetben is igen érthetően beszél a statisztika. Az 1883/84—1894/95. tanéveket három éves időkörekre osztva:

Tanévekben	Minden tárgyból jeles előmenetlű vala	Minden tárgyból jó előmenetlű vala	Minden tárgyból elégséges előmen. vala	Egy tárgyból elégtelen	Két tárgyból elégtelen	Több tárgyból elégtelen
1883/4 – 1885/6	10 ⁰ / ₀	13 ⁰ / ₀	49 ⁰ / ₀	14 ^c / ₀	4 ⁰ / ₀	10 ⁰ / ₀
1886/7—1888/9	5 „	11 „	54 „	13 „	6 „	11 „
1889/90—1891/2	4 „	12 „	57 „	13 „	5 „	9 „
1892/3—1894/5	5 „	15 „	56 „	12 „	4 „	8 „
A 12 év átlagában	6 „	13 „	54 „	13 „	5 „	9 „

Hogy az előmeneteli eredmény ennél is tüzetesebb képet adjon, szerkesztjük az 1886/7—1894/5, kilencz tanév adataiból a következő összeállítást:

Osztályban	Osztályoztatott	Jeles	Jó	Elégséges	Egy tárgyból elégtelen	Két tárgyból elégtelen	Több tárgyból elégtelen
I.	686	22	91	347	87	39	100
II.	522	27	49	327	63	20	36
III.	426	20	49	260	40	20	37
IV.	358	20	36	202	57	14	29
V.	284	10	50	130	48	14	32
VI.	231	11	37	125	31	11	16
VII.	178	7	26	96	23	13	13
VIII.	170	13	26	112	10	5	4
Összesen	2855	130	364	1599	359	136	267

Legkönnyebb áttekintést enged a következő szembe-
 állító összefoglalás:

	1886/7-től 1894. 5- ig nálunk jeles vagy jó	1893. 4-ben az or- szág összes gim- náziumaiban jeles vagy jó	1886/7—1894. 5-ig nálunk elégséges	1893. 4-ben az or- szág összes gim- náziumaiban elégséges	1886/7—1894. 5-ig nálunk bukott	1893. 4-ben az or- szág összes gimnáziumaiban bukott
1000 I.	165	247	506	477	329	276
„ II.	146	281	626	497	228	221
„ III.	162	255	610	529	228	215
„ IV.	156	243	564	563	280	194
„ V.	211	257	451	511	334	232
„ VI.	208	299	541	545	251	156
„ VII.	185	308	539	540	276	152
„ VIII.	229	327	659	614	112	59

oszt. tan. közül

Ha ez adatok megfigyelője túlságos szigort olvasna
 ki belőlük, jusson eszébe az a már felemlített körülmény,
 hogy iskolánk gazdag és jótékony alapítványai, a törekvők
 és szorgalmasok mellett, sok beválni nem tudó, selejtes
 elemet is hoznak hozzánk.

* * *

Az *érettségi vizsgálatok* — mint német plánta — iránt
 egyházkerületünk tanügye a hatvanas években határozott
 idegenkedést tanusított. A „Szervezeti Javaslat“ egyenesen
 feleslegeseknek nyilvánítja, de mert a tanügyi hatalom az
 egyetemek látogathatásához sine qua non feltételül köté,
 iskoláinknak alkalmazkodniok kelle s így mindég és pedig
 kellő szigorral tartattak meg. 1884-ig rendes, javító és
 ismétlő érettségi vizsgálatok mindég egyházfőtanácsi, ille-
 tőleg igazgatótanácsi biztos elnöklése mellett tartattak;
 1884 óta melléjük járul a kormányképviselő is.

Harmincz év alatt érettségi vizsgálatra jelentkezett

587 tanuló; legtöbb, 36, 1869—70-ben; legkevesebb, 12, 1880—81-ben; átlag évenként 19. A jelentkező tanulók közül írásbeli vizsgálat alapján ismétlésre útasított 35 tanuló, vagyis 5·9⁰/₀. Írásbelit sikerrel állott 552 (94⁰/₀), szóbelit is sikerrel 486 (82·8⁰/₀). A szóbelire bocsátottak között jelesen érett 98, azaz 17·7⁰/₀ (csak az utóbbi tíz év alatt 9·1⁰/₀-ra száll alá); jól érett 128, azaz 23·2⁰/₀ (az utóbbi tíz év alatt is majdnem ennyi: 23·4⁰/₀); egyszerűen érett 260, azaz 47·1⁰/₀ (az utóbbi tíz év alatt 54·8⁰/₀); javító vizsgálatra útasított 40, azaz 7·2⁰/₀ (az utóbbi tíz év alatt 10⁰/₀); ismétlő vizsgára útasított 26, azaz 4·7⁰/₀ (az utóbbi tíz év alatt 4·5⁰/₀). Az ismétlő vizsgát megkísérlők közül 11 végleg elútasított.

Pályaválasztásra vonatkozó adataink csak 1875—76-tól jegyezzük; azóta 325 növendékünk nyert érettségi bizonyítványt, kik a következő pályákra oszlottak:

papi pályára szándékozott	- - - - -	86	azaz	26·4 ⁰ / ₀
jogi	" "	72	"	22·2 "
kisebb hivatalnoki pályára	- - - - -	42	"	12·9 "
tanári pályára szándékozott	- - - - -	35	"	10·8 "
orvosi	" "	32	"	9·9 "
gazdasági	" "	17	"	5·2 "
erdészeti	" "	14	"	4·3 "
katonai	" "	12	"	3·7 "
mérnöki	" "	11	"	3·4 "
bányászati	" "	2	"	0·6 "
kereskedelmi	" "	2	"	0·6 "

az a körülmény, hogy a manap szegényebbnek tekintett (papi, tanári, kisebb hivatalnoki) pályákra az éretteknek több, mint fele szándékozott, ismét rámutat azokra a társadalmi rétegekre, honnan növendékeink nagyobb része ered.

C) *Tanterv; tankönyvek.*

Felvett időkörünk tizenkilencz előbbi évében (1866—1884) az erdélyi ev. ref. főtanodák rendezésére nagy

tanulmánynyal megállapított u. n. „Szervezeti Javaslát“ (Kolozsvár 1861) tanterve, tizenegy utóbbi évében (1885—1896) pedig a magyarországi ev. ref. egyház tanintézeteire az egyetemes konvent által megállapított tanterv volt irányadó. Előbbinek alapelvei:

1. A tanítványokból leginkább azok szemelendők ki, azokra teendő nagyobb súly, melyek a növendék *összes szellemi erőinek kiképzésére*, az öngondolkozás, öntevékenység fejtésére leginkább alkalmasak.

2. A kiszemelt tanítványok oly mérvben s oly szerves fokozatosságban adandók az egymással összefüggésben álló s egymást kiegészítő évfolyamokban, hogy a növendék lelke se *tulterhelve*, se a szétforgácsolással *eltompítva* ne legyen.

3. A gimnázialis osztályokban ugyan az úgynevezett *humániorákra* teendő a fősúly, de miután a mi közép-tanodáink nemcsak a szigoruan tudományos pályára készülők pitvara, hanem az alkotmányos haza másnemü képzettséget igénylő gyermekeinek (gazdák, kereskedők, néptanítóságra készülők stb.) is intézete, a *reáliákból* is az általános műveltségre, a szellem minden oldalu képzésére, önmunkásság fejtésére szükséges elemekre is lehető figyelem fordítandó, úgy, hogy a növendékek lelke képzettséget nyerjen a rendszeres tudományok felfogására.

4. A tanórák száma akként szabandó meg, hogy egyfelől a tanulók tulterhelve vagy önmunkásságukban rövidítve ne legyenek, másfelől a penzumok eltanítására is elegendő idő maradjon. És pedig hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken 5—5 óra, szerdán és szombaton az I—VI. osztályban 4—4 óra, a VII—VIII. osztályban 3—3 óra.

Ez elvek elismerik tehát, hogy legfőbb súly az *anyanyelv* mellett a *classicus latin és hellén* s „a műveltségre oly fontos“ *német nyelv* tanítására helyezendő, de a

reáliákra is kellő figyelem fordítandó. Ehhez képest, a testgyakorlás, ének és szépírás tekinteten kívül hagyásával, *humániorákra* 140 (68⁰/₀), *reáliákra* pedig 65 óra (32⁰/₀) állapított meg. A konventi tanterv a *humániorák* óráit 148-ra (70⁰/₀) emelé s a *reáliákeit* 62-re (30⁰/₀) szál-
lítá. Az állami — 1887. évi — tanterv a *humániorák* 153 órájával (71⁰/₀) a *reáliák* 61 óráját (29⁰/₀) állítja szembe.

A „Szervezeti Javaslat“ tantervének a konventi tantervtől jelentősebb különbözései a következők:

1. a *magyar nyelvi* oktatás tekintetéből az I—II. osztályokban megelégszik heti 3—3 órával, a *magyar irodalminak* nem ad helyet a VII. osztályban, s heti 2 órát szűken szab ki részére a VIII. osztályban;

2. a *latin irodalomra* a VII. és VIII. osztályban csak 2—2 órát szán;

3. a *német irodalom* megismerését a VII. és VIII. osztályosok önmunkásságának feladatává teszi; a német nyelvi oktatást pedig a III—VI. osztályok közt egyenlőtlenül hullámzó heti órákra osztja be;

4. a *történelmi* oktatást csak a IV. osztályon kezdi, s a VI. osztályban szünetelteti;

5. a *természettani földrajzot* a VI. osztályba útalja, a *természettant* pedig — hogy az algimnáziumból kilépő növendéknek is legyenek elemi ismeretei — a IV. és VIII. osztályok közt osztja meg;

6. a *természettudományi* oktatás javára irányítása tekintetében leginkább eltér a mai akár konventi, akár állami tantervtől, mert míg ezek ma a gimnázium derekán, a IV—VI. osztályokban, összesen 9—8 órával megelégsznek, addig a „Szerv. Jav.“ tanterve csak az elemi ismeretekre a három alsó osztályban 8 órát fordít, a két felső osztályban pedig tudományosabb tárgyalásra még 9-et s így összesen 17 heti órát szán;

7. a *menyiségtan* átlagos heti óraszámában jelenté-

keny eltérés nincs, de beosztásában figyelemre méltó, hogy a VIII. osztályból egészen kivonva, — a ma három (VI—VIII.) osztály közt megoszló 9 órát a VI. és VII. osztályba halmozza 4 és 5 órával;

8. a *rajzoló geometriát* mai alakjában nem ismeri; a rajzoktatás a szabadkézi rajz körén belül mozgott;

9. a bölcsészeti tudományok körében a *philosophiai propaedeutikával*, melyre a VII. osztályban 4 órát szab, nem elégszik meg; tárgyalja még heti 5 órán a VIII. osztályban a nevelés- és oktatástant is — 1875-ig.

Egyébiránt kisebb számbeli eltéréseket is pontosan tüntet fel az itt következő táblázat, melynek dölt számsorai az 1861. évi, egyházkerületi —, vastag számsorai az 1884. évi, konventi — és rendes számsorai az 1887. évi, állami tanterv heti óráit tüntetik fel:

Tantárgyak	O s z t á l y o k								Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Vallás	2	2	2	2	2	2	1	2	15
	2	2	2	2	2	2	2	2	16
	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Magyar	3	3	3	3	3	3	—	2	20
	4	4	3	3	3	3	3	3	26
	6	5	3	4	3	3	3	3	30
Latin	8	7	6	5	5	5	2	2	40
	7	7	6	6	6	6	4	4	46
	7	7	6	6	6	6	6	5	49
Görög	—	—	—	—	7	6	3	3	19
	—	—	—	—	5	5	5	5	20
	—	—	—	—	5	5	5	4	19
Német	—	—	8	6	3	4	—	—	21
	—	—	4	4	3	3	2	2	18
	—	—	4	3	3	3	3	2	18
Történelem	—	—	—	3	3	—	5	5	16
	—	—	3	3	3	3	3	3	18
	—	—	4	3	3	3	2	3	18

Tantárgyak	O s z t á l y o k								Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Földrajz	3	4	—	—	—	2	—	—	9
	3	3	3	—	—	—	—	—	9
	4	4	2	—	—	—	—	—	10
Természetrajz	3	3	2	—	—	—	6	3	17
	—	—	—	3	3	3	—	—	9
	—	—	—	3	2	3	—	—	8
Természettan	—	—	—	4	—	—	—	4	8
	—	—	—	—	—	—	4	4	8
	—	—	—	—	—	—	4	4	8
Mennyiségtan	3	3	3	3	3	4	5	—	24
	4	4	3	3	3	3	3	3	26
	3	4	3	3	4	3	3	2	25
Mértani rajz	2	2	2	1	—	—	—	—	7
	3	3	2	2	—	—	—	—	10
	3	3	2	2	—	—	—	—	10
Philos. propaedeutika	—	—	—	—	—	—	4	5	9
	—	—	—	—	—	—	2	2	4
	—	—	—	—	—	—	—	3	3
Testgyakorlás	3	3	3	3	3	3	—	—	18
	2	2	2	2	2	2	2	2	16
	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Szépirás	2	2	—	—	—	—	—	—	4
	2	2	—	—	—	—	—	—	4
	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Ének*	2	2	2	1	—	—	—	—	7
	2	2	2	2	1	1	1	1	12
	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Órák száma	31	31	31	31	29	29	26	26	234
	29	29	30	30	31	31	31	31	242
	28	28	28	28	30	30	30	30	232
Tárgyak száma	10	10	9	10	8	8	7	8	—
	9	9	10	10	10	10	11	11	—
	8	8	9	9	9	9	9	10	—

* Az államnál nem kötelező tárgy.

Tanterveinktől gimanáziumunk oktatása lényegesen sohasem tért el; időszerű szükség esetén ideiglenesen óraszámok leszállítottak, két osztály együtt hallgatott bizonyos tárgyakat, de az ideiglenes helyzet megszüntetésére mindig kellő időben tétettek lépések. A tanítás anyagának méretei és aránya azonban, gyakran egyes iskoláink, más-kor főhatóságaink, kezdeményezésére nem ritkán változtak, minden esetben a tanítás ügyének javára.

Rendkívüli tárgyakként állandóan tanítottak a *francia nyelv, szabadkézi rajz, műének és zene*. A francia nyelvben oktatást nyert az utóbbi tíz év alatt 193 növendékünk, szabadkézi rajzban 536, — műénekekben 847 — és zenében 266 tanuló. Az *angol nyelv* elemeivel megismerkedett az utóbbi hét év alatt 18 tanuló. A *gyorsírásra* is szívesen jelentkeztek, mikor jártas segéderővel rendelkezünk, az utóbbi tíz év közül hatban összesen 70-en. A *vivást* gyakorolták 1886—87-ben 24-en, s miután ifju tornatanárunk ujabban ebből is képesítést szerzett, jövőre állandóan rendezhetünk be gyakorló folyamatokat.

Tankönyvek tekintetében tanári karunk mindig megfontolt konzervatív irányt vallott magáénak; az egyszer elfogadott és kipróbált tankönyvek többnyire huzamos ideig voltak használatban s csak a valóban jobbnak engedték át helyüket. A legtöbb szülő szükös anyagi viszonyai már magukban kizárták a különösebb ok nélkül való tankönyvváltoztatást. E tekintetben elégnek tartjuk egy táblázat és egy összeállítás közreadását; előbbi feltünteti, hogy az egyes tárgyakban és osztályokban, harmincz év alatt, hányféle tankönyv forgott a tanulók kezén, utóbbi azoknak a tankönyveknek sorozatát adja, melyek tárgyak és osztályok szerint egy huzamban legtovább voltak használatban.

Hányféle tankönyv volt használatban 1866 - 67-től máig az egyes osztályokban és egyes tárgyakban?

T a n t á r g y a k	O s z t á l y o k							
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
<i>Vallás.</i> A VII. osztályban 1875/6—1878/9 és 1885/6—1895/6.	3	2	2	1	6	3	4	5
<i>Magyar.</i> A VII. oszt.-ban 1879/80 óta. A VIII. oszt.-ban 1866/7—1879/8 és 1884/5 óta.	6	4	3	2	4	4	2	2
<i>Latin.</i>	4	5	6	6	*—	—	—	—
<i>Görög</i>	—	—	—	—	4	4	*—	—
<i>Német.</i>	—	—	5	4	*—	—	—	—
<i>Történelem</i> III. és VI. oszt.-ban 1884/5 óta.	—	—	3	3	3	2	3	4
<i>Földrajz.</i> III. oszt.-ban 1884/5 óta. VI. oszt.-ban 1883/4-ig. VII. oszt.-ban 1885/6 óta.	4	5	3	—	—	2	1	—
<i>Természetrajz.</i> I—III oszt.-ban 1883/4-ig. IV—VI. oszt.- ban 1884/5 óta. VII—VIII. oszt.-ban 1884/5-ig	3	4	6	2	2	2	5	3
<i>Természetan.</i> IV. oszt.-ban 1883/4-ig. VII. oszt.-ban 1884/5 óta.	—	—	—	3	—	—	1	1
<i>Vegytan.</i> VII. oszt.-ban 1883/4-ig.	—	—	—	—	—	—	2	—

* Az iskolai auktorok nem vették számításba.

T a n t á r g y a k	O s z t á l y o k							
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
<i>Számтан.</i> VIII. oszt.-ban 1883/4 óta.	6	4	7	5	4	4	2	1
<i>Mértan.</i> III—IV. oszt.-ban 1883/4-ig VIII. osztban 1883/4 óta.	—	—	2	3	2	2	1	1
<i>Mértani rajz.</i> I—IV. oszt.-ban 1884/5 óta	1	1	1	1	—	—	—	—
<i>Bölcsélet.</i>	—	—	—	—	—	—	5	4

Az egy huzamban legtovább használatban állott tankönyvek sorozata.

1. Vallás.

- I. o. Baló Bénéjámín: Keresztyéntan. Használatban volt (1866/7—1881/2) - - - - - 15 évig
- II. o. Nagy Péter: Konfirmációi nagyobb káté (1880/1—1895/6) - - - - - 16 „
- III. o. Nagy Péter: Konfirmációi nagyobb káté (1867/8—1895/6) - - - - - 29 „
- IV. o. Nagy Péter: Konfirmációi nagyobb káté (1866/7—1895/6) - - - - - 30 „
- V. o. Pálffy József: A keresztyén anyaszentegyház története (1885/6—1895/6) - - - - - 11 „
- VI. o. Z. Bodola S., Garda J.: Keresztyén hittan (1866/7—1870/1, 1882/3—1895/6) - - - 19 „
- VII. o. Szász Domokos: Vallásos eszmék története (1888/9—1895/6) - - - - - 8 „
- VIII. o. Farkas József: A magyar protestáns egyház története (1882/3—1895/6) - - - - 14 „

2. Magyar.

I. o. Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtan (1880/1—1889/90)	10 évig
II. o. Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtan (1881/2—1893/4)	13 „
III. o. Imre Sándor: Magyar mondattan (1866/7—1881/2)	16 „
IV. o. Imre Sándor: Magyar mondattan (1866/7—1886/7)	20 „
V. o. Névy László: Az írásművek elmélete (1871/2—1882/3)	12 „
VI. o. Névy László: Az írásművek elmélete (1871/2—1883/4)	13 „
VII. o. Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom története (1880/1—1895/6)	16 „
VIII. o. Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom története (1884/5—1895/6)	12 „

3. Latin.

I. o. Mihályi Károly: Palaestra grammaticae latinae (1867/8—1878/9)	11 évig
II. o. Mihályi Károly: Altera grammaticae latinae palaestra (1867/8—1878/9)	12 „
III. o. Mihályi Károly: Svada romana (1867/8—1879/80)	13 „
IV. o. Mihályi Károly: Svada romana (1867/8—1883/4)	17 „

4. Görög.

V. o. Koch Ernő: Görög nyelvtan (1872/3—1883/4)	12 évig
VI. o. Kurtius, Kurtius-Kiss: Görög nyelvtan és mondattan (1867/8—1881/2)	15 „

5. *Német.*

III. o. Hoffmann Mór: Német nyelvtan és olvasókönyv (1880/1—1891/2)	12 évig
IV. o. Hoffmann Mór: Német nyelvtan és olvasókönyv (1881/2—1892/3)	12 „

6. *Történelem.*

III. o. Török István: Magyarország történelme (1887/8—1893/4)	7 évig
IV. o. Szilágyi Sándor: Egyet. történet (1866/7—1883/4. és 1887/8—1892/3)	24 „
V. o. Szilágyi Sándor: Egyet. történet (1866/7—1883/4)	18 „
VI. o. Batizfalvi István: Egyet. történet (1884/5—1893/4)	10 „
VII. o. Batizfalvi István: Egyet. történet (1885/6—1894/5)	10 „
VIII. o. Ribáry-Mangold: Magyarország történelme (1884/5—1893/4)	10 „

7. *Földrajz.*

I. o. Brassai Sámuel kéziratai szerint Kovácsi Antal (1866/7—1883/4)	18 évig
II. o. Brassai Sámuel: Természeti földiratának 2-ik vagyis polgári része. Irta Buzogány Áron (1867/8—1883/4)	17 „
III. o. Schmidt Ágost: Fizikai földrajz (1885/6—1895/6)	11 „
VI. o. Löte Lajos kéziratai szerint: Math. és fizikai földrajz (1872/3—1883/4)	12 „
VII. o. Scholtz Albert: Politikai földrajz (1885/6—1895/6)	11 „

8. *Természetráajz.*

I. o. Pokorny, Pokorny-Dékány: Az állatország természetrajza. (1866/7—1869/70. és 1873/4—1883/4.)	15 évig.
II. o. Pokorny, Pokorny-Dékány: Állattan, növénytan (1866/7—1883/4.)	18 „
III. o. Pokorny-Dékány: Ásványtan (1873/4—1883/4.)	10 „
IV. o. Roth Samu: Ásvány-, kőzet- és földtan alapvonalai (1884/5—1895/6.)	12 „
V. o. Roth Samu: Növénytan (1884/5—1895/6.)	12 „
VI. o. Roth Samu Állattan (1884/5—1895/6.)	12 „
VII. o. Koch Antal: Ásványtan (1878/9—1883/4.)	6 „
VIII. o. Thomé-Paszlavszy: Az állattan kézikönyve (1875/6—1881/2.)	7 „

9. *Természettan.*

IV. o. Greguss Gyula: Természettan (1871/2—1883/4.)	13 évig.
VII. o. Fehér Ipoly: Kísérleti természettan (1884/5—1895/6.)	12 „
VIII. o. Fehér Ipoly: Kísérleti természettan (1873/4—1895/6.)	23 „

10. *Vegytan.*

VII. o. Nendtwich és Roscoe-Lengyel: Vegytan, mindkét tankönyv 6—6 évig (1872/3—1877/8. és 1878/9—1883/4.)	12 évig.
--	----------

11. *Számntan.*

I. o. Mocznik-Szász: Számntan (1871/2—1884/5.)	14 évig.
II. o. „ „ „ „ „	14 „
III. o. Mocznik-Schmidt: Számntan (1885/6—1893/4.)	9 „

IV. o.	Mocznik-Klamarik: Számtan (1884/5—1893/4.)	10 évig
V. o.	” ” ” ” ” ”	10 ”
VI. o.	” ” ” ” ” ”	10 ”
VII. o.	” ” ” (1878/9—1895/6.)	18 ”
VIII. o.	” ” ” (1884/5—1895/6.)	12 ”

12. Mértan.

III. o.	Ábel Károly: Mértan (1871/2—1883/4)	13 évig
IV. o.	Ábel Károly: Mértan (1871/2—1883/4)	13 ”
V. o.	Ábel Károly: Mértan (1870/1—1895/6)	26 ”
VI. o.	Ábel Károly: Mértan (1867/8, 1870/1— 1895/6)	27 ”
VII. o.	Ábel Károly: Mértan (1872/3—1895/6)	24 ”
VIII. o.	Ábel Károly: Mértan (1883/4—1895/6)	13 ”

13. Mértani rajz.

I. o.	Landau-Wohlrab: Rajzoló geometria (1884/5— 1895/6)	12 évig
II. o.	Landau-Wohlrab: Rajzoló geometria (1884/5— 1895/6)	12 ”
III. osztály.	Landau-Wohlrab: Rajzoló geometria (1884/5—1895/6)	12 ”
IV. osztály.	Landau-Wohlrab: Rajzoló geometria (1884/5—1895/6)	12 ”

14. Bölcsészet.

VII. o.	Mihályi K.: Lélektan (1872/3—1879/80)	8 évig
VIII. o.	Mihályi Károly: Bevezetés a filozófiába (1872/3—1881/2)	10 ”

* * *

A középiskolai törvény hatásáról gimnáziumunkra részletesen beszámolni sorainknak nem célja. Alkalmazkodtunk mindenben. Az anyagiakban kormányzó testületeink

jóakaró áldozatkészsége, a szellemiekben tanárkarunk buzgalma segített meg. Mindkettőt kísérte úgy a tanügyi kormány, — mint az egyházi főhatóság ismételt elismerése. Ebben az irányban haladni ezután is kedves kötelességünk, és hiszszük, hogy ez irányt méltánylással fogja feljegyezni főiskolánk „jövő századbeli krónikása“ is.

IV. Tanítóképző intézet, gyakorló és elemi iskola.

A) *Tanítóképző.*

1. Alapítás.

Erdélyrészi ref. egyházkerületünknek külön tanítóképző intézete a jelen század első felében még nem volt. A leendő iskolamesterek egyenlő képzésben részesültek a gimnázium felett állott lycealis tanfolyamon azokkal, a kik ennek végzése után jogi vagy theologiai tudományok hallgatására mentek. Ezen állapot visszásságát érezték ugyan főhatóságaink, sőt már 1837-ben arra hívta föl az Egyházi Főtanács zsinati határozat folytán a főiskolákat, hogy a leendő iskolamestereket a többi diákoktól külön tanításban részesítsék; de a fölhívásnak a főiskolák vonakodása és akkori szervezete miatt nem lőn fogantatja, s maradt minden a régi állapotban!

Midőn azonban az *Organisations-Entwurf* megszüntette a nyolcz osztályu gimnázium szervezése által a főiskolai lyceumok azon évfolyamait, melyekben a tanulók (köztük a leendő tanítók is) paedagogiai képzettségöket szerezték vala: anyaszentegyházunkra nézve is elérkezett a tanítóképzésről való gondoskodás komoly pillanata.

A kezdeményezést Salamon József theologiai tanár tette az 1851. október 12-én Kolozsvárott megnyílt Köz-zsinaton, azon kimerítőleg megokolt indítvánnyal, hogy erdélyi anyaszentegyházunkban állíttassék egy teljes theologiai seminarium két előkészítő, — és két tisztán theologiai évfolyammal; és egy „a nép vallásos erkölcsi művelésére leghatályosabban befolyó“ iskolatanító-képezde; a két intézet számára pedig küldessék ki Németországba két ifju ember, kik közül egyik *orientalistának*, — a másik az iskola-tanító *képezde igazgatójának* képezze ki magát.

Salamon József indítványát a zsinat mindkét intézetre nézve nemcsak elfogadta, hanem azokat *sajátjának* is nyilvánította; egyuttal a két intézet felállítására és berendezésére vonatkozó javaslattételre a főtanácsi és zsinati vegyes bizottságba tagokul kiküldötte a maga részéről Basa Mihályt, Király Mihályt, Péterfi Józsefet, a kolozsvári egyház papjait és a kolozsvári kollégium tanárait, azon utasítással, hogy figyelembe vévén az egyházmegyék és főiskolai elüljáróságok véleményeit, nem különben Salamon József tanárnak is részletekbe vágó javaslatát, készítsenek a főtanácsi biztosokkal együtt egy olyan czélszerű tervezetet, a mely lehető gyorsan életbe léptethető legyen; az Egyházi Főtanácsot pedig atyafiságosan fölkérte a maga biztosainak hasonló utasításokkal leendő kiküldésére és mindazon rendelkezések hatályos eszközzésére, melyek által a két intézet megnyitása már az 1852—53. tanév kezdetével lehetővé váljék.

A bizottság, melybe főtanácsi tagokul Incze Mihály, Zeyk József, Zeyk Károly és Gáspár János küldetének ki, utasításához képest számba vette a különböző egyházmegyék és főiskolai elüljáróságok részéről beterjesztett véleményeket; s miután az ellentétes nézetek és fölmerült anyagi hiányok miatt azon meggyőződésre jutott, hogy egy teljes papi seminariumot és azzal kapcsolatban egy tanítóképezdét oly terjedelemben, a mint a két intézet tervezve vala, létesíteni nem lehet: erre vonatkozó memorandumát 1852. jul. 22-én azon javaslattal terjesztette az Egyházi Főtanács elé, hogy legalább a tanítóképzés égető szükségén kellene valamely ideiglenes intézkedés által segíteni, mi végre legalkalmasabbnak mutatkoznék Kolozsvártt tenni kísérletet a tanítóképzés „praktikumával”; a szükségletek fedezésére pedig az egyházközségektől gyűlt ujévi garasos ajándék-péNZ évbeli tőkéjének folyó kamatai lennének ideiglenesen fordíthatók.

Ezen javaslatot az Egyházi Főtanács 1852. augusztus 9-én tartott ülésében beható tárgyalás után helyesléssel fogadta és a kísérletképen felállítandó képezde megnyitását Kolozsvártt 1853. elejére elrendelte. Minthogy azonban a garasos pénztári töke folyó kamatai a szükségletek fedezésére nem valának elégségesek; másfelől a tanulók élelmezéséről s így legalább ösztöndijakkal való segélyezéséről és jutalmazásáról is okvetlenül kelle gondoskodni: Egyházi Főtanácsunk az e végre szükséges alapokat a hivek adakozása és az egyházközségek áldozatkészsége útján kívánta előteremteni. E célból lelkes fölhívás kíséretében aláírási ivateket bocsátott ki, fölkérván egyuttal Bodola Sámuel helyettes püspököt is a nemes cél támogatására egy főpásztori levél kibocsátása által.

Ilyen előzmények után nyílt meg egyházkerületünk tanítóképezdéje 1853. január havában Kolozsvártt a ref. kollégium kebelében. S mire a rövid próbaév közmegelegedést keltő sikerrel lejárt, a főtanácsi fölhívás és püspöki pásztorlevél hatásának is elismerésre méltó sikere vala konstatálható.

Adakoztak:

1. Széki gróf Teleki Domokos felajánlott öt évre évenkénti 100 ezüstforintot. 2. A vajdahunyd-zarándi egyházmegye alapítványképen 206 magyar forintot és 75 dénárt; évenként fizetendőleg 240 magyar forintot és 50 dénárt. 3. Az enyedi egyházmegye alapítványképen 207 magyar forintot és 45 dénárt; évenként fizetendőleg 57 magyar forintot és 79 dénárt. 4. A dézsi egyházmegye 105 magyar forintot, — és a kolozskalotai 144 magyar frtot és 50 dénárt, mindkettő évenként fizetendőleg. 5. A kémeri egyházközség alapítványképen 150 magyar forintot. 6. Minden declaratio nélkül felajánlott a kisküküllői egyházmegye 116 magyar forintot és 50 dénárt; a nagyszebeni egyházmegye 116 magyar forintot és 50 dénárt; a gyula-

fehérvári egyházmegye 125 magyar forintot; az erdővidéki 163 magyar forintot és 70 dénárt; az orbai 114 magyar forintot és 90 dénárt; a kézdi 180 magyar forintot és 80 dénárt; a sepsi egyházmegye 223 magyar forintot és 70 dénárt; a kézdivásárhelyi egyházközség 43 magyar forintot és 50 dénárt.

Ez áldozatkészség tette lehetővé az első berendezést és az első tanévek sikeres munkálkodását. Mindamellett is a tett alapítványok és megajánlott évenkénti segélyadományok sokkal kisebbek valának, hogysen egy tanítóképezde fenntartásának biztos alapjául szolgálhattak volna; és nagy valószínűség szerint a tanítóképzés ügye csak néhány évi kísérletezésnél maradt volna, ha a Bethlen-kollégium két tanár alkalmazása által az intézet támogatására nem siet. És utóbb éppen ez a körülmény idézte föl és vonta maga után a tanítóképezde áthelyezésének is a kérdését.

A Bethlen-kollégium a szabadságharcz után nem nyílt meg a maga egészében. Gimnáziuma is csak évek során egészült ki teljes főgimnáziummá. A mint azonban ez megtörtént és a politikai viszonyok is kedvezőbb fordulatot látszának venni, a főiskolai elöljáróság elérkezettnek látta a pillanatot, a Bethlen-kollégium reintegrálása érdekében a szükséges intézkedéseket megtenni. Annálfogva elhatározta, hogy a gimnázium felett a theologiai előkészítő (praeparandiai) két éves tanfolyamot már az 1858/59. tanévben megnyitja és ezen tanfolyamhoz a kolozsvári praeparandiánál és tanítóképezdénél működő két tanárát visszahívja. Ezen elhatározásról elöljáróság az Egyházi Főtanácsot 1858. márczius 25-iki fölterjesztésében értesítette, a praeparandiai tanfolyam megnyitásának jóváhagyását azon kapcsolatos előterjesztés kíséretében kérvén, hogy a tanítóképezde, melynek igazgatója az egyik visszatérő tanár, költöztetnék át Enyedre, annyival inkább, mivel a képezdei növendékek igazgatójuk vezetése alatt a

4 osztályu elemi iskolában gyakorlatilag is jól kiképezhetnék magukat tanítói pályájukra, másfelől elemi iskolai privát tanítókul is felhasználhatók lennének, és mint ilyeneknek, ez által, a megélhetés módja is könnyítve lenne.

Az Egyházi Főtanács a főiskolai elöljáróság fölterjesztésére a theologiai praeparandia megnyitását az 1858/59. tanév kezdetével jóváhagyta; a képezde átköltöztetésének kérdése felett csakis a competens zsinat hozzászólása és véleményének meghallgatása után kívánván döntenit, a főiskolai elöljáróság kérését az 1858. junius 13-ára Nagy-Enyedre összehívott zsinat elé terjesztette. A zsinat pedig 15-iki ülésében a tárgyalásra kitűzött kérés felett a következő határozatot hozta: „Közszinatunk az iskolamesteri képezdének Kolozsvárról Nagyenyedre leendő áttételébe a kérlevélben elősorolt okoknál fogva örömmel beleegyezik, egyszersmind azon óhajását is nyilvánítván, hogy a papnövelde Nagyenyedre mint rendes helyére minél előbb áttétessék.“

E zsinati határozat után a képezde főtanácsi rendeletre az 1858/59. tanév kezdetére a Bethlen-kollégiumba költözött át.

2. Szervezet.

Anyagi erő hiányában nem önállólag, hanem a kolozsvári kollégiummal és ott székelő papi semináriummal kapcsolatban szerveztetett; és ugyanazon szervezetben tétetett át Nagy-Enyedre is. Annálfogva mint kapcsolatos intézetnek

1. nem volt különálló tanári kara. A paedagogián és ének-zenei tárgyakon kívül, melyeknek tanárai azonban, mint szintén főiskolai tanárok, a főiskola többi részeiben is tanították tárgyaikat, a vallást theologiai, — a humán és mennyiség-természettudományi tárgyakat, a tornászatot,

szépirást és rajzot gimnáziumi tanárok tanították. 1888-ban azonban főiskolai elöljáróság nem annyira a külön tanári kar szervezése, mint inkább a tanítóképzés érdekeitől vezéreltetve, üdvös intézkedést léptetett életbe, a midőn a humán és mennyiség-természettudományi tantárgyak előadására ideiglenes minőségben két segédtanári állásról gondoskodott. A két segédtanár kizárólag képezdei tanerő.

2. Nem voltak az ének-zenei és gyakorlati képzésre szolgáló tanszergyűjteményeken kívül külön tanszergyűjteményei. A főiskola természettudományi gyűjteményei használtattak föl a tanítóképzés céljaira is.

A mi a tanhelyiségeket illeti: a képezdének 1877-ig egy tanterme volt; 1878-on kezdve kettő; 1880-tól fogva három: két képezdei és egy gyakorlóiskolai; 1885-től fogva négy: három képezdei és egy gyakorlóiskolai; 1895-től fogva öt: négy képezdei és egy gyakorlóiskolai tanterem. Ezekon kívül képezdei oktatás céljaira szolgáltak a főiskolai rajz- és tornaterem, a nyári tornakert, s legujabban még a külön zeneterem is.

Tanfolyama 1853—1862-ig két éves, 1862—1885-ig három éves volt; 1885 óta pedig négy éves.

A növendékek e két éves tanfolyam idejében minden tantárgyat együtt hallgattak. Tantárgyak voltak minden évben előadva: a magyar nyelv, gazdaságtan, ének, zongora, hegedü, orgona és 1856-ig kézműtan, 1856-tól fogva a beszüntetett kézműtan helyett a szépirás és rajz; két cycusra felosztva pedig, harmadévenként váltogatva, egyik évben: a hit- és erkölcsstan, oktatástan, számtan, történelem és földrajz; a másikban: az egyháztörténelem, nevelés-tan, mértan és természetrajz (csak állat- és növénytan).

Ezen tanrend a három éves tanfolyam idejében is változatlanul meghagyatott. S hogy a tanítóképzés hiányai ennek daczára is feltünőbb módon nem nyilvánultak,

magyarozatát abban leli, mivel a képezdébe eleitől fogva csak hat gimnaziális osztályt végzett ifjak vétettek föl. A mint azonban az állami képezdek megnyiltak és föl-vételre csak algimnáziumot végzett növendékek jelentkeztek: a tanítóképzés fogyatékosága, már csak a tanrend hiányos-sága miatt is, mind szembetünőbbé lön. E körülmény indi-totta elüljáróságot azon határozathozatalra, hogy a képezde tantárgyai addig is, míg a képezdei három éves tanterv elkészülne, az állami képezdek tantervének figyelembe vételével, fokozatosan osztassanak be három évre és annak nyomán a növendékek osztályonként elkülönítve részesit-tessenek oktatásban. Ezen határozat 1878-on kezdve oly módon foganatosított, hogy mire az egyházkerületi köz-gyűlés által 1879-ben elfogadott három éves új tanterv miniszteri jóváhagyást nyert: az már az 1880/81. tanévben minden átmeneti intézkedés nélkül vala egész terjedelmében életbe léptethető.

A három éves tanterv végre 1885-ben négy évesre bővített ki.

3. Tanárok, tanítók és tantárgyaik.

1. *Abend András*, kerületi méhésztanár. Gyakorlati és elméleti előadásokat tartott az intézeti méhesben 1889—1894.

2. *Balázs József*, papjelölt. Tt. költészet- és szónoklat-tant 1881. a III. o.-nak.

3. *Balogh Sándor*, papjelölt. Tt. magyar nyelvet és irodalmat 1882.

4. *Bari Zsigmond*, papjelölt. Tt. mértant 1875.; szám-tant 1876.

5. *Bartha János*, papjelölt. Tt. történelmet és alkot-mánytant 1881.

6. *Bartha Zsigmond*, gimnáziumi rendes tanár. (Élet-rajzát lásd a gimnáziumnál.) Tt. mennyiségtant 1879—

1885; természettant 1886—1890; földrajzot 1879., 1880., 1884.

7. *Berde Sándor*, papjelölt. Tt. magyar nyelvet 1881. az I. II. o.-nak.

8. *Bihari István*, gyakorlóiskolai tanító. Született 1850. aug. 31-én Magyar-Gyerő-Monostoron Kolozsmegyében. Öt gimnázialis osztály végzése és az 1870—71. tanévben Zilahon tartott rendkívüli tanképesítő tanfolyam hallgatása után 1871. június—július havában néptanítói oklevelet szerzett és mint képesített tanítójelölt előbb a zilahi ref. kollégium elemi iskolájánál nyert alkalmazást 1871. szept. 1-én; 1873. február 15-én a magyarvalkói községi iskola vezértanítója lett, mely állásból 1876. ápr. 5-én a kalotaszentkirályi állami elemi iskola vezértanítójának nevezetett ki; gyakorlóiskola-tanítói állását pedig 1880. szeptember 1-én foglalta el a képezdénél. Azóta a gyakorlóiskolában vezette a kép. növendékek tanítási kísérleteit; a képezdében pedig tanított magyar nyelvtant 1885—1886; és testgyakorlatot 1887—1892.

9. *Binder József*, rendes zenetanár. Tt. hegedüt és zongorát 1861—1864.

10. *Bodor János*, papjelölt. Tt. számtant az I. II. osztálynak 1885.

11. *Boros Gábor*, rendes énektanár. Tt. éneket és orgonát 1858—1883.

12. *Bodrogi János*, gimnáziumi segédtanár. Tt. neveléstörténetet 1894.

13. *Borsay Samu*, rendes ének-zenetanár. Született 1860. január 4-én Háromszékmegyében, Uzonban. Algimnáziumot végzett a brassói ág. ev. gimnáziumban, képezdét a székelykereszturi áll. képezdében. A zenében magán-szorgalommal képezte magát tovább. Megválasztatott énekzenetanárnak 1888-ban. Irodalmi dolgozatai: „Erdélyi ev. ref. Chorálkönyv“, — „Szoknyás hősök“, operette (előadottat

1894. decz. 16-an Kolozsvártt); „Bethlen-óda“ zene-költemény, vegyes és férfikarra zenekiséréttel (előadatott 1889. a kollégium új szárnyépületének felavatási ünne-pélyén); ezeken kívül több férfi- és vegyeskari mű és nyomtatásban megjelent tánczdarab. Tanított éneket és orgonát 1888—1894; zongorát 1889—1894

14. *Botos István*, ének- és zenetanár. Tt. éneket, zongorát és orgonát 1853—1858.

15. *Csürös Ferencz*, papjelölt és theologiai segédtanár. Tt. vallást, történelmet és alkotmánytant 1894.

16. *Dancsházy Gusztáv*, okleveles polgáriiskolai tanár-jelölt, képezdei helyettes tanár. Tt. mennyiségtant, természetrajzot, földrajzot és gazdaságtant 1888. 1889.

17. *Dr. Dózsa József*, okleveles gimnáziumi segédtanár. Tt. költészettant és szónoklattan 1893.

18. *Elekes Károly*, gimn. rendes tanár, a képezde ideiglenes igazgatója 1873—1876. (Életrajzát lásd a gimnáziumnál.) Tanított természetrajzot 1873—1878., 1884—1887; gazdaságtant 1873—1881; földrajzot 1886—1887; anthropológiát és lélektant 1888.

19. *Elekes László*, papjelölt, képezdei helyettes-tanár. Tt. vallást, magyar nyelvet és irodalmat, történelmet és alkotmánytant 1888—1892.

20. *Farnos Károly*, gimn. rendes tanár. Tanított mennyiségtant 1853—1857.

21. *Ferencz Samu*, papjelölt. Tt. magyar nyelvet 1884; történelmet 1885.

22. *Fogarasi Béla*, gimnáziumi rendes tanár. (Életrajzát lásd a gimnáziumnál.) Tt. mennyiségtant 1886—1889; fizikát 1886., 1887., 1889; történelmet 1886.

23. *Fülöp Károly*, gimn. segédtanár. Tt. magyar nyelvet I. II. o.-nak 1894.

24. *Garda József*, theologiai tanár; a képezde ideiglenes igazgatója 1869—1872. Tanított vallást 1862. 1863.

1865. 1867. 1870. 1872. 1874. 1876. 1878. 1880. 1881.
1882.

25. *Gáspár János*, a paedagogia és népiskolai tankönyv-irodalom elsörendü művelője, született 1816. október 27-én, Toroczkó-Szentgyörgyön, Tordaaranyos vármegyében. Elemi tanulását a toroczkószentgyörgyi unitárius iskolában, gimnáziumi és felsőbb iskolai tanulmányait a Bethlen-kollégiumban végezte. Togatus diák korában, mint Zeyk Dániel kormányszéki tanácsos fiának, Zeyk Miklósnak magántanítója, a Zeyk és Kemény családok előkelő körébe jutott, a mi ugy fejlődésének irányára, mint jövődő életpályájára is elhatározó befolyást gyakorolt. Midön ugyanis tanulmányait 1840—41. tanévben befejezte, meghívást kapott Zeyk Józseftől, hasonló nevű árván maradt fia nevelésére. A meghívást elfogadta, de csak azon feltétel alatt, hogy magát pár évig e fontos nevelői állásra a berlini egyetemen képezhesse a felszólító főur költségén. Föltételének elfogadása után Berlinbe utazott, hol 2¹/₂ éven át a legkitünőbb egyetemi tanárok előadásait hallgatta a neveléstanból, természetrajzból, földrajzból, természet- és vegytanból, életműtanból, egyháztörténelemből és nemzetgazdaságtanból; tanulmányozta a Diesterweg vezetése alatt állott képzőintézet szervezetét, a városi elemi és polgári iskolák methodikai rendszerét s hospitálta ezen intézetekben az előadásokat. Első öre volt az ő kezdeményezésére alapított „Berlini magyar emlékkönyv“-nek és „magyar könyvtár“-nak. Egyetemi tanulmányai végeztével 1844-ben elfoglalta nevelői állását. 1845-ben megírta és az „Erdélyi Hiradó“-ban közre bocsátotta Pestalozzi érdemeit méltató dolgozatát; egyszersmind mozgalmat indított Pestalozzi születése századik évfordulójának megünneplése iránt, a mi 1846. január 12-én Kolozsvárt fényes sikerrel meg is tartatott; és az ünnepély lelkesítő hatása alatt létesült „Kolozsvári nevelői kör“-nek titkára lett. A szép reményekre jogosító egyesü-

letet azonban egy évi fennállása után a főkormányzók felfüggesztő rendelete által betiltotta. A következő évek még kevésbé kedvezvén az irodalmi tevékenységnek, Gáspár János minden idejét és gondját növendéke nevelésének szentelte. Tanári működését 1852-ben kezdette meg a kolozsvári kollégiumnál, mint a magyar irodalom, nevelés- és oktatástan segédtanára. Eredményes tanításaért és időközben kifejtett irodalmi tevékenységeért 1855-ben képezdei igazgatónak és a neveléstan rendes tanárának választatott. Ezen állását azonban csakis egy év múlva, növendékével együtt tett külföldi utazás, a berlini egyetemnek másodszori látogatása után foglalta el, a melytől 13 évi igazgatótanári tevékenység után nehéz szívvel és csakis br. Eötvös Józsefnek rendkívül megtisztelő soraira vált meg 1869-ben, s fogadta el Alsófehér és Kisküküllő megyéknek első osztályu tanfelügyelői tisztségét. A két megye népoktatási ügyét 7 évig vezette, 1876. után pedig egyedül Alsófehérmegyéét. 1891-ben nyugalomba vonult, de nem a tétlen, pihenésre, hanem hogy újra sajtó alá rendezze a kedvelt *Csemegéket* és megírja *Emlékiratait*. De, fájdalom, terveit nem valósíthatá! 1892. márczius 6-án a hajlott koru, de munkásságának még teljes erejében levő férfit váratlanul sirba dönté a halál. És így az *Emlékiratok*, melyek kétségen kívül érdekes világot vetettek volna a negyvenes és ötvenes éveknek irodalmi, politikai és társadalmi mozgalmaira, csak puszta terv maradt.

Gáspár János rendkívül széleskörű encyclopaedistikus ismeretekkel birt. Nincsen tudomány, a mely őt ne érdekelte volna. Hangya-szorgalommal olvasott ifju-, férfi- és hajlott korában egyaránt, mindent, a mit nevelői, tanári, tanfelügyelői és társadalmi állásában értékesíthetőnek ítélt és értékesíthető vala. Főiskolánkra hagyományozott könyvtárában is képviselve van majd minden tudomány-ág; de leggazdagabban a paedagogiai irodalom.

Humanus és ideális gondolkozásával, nemesen érző szívével mindenütt bizalmat keltett maga iránt. Tanítványai, a kiket rokonszenves tanári előadásával meghódított és pályájuk iránti nemes buzgalomra lelkesített; a felügyelete alatt álló néptanítók, kiknek áldozatokra is kész gyámolítójuk vala: mind odaadással ragaszkodtak hozzá. S viszont maga is — bár egész lelkesedéssel vett részt a nyilvános élet minden mozgalmaiban, a hol hasznos cselekvésre alkalom nyílt és az ő tapasztalataira, munkaerejére szükség vala — mégis legboldogabbnak érezte magát tanárok, tanítók és tanügybarátok társaságában. Különösen kedvelte az általa létesített alsófehérmegyei általános tanítóegyesületet. Ennek gyűlésein nyitotta meg tapasztalatainak és paedagogiai bölcseségének gazdag tárházát. Hálából meg is ünnepelte a tanítóegyesület az ő paedagogiai munkásságának ötvenedik évfordulóját 1886. december 8-án az intézetek, városi és megyei hatóságok, távoli vidékekről érkezett küldöttségek és az érdeklődő közönség fényes részvétele mellett. Ezen ünnepélyes alkalmat használta fel a tanítóegyesület a „Gáspár János ösztöndíj“-alap teremtésére is, mely azóta 1000 forintra nőtte ki magát, s folyó kamatait évenként két szegénysorsu, jó igyekezetű tanítógyermek élvezi.

Emlékét őrzik e mellett irodalmi termékei:

1. A „Csemegék“, mely három kiadást ért.
2. „Olvasókönyv“, négy kötetben, kettő az elemi iskolák, kettő a gimnáziumok alsó osztályai számára. Ezt Kovácsi Antallal szerkesztette.
3. „Népiszkolai Olvasókönyv“ négy kötetben.
4. Főtényező volt egyházkerületünk 1861-iki Szervezeti Javaslatának, — nemkülönben a tanítóképezdei három éves tanterv szerkesztésében is.
26. *Gönczi Sámuel*, papjelölt. Tt. vallást, történelmet, akotmánytant és lélektant 1893.

27. *Gyárfás Albert*, papjelölt. Tt. mennyiségtant 1873. 1874.

28. *Gyulai D. Kálmán*, gimn. segédtanár. Tt. természetrajzot és földrajzot 1880—1887; gazdaságtant 1880—1887; anthropológiát és lélektant 1881. 1885—1887; történelmet és alkotmánytant 1883—1886.

29. *Gyulai Sándor*, helybeli ref. segédlelkész. Tt. vallást 1858—1861.

30. *Hegedüs János*, theologiai tanár. Tt. vallást 1869. 1873. 1875. 1877. 1879. 1884.

31. *Hegedüs Zsigmond*, okleveles polgáriiskolai tanárjelölt, képezdei helyettes tanár. Született 1868. decz. 4-én, Makón. A gimnázium négy alsó osztályát végezte Makón, az elemi tanítóképezdei tanfolyamot Kunfélegyházán, s ugyanott elemi képesítőt tett 1887. junius havában. Végezte a polgáriiskolai tanítóképző mennyiség- és természettudományi szakcsoportjának három éves tanfolyamát is, mire polgáriiskolai képesítő vizsgálatot tett 1890. junius havában. 1890. szept. 1. óta képezdei helyettes tanár. Tanított földrajzot, mennyiségtant, természettudományokat, gazdaságtant és anthropológiát 1890—1894. s lélektant 1890.

32. *Herepei Károly*, gimn. rendes tanár. (Életrajzát lásd a gimnáziumnál.) Tt. mennyiségtant 1858. 1859. 1868. 1870. 1872; természetrajzot 1872.

33. *Incze Dániel*, theologiai t. Tt. vallást 1853—1856.

34. *Jancsó József*, gimn. rendes tanár. Tt. természetrajzot és gazdaságtant 1856—1872.

35. *Jancsó Sándor*, papjelölt. Tt. lélektant 1891. 1892; neveléstörténetet 1892.

36. *Jánosi Gábor*, papjelölt. Tt. történelmet 1878.

37. *Kertész Mózes*, papjelölt. Tt. földrajzot 1878.

38. *Kiss Albert*, papjelölt. Tt. vallást 1885.

39. *Kiss Pál*, gimn. segédtanár. Tt. költészet- és szónoklattant 1894.

40. *Kiss Sándor*, papjelölt. Tt. történelmet és alkotmánytant 1887.

41. *Kósa Károly*, papjelölt. Tt. történelmet és földrajzot 1877.

42. *Kovács Imre*, papjelölt. Tt. mennyiségtant 1877. 1878.

43. *Lázár Imre*, okleveles tornatanár. Tt. tornászatot 1893. 1894.

44. *Lengyel István*, papjelölt. Tt. történelmet 1880.

45. *Málnási Lajos*, helybeli ref. énekvezér. Tt. éneket és orgonát 1877. II. felében.

46. *Málnási Ferencz*, gim. tanárjelölt. Tt. földrajzot és természetrajzot 1879.

47. *Makkai Domokos*, gimn. rendes tanár. (Életrajzát lásd a gimnáziumnál.) Tanított történelmet és alkotmánytant 1869. 1870. 1872. 1874. 1875. 1876.

48. *Morágyi István*, a helybeli magyar kir. vinczellérképezde igazgatója. Tanított gyakorlati kertészetet és szőlőművelést 1880. 1881 s később alkalmilag.

49. *Nagy F. Károly*, gimn. czimzetes rendes tanár. (Életrajzát lásd a gimnáziumnál.) Tanított szépírást és rajzot 1864—1866; 1872—1894.

50. *Nagy Lajos*, a paedagogia rendes tanára; a képezdének 1877—1881. ideiglenes, 1882. óta állandó igazgatója. (Életrajzát lásd a gimnáziumnál.) Tanított nevelést és oktatási módszertant 1876—1894; neveléstörténetet és iskolatant 1880—1893; anthropológiát és lélektant 1880—1884; magyar nyelvet 1876—1879., s míg rendes gyakorlóiskola nem volt, közvetlenül vezette és intézte a növendékek tanítási kísérleteit 1876—1879.

51. *Orbán Gábor*, papjelölt. Tt. történelmet és alkotmánytant 1879.

52. *Salamon József*, theol. tanár, a képezde igazgatója és első szervezője 1853—1854. Tt. vallást 1853. 1854.

53. *Sámi László*, gimn. rendes tanár. Tt. történelmet és földrajzot 1853—1857.

54. *Somogyi Jenő*, papjelölt. Tanított földrajzot 1875. 1876; számtant 1876.

55. *P. Szathmáry Károly*, gimn. rendes tanár. Tt. történelmet 1864—1867.

56. *Szente József*, gimn. segédtanár. Tt. mennyiségtant 1860—1867.

57. *Schmidt György*, rendes tornatanár. Tt. tornászatot 1868—1886.

58. *Szócs Sándor*, gimn. tanárjelölt. Tt. mennyiségtant, fizikát és magyar nyelvet 1883.

59. *Suck György*, ének-zenetanár. Tt. hegedüt és zongorát 1865—1877.

60. *Vajna Antal*, gimn. rendes tanár. Tt. nevelés- és oktatástant és magyar nyelvet 1869—1875, s ez idő alatt vezette a tanítási kísérleteket az elemi iskolában.

61. *Varga József*, okleveles ének-zenetanár. Tt. éneket, zongorát és orgonát 1883—1887.

62. *Vásárhelyi Lőrincz*, papjelölt. Tt. történelmet és alkotmánytant 1882.

63. *Vén Mihály*, papjelölt. Tt. vallást 1882.

64. *Zayzon Ferencz*, gimn. segédtanár. Tt. magyar irodalomtörténetet 1894.

65. *Zayzon Lajos*, papjelölt. Tt. vallást és magyar nyelvet 1886—1887; történelmet 1887.

66. *Zaida János*, ének-zenetanár. Tt. hegedüt 1877—1894. és zongorát 1877—1888.

67. *Zycha János*, zenetanár. Tt. hegedüt 1853—1857.

4. Tankönyvek

A növendékek a képezde fennállásának első 18 esztendeje alatt kevés kivétellel minden tárgyat kéziratokból vagy jegyzetek nyomán tanultak. A tankönyvek rendszeres

használata csakis a hetvenes évek kezdetével jött gyakorlatba; s azóta összesen 84 tankönyv volt használatban, miként a következő jegyzék tanusítja:

a) *Vallástaniak.*

1. *Bodola Sámuel*, „Hittan“ átdolgozva Garda József által 1870, 1872, 1874, 1876, 1878, 1880, 1882, 1884, 1886 (9 esztendő).

2. *Bacsó Antal*, „Hit és erkölcsstan“ 1888, 1890, 1892, 1894 (4 esztendő).

3. *H. Kiss Kálmán*, „Az ev. ref. Egyház kultusza és szervezete Magyarországon“ 1887—1894 (8 esztendő).

4. *Pálffy József*, „Keresztyén egyháztörténet“ 1869, 1871, 1873, 1875, 1877, 1879, 1881, 1883, 1885, 1887, 1889, 1891, 1893 (13 esztendő).

5. *Szász Domokos*, „A vallásos eszmék története“ 1878, 1886, 1888, 1890, 1892, 1893, 1894 (7 esztendő).

6. *Tóth Pál*, „Erkölcsstan“ 1886, 1888, 1890, 1892 (4 esztendő).

b) *Magyar nyelv és irodalmiak.*

7. *Bárány Ignác*, „Olvasó- és nyelvképző könyv“ 1880—1892 (13 esztendő).

8. *Góbi Imre*, „Magyar irálytan“ 1888—1894 (7 esztendő).

9. *Góbi Imre*, „Poetika“ 1889—1894. (6 esztendő).

10. *Góbi Imre*, „A magyar nemzeti irodalom története“ 1893—1894.

11. *Névy László*, „Az írásművek elmélete“ 1880, 1884, 1885, 1886, 1887 (5 esztendő).

12. *Simonyi Zsigmond*, „Magyar mondattan“ 1876—1879.

13. *Dr. Szinnyei József*, „Rendszeres magyar nyelvtan“ 1893—1894.

14. *Tarnóczy Tivadar*, „A magyar irodalom története“ 1888—1892.

15. *Torkos László*, „Magyar nyelvtan“ 1875.

16. *Udvardy Géza*, „A magyar írásmód“ 1888—1885 (6 esztendő).

c) *Neveléstudományiak.*

17. *Dr. Emericz Gyéza*, „Tapasztalati lélektan“ 1879—1894 (16 esztendő).

18. *Dr. Kiss Áron* és *Öreg János*, „Nevelés- és oktatástan“ 1877—1894 (18 esztendő).

19. *Dr. Kiss Áron*, „A nevelés és oktatástörténet kézikönyve“ 1881—1894 (14 esztendő).

20. *Környei János*, „A tanító az iskolában“ 1880—1894. (15 esztendő).

21. *Somogyi Géza*, „Embortan a tanítóképezdek számára“ 1880—1888. (9 esztendő).

22. *Dr. Schermann Adolf*, „Test- és egészségtan“ 1888—1894. (7 esztendő.)

d) *Mennyiségtaniak.*

23. *Ábel Károly*, „Mértan“ 1877.

24. *Dr. Arenstein József*, „Mértan felső gimnáziumok számára“ 1874.

25. *Dr. Császár Károly*, „Geometriai alaktan“ 1879. 1885—1889. (5 esztendő).

26. *Dürninger János*, „Az alak- és mértan“ 1875. 1880—1884. (5 esztendő).

27. *Dr. Lutter Nándor*: „Módszeres vezérkönyv a népiskola számtanához“ 1880—1887. (8 esztendő).

28. *Mentovich Ferencz*, „Az egészekkel és törtekkel való számítás kézikönyve“ 1874—1876. (3 esztendő).

29. *Suppan Vilmos*, „Számítan polgári iskolák számára“ 1892.

e) *Földrajziak.*

30. *Bárány Gyula*, „Földrajz“ 1886—1894. (9 esztendő).

31. *Brassai-Kovácsi Antal*, „A föld egyes részeinek földirati ismertetése“ 1874—1877. (4 esztendő).

32. *Cherven Flóris*, „Egyetemes földirati tankönyv“ 1878—1880.

33. *Kiss Sándor*, „A magyar-osztrák monarchia összehasonlító földrajza“ 1881—1885. (5).

34. *Ribáry Ferencz*, „Egyetemes földirat“ 1880. 1881.

35. *Visontay Ferencz*, „Általános és összehasonlító földirat“ 1879. 1880.

f) *Történelmiak.*

36. *Dr. Csiky Kálmán*, „Alkotmánytan“ 1887—1894. (8 esztendő).

37. *Freeman-Marczali Henrik*, „Világtörténelem“ 1885.

38. *Horváth Mihály*, „Magyarország története“ 1869. 1870. 1872. 1875. 1876. 1879. 1881. 1883—1885. 1894. (18 esztendő).

39. *Jánosi Ferencz*, „Magyarország alkotmánya“ 1885. 1886.

40. *Ladányi Gedeon*, „A világtörténet főbb eseményei rövid kivonatban“ 1870. 1872. 1874. 1876. 1878. 1880—1894. (20 esztendő).

41. *Mártonfy József*, „Alkotmánytan“ 1883. 1884. 1885.

42. *Orbán József*, „Kézikönyv az egyetemes és hazai történelem számára“ 1874.

43. *Szász Károly*, „Magyarország története rövid vonásokban“ 1877.

44. *Zelliger József*, „A magyar honpolgár jogai és kötelességei“ 1879. 1881.

g) *Természetrajziak.*

45. *Bárány Gyula*, „Bevezetés a növénytan elemeibe“ 1884—1888. (5 esztendő).

46. *Fillinger Károly*, „Az állatok természetrajza“ 1875—1887. (12 esztendő).

47. *Dr. Haydu Gyula*, „A vegy- és ásványtan kézikönyve“ 1880—1884. (5 esztendő).

48. *Dr. Koch Antal*, „A természetrajz vezérfonala“ 1879.

49. *Kriesch János*, „A természetrajz vezérfonala“ 1873.

50. *Kozocsa Tivadar*, „Állattan“ 1888—1894. (7 esztendő).

51. *Miklós Gergely*, „A növénytan alapvonalai“ 1890. 1892. 1894.

52. *Miklós Gergely*, „Ásvány-, kőzet- és földtan“ 1891. 1893.

53. *Papp János*, „A növények természetrajza“ 1879. 1880. 1881.

54. *Dr. Roth Samu*, „Az ásvány-, kőzet- és földtan alapvonalai“ 1885. 1886. 1887. 1889.

55. *Dr. Roth Samu*, „Az állattan alapvonalai“ 1886.

h) *Természettaniak.*

56. *Greguss-Berecz*, „Természettan“ 1879. 1885—1888. (5 esztendő).

57. *Dr. Kovács János*, „Fizika“ 1889—1894. (6 esztendő.)

58. *Schubert Károly*, „A természettan alapvonalai“ 1880—1884. (5 esztendő).

i) *Gazdaságtaniak.*

59. *Jády József*, „Az okszerű gazdaságtan alapvonalai“ 1887—1892. (6 esztendő).

60. *Kenessey Kálmán*, „A trágyakezelés kézikönyve“ 1878. 1881.

61. *H. Kiss Kálmán*, „Mezei gazdaságtan“ 1893. 1894.

62. *Vörös Sándor*, „A mezei gazdaságtan rövid foglalata“ 1879.

63. *Wagner László*, „A természettan elvei, alkalmazásukban a gazdászatra“ 1873—1886. (14 esztendő).

j) *Ének- és zenetaniak.*

64. *Bartalus István*, „Zongoraiskola“ 1883—1888. (6 esztendő).

65. *Báthori Lajos*, „Énekkönyv“ 1892—1894. (3 esztendő).

66. *Berecz Ede*, „Zeneelmélet“ 1890—1894. (5).

67. *Borsay Samu*, „Erdélyi ev. ref. Chorálkönyv“ 1889—1894. (6 esztendő).

68. *Brauer Ferencz*, „Zongoraiskola“ 1889—1894. (6 esztendő).

69. *Cserny*, „Erster Lehrmeister“ 1890. 1891.

70. *Boros Gábor*, „Orgonakiséret“ (kézirat) 1858—1883. (25 esztendő).

71. *Erney József*, „Gyakorlati énektan“ 1885—1887. (3 esztendő).

72. *Heinze-Egner*, „Elméleti és gyakorlati összhangzat-és zenetan“ 1887—1889.

73. *Kapy Gyula*, „50 előjáték“ 1888. 1889.

74. *Kapy Gyula*, „Összhangzattani gyakorlókönyv“ 1892—1894. (3).

75. *Kothe B.*, „Praeludiumok könyve“ 1888. 1889.

76. *Köhler L.*, „Zongoraiskola“ 1885. 1890—1892. (3 esztendő).

77. *Major György*, „Összhangzattan“ 1888—1892. (5).

78. *Sz. Nagy Károly*, „Templomi és temetési karénekek könyve“ 1885—1887. (3 esztendő).

79. *Oláh Károly*, „Énekgyakorlatok“ 1884—1887. (4 esztendő).

80. *Sándor Domokos* és *Horváth Gyula*, „Gyakorló könyv a népiskolai énektanításhoz“ 1888—1894. (7 eszt.).

81. *Sattler H.*, „Orgonaiskola“ 1888.

82. *Thill Nándor*, „Elemi énektan“ 1885—1887. (3 esztendő).

83. *Wohlfahrt-Bartalus*, „Elemi összhangzat- és számjelzéstán“ 1884—1886.

84. *Zaida János*, „Fokozatos hegedűtan“ (kézirat) 1878—1894. (17 esztendő).

5. Tanulók.

Tanítóképzőknek 1853. óta 42 esztendő alatt 1354. rendes növendéke volt, évi átlag 32·24. Osztályát végezte 961, évi átlagban 22·9: az átlagos évi létszámnak 71⁰/₀-éka.

Időszakonként tekintve:

1. A két éves tanfolyam 9 esztendeje alatt a tanulók összes létszáma 184, évi átlag 20·4, osztálynépesség 10·2. Osztályát végezte évi átlagban 17 növendék, az átlagos évi létszámnak 83⁰/₀-éka.

2. A három éves tanfolyamnak a képezde és gyakorló iskola ujjaszervezéséig terjedő 18 éve alatt az összes létszám 461, évi átlag 25·5, osztálynépesség 8·9. Osztályát végezte minden évben átlagosan 18 tanuló, az átlagos évi létszámnak 70·5⁰/₀-éka.

3. Az ujjaszervezés idejétől a negyedik évfolyam megnyitásáig, 5 év alatt, az összes létszám 260, évi átlag 52, osztálynépesség 17·3. Osztályát végezte átlagosan 31 növendék, az átlagos létszámnak 59·6⁰/₀-éka.

4. A négy éves tanfolyam 10 éve alatt összes létszám 449, évi átlag 44·9, osztálynépesség átlaga 11·19. Osztályát végezte átlagosan 32·7, az átlagos évi létszámnak 72·8⁰/₀-éka.

Az I. osztályba beiratkozott tanulók létszámát a tanfolyam utolsó évét végzettekével szembeállítva: az I. osztály növendékeinek összes létszáma a legutóbbi 15 év alatt 262 volt, évi átlag 17·5; a tanfolyamot végzetteké pedig 131 (50⁰/₀-ék), évi átlag 8·7.

Növendékeink nemzetiségre nézve mind magyarok, vallásra nézve — néhány unitárius és lutheránus kivételével — reformátusok; illetőség lekintetében az utóbbi 15 év adatai szerint: alsófehérmegyei volt 15⁰/₀-ék, maros-tordamegyei 30·3⁰/₀-ék, kisküküllőmegyei 12⁰/₀-ék, tordaranyosmegyei 5·5⁰/₀-ék, háromszékmegyei 14·1⁰/₀-ék, udvarhelymegyei 7⁰/₀-ék, kolozsmegyei 3⁰/₀-ék, szolnokdobokamegyei 4⁰/₀-ék, szilágymegyei 1·8⁰/₀-ék, hunyadmegyei 0·2⁰/₀-ék, nagyüküllőmegyei 1·8⁰/₀-ék, fogarasmegyei 0·1⁰/₀-ék, brassómegyei 0·8⁰/₀-ék, királyhágóntuli 4⁰/₀-ék, romániai 0·4⁰/₀-ék. — A növendékek szülőinek polgári állását és foglalkozását tekintve: *őstermelő* 50·1⁰/₀-ék, *tanító* 26·2⁰/₀-ék, *iparos* 10·1⁰/₀-ék, *lelkész* 8⁰/₀-ék, *tisztviselő* 3·2⁰/₀-ék, és *személyes szolgálatot tevő* 2·4⁰/₀-ék.

A mi a *végzettek* és *bukottak* átlagos százalékait illeti:

a) A három éves tanfolyamnak 1880-tól 1884-ig terjedő öt esztendeje alatt: az I. osztályban végzett 53·8⁰/₀-ék, megbukott 46·2⁰/₀-ék; a II. osztályban végzett 65⁰/₀-ék, megbukott 35⁰/₀-ék; a III. osztályban végzett 73·7⁰/₀-ék, megbukott 26·3⁰/₀-ék.

b) A négy éves tanfolyam 10 esztendeje alatt pedig: az I. osztályt végezte 64·3⁰/₀-ék, megbukott 35·7⁰/₀-ék; a II. és III. osztályok mindenikében végzett 70⁰/₀-ék, megbukott 30⁰/₀-ék; és a IV. osztályban végzett 90·6⁰/₀-ék, megbukott 9·44⁰/₀-ék.

A *magántanulói* rendszer intézetünkben már 1880-ban beszünttetett; és a mennyiben egyeseknek koronként mégis meg kelle engedni a magán uton készülést, az ilyenek addig képesítőre nem bocsáttattak, míg a tanfolyam

hiányzó éveiről az osztályvizsgálatokat sikeresen ki nem állották. Az utóbbi években azonban az alkalmazásban levő, de oklevéllel nem bíró néptanítók mind számosabban iratkoztak be magántanulóknak, hogy az osztályvizsgálatoknak meghatározott időközönként történő sikeres letétele után képesítő vizsgálatra állhassanak.

Egyházkerületünk Igazgató tanácsa 1893-ban 830., és 2854, — 1894-ben 849. számú határozataival összesen *kilencz* polgári leányiskolát végzett növendéknek adott engedélyt arra, hogy mint képezdei magántanulók osztályvizsgálatokat tehessenek és a tanfolyam sikeres végzése után képesítő vizsgálatra is bocsáttathassanak.

A tanulók létszáma az 1853. óta lefelé 42 év alatt.

Osztályát végezte		Beiratott		Osztály
Együtt	IV.	Együtt	IV.	
8	—	8	—	1853—54
9	—	12	—	1854—55
9	—	13	—	1855—56
12	—	14	—	1856—57
14	—	32	—	1857—58
31	—	35	—	1858—59
23	—	28	—	1859—60
25	—	28	—	1860—61
22	—	26	—	1861—62
17	—	22	—	1862—63
16	—	22	—	1863—64
17	—	34	—	1864—65
28	—	39	—	1865—66
28	—	43	—	1866—67
33	—	39	—	1867—68
32	—	27	—	1868—69
11	—	19	—	1869—70
12	—	18	—	1870—71
11	—	13	—	1871—72
11	—	13	—	1872—73
5	—	11	—	1873—74
12	—	16	—	1874—75
18	—	19	—	1875—76
16	—	23	—	1876—77
20	—	25	—	1877—78
17	—	30	—	1878—79
22	—	35	—	1879—80
24	—	42	—	1880—81
29	—	48	—	1881—82
30	—	60	—	1882—83
40	—	63	—	1883—84
32	—	47	—	1884—85
39	10	56	13	1885—86
39	10	59	11	1886—87
29	6	44	7	1887—88
32	13	40	13	1888—89
27	7	39	7	1889—90
28	9	39	9	1890—91
28	7	35	7	1891—92
30	7	47	8	1892—93
39	8	45	9	1893—94
36	9	45	11	1894—95
961	—	1354	—	Összesen

*A gyakorló iskola osztályainak és növendékeinek száma
1880. óta.*

Osztály	1880—81		1881—82		1882—83		1883—84		1884—85		1885—86		1886—87		1887—88		1888—89		1889—90		1890—91		1891—92		1892—93		1893—94		1894—95	
I.	28	54	8	4	6	37	10	37	41	54	41	47	43	8	15															
II.	4	10	59	—	—	11	64	20	—	—	—	—	6	10	10															
III.	—	—	—	56	—	—	—	—	16	—	16	9	6	6	8															
IV.	—	—	—	—	66	—	—	—	—	6	—	—	—	5	8															
Együtt	32	64	67	60	72	48	74	57	57	60	57	56	55	29	41															

6. Képesítések.

Képesítő vizsgálatok csak az 1876/77. iskolai éven kezdődőleg tartattak s azóta képesítést nyertek:

1876-ban: Bálint András, Benedek Sándor, Dénes József, Gáspár Géza, Gyurka József, Kádár Dénes, Kelemen Pál, Kiss Elek, Kovács Mihály, László Albert, Molnár Dániel, Nagy György, Nagy Lajos, Véczy Dénes, Zakariás Ödön.

1877-ben: Antal Albert, Benczédi István, Benedek Sándor, Biró András, Bokor János, Dézsi Lőrincz, Farkas Károly, Ferenczi Gyula, Gábos Dénes, Gellért Márton, Hodgyai Albert, Horváth János, Kесе József, Nagy Domokos, Rákosi Bálint, Sebestyén József, Szabó Miklós, Vass Dénes.

1878-ban: Bartha Albert, Bokor Sándor, Gecse Gyula, Jánó Sándor, László Ferencz, Miklós Sándor, Nagy Elek, Pap Albert, Szöke Albert, Tokos Bálint.

1879-ben: Fazekas Lajos, Gál Pál, Gocz Barabás, Keresztes János, Kiss Károly, Makkai Dániel, Pálfi János, Sándor Ignác.

1880-ban: Ágoston Kálmán, Fazakas János, Jakab Károly, Kiss László, Pálosi Dénes, Péter Károly, Péterfi Ferencz, Szász Géza.

1881-ben: Benedek József, Biró József, Buzogány Mózes, Derzsi Albert, Gagyi Ferencz, Gáspár Lajos, György Samu, Józsa Károly, Kiss Lajos, Máté József, Máté Kálmán, Mihályfalvi József, Mihályfalvi István, Muzsnai Sándor, Nagy Géza, Nyáradi Gerő, Sütő János, Szabó Lajos, Székely Albert, Székely János, Teleki Mózes, Török Lőrincz, Vajna Károly.

1882-ben: Bálint János, Derzsi Sándor, Dottler Sándor, Fogarasi János, Katona Albert, Király Mihály, Kiss Ferencz, Kiss József, Márton József, Mircse Lajos, Nagy János, Nagy Mihály, Nagy Samu, Vizi Lajos.

1883-ban: Bede Károly, Császár Gyula, Debreczeni Ferencz, Molnár János, Nagy László, Rácz Imre, Téglás Lajos.

1884-ben: Benke Mór, Csákány Sándor, Kiss Gyula, Lőrinczi Dénes, Mózes György, Pap János, Pataki Lajos, Szabó Lajos.

1885-ben: Bartha László, Barthus Albert, Bányai András, Bányai István, Benedekfi István, Bibó Lajos, Csiki Béla, Csomor János, Elekes Kálmán, Fejes Károly, Gaál István, Gidófalvi János, Horváth Zsigmond, Karsai Gergely, Kerekes Pál, Király Árpád, Kiss Elek, Lénárd Sándor, Makai Jenő, Molnár István, Nagy Endre, Nagy János, Nagy Lajos, Nagy Samu, Ozsváth János, Ösz János, Pataki Károly, Simó Lőrincz, Szabó Albert, Székely Lajos, Szél Imre, Szöcs János, Szöllösi Károly, Varga Lajos, Veress Sándor.

1886-ban: Balogh Pál, Elekes Sándor, Jakab Álmos,

Jakab József, Kövér János, Péter Domokos, Péter József, Sipos Elek, Szöcs Béla.

1887-ben: Albu Mari (tanítónő), Bándi József, Bodó József, Dali József, Farkas Lajos, Kiss József, Nemes András, Simon Károly, Szöcs József, Takács István, Tokos Izsák, Zsigmond József.

1888-ban: Bándi János, Benedekfi Béla, Bereczky Farkas, Bőjthe Miklós, Damó Dénes, Hencze Imre, Jancsó István, Kiss Elek, Nagy György, Simó Géza, Szegedi Károly, Székely Árpád, Tökés János, Vig Sándor, Vita János.

1889-ben: Barabás András, Fodor József, Füzesi Ferencz, Györfi János, Imreh Gábor, Kiss Lajos, Kolumbán György, Kovács Pál, Szilágyi József, Vizi Elek.

1890-ben: Albert Károly, Balázs József, Bányai József, Debreczeni Károly, Fazekas Sándor, Jakab József, Jakab Sándor, Nagy József, Nagy Sándor, Makkai János, Orbán László, Szabó Lajos, Zsigmond Ferencz.

1891-ben: Jancsó Vilmos, Kali Albert, Kiss Géza, Kertész József, Péter Antal, Péter Viktor, Tamás Károly.

1892-ben: Bognár Károly, Csóka János (gör. katolikus okleveles tanító, magyar tannyelvű iskolákra képesített), Elek Sándor, Felméri Sándor, Incze Béla, Kapu Jenő, Kovács Károly, Péterfi Ferencz, Simon Dezső, Szöcs János.

1893-ban: Albert András, Balogh József, Bartha József, Bihari Béla, Csiki Károly, Földvári Lajos, Kiss János, Szegedi Sándor, Viski Dezső.

1894-ben: Kabán József, Nagy Lajos, Nagy Samu, Nánássy József, Péczeli József, Pista Zsigmond, Rákosi Béla, Solymosi Samu, Szász János, Vesmás Sándor.

Általános néptanítói oklevelet nyert tehát 1876. óta tizenkilenc év alatt 240 egyén (évi átlagban 12.6 egyén); s ezeken kívül egy román ajku okleveles néptanító magyar tannyelvű népiskolákra képesített.

A 240 egyén közül 202 egyuttal énekvezér-organistaságra is képesített; tisztán csak énekvezér-organistai oklevelet nyert ez idő alatt 4 egyén.

A tanítószágra képesített 240, illetőleg 241 egyén közül: saját intézetünkben végezték a képezdei tanfolyamot 161-en; más intézetben végeztek, de mint református népiskoláknál több évig szolgált néptanítók, okmányaik alapján vizsgálatra bocsáttattak 12-en; a többi 68 pedig egy-két évi képezdei vagy póttanfolyam hallgatása és évekig tartó tanítóskodás után nyert képesítést.

Hogy a képesítettek száma a rendesnél jóval magasabbra — (35-re) — szökken az 1885—86. tanévben, ezen jelenség magyarázatául szolgáljon azon intézkedés, hogy a képezde negyedik évi folyama ezen tanévben nyilván meg, a képesítő vizsgálatok rendes ideje a tanév elejéről (szeptember) a tanév végére (junius) tétetett át, minek következtében az 1885—86. tanév alatt két ízben tartattak képesítő vizsgálatok: szeptember hónapban vizsgáltak az előző években végzettek, juniusban pedig a kik az 1885—86. tanévben végezték a negyedik évi folyamot.

Képesítettek kimutatása 19 évről.

Tanév	Végzett intézetbeli	Más intézetben végzett	Egy-két évi képezdei, vagy pótanfolyam hallgatása és évekig tartó szolgálat után	Összesen
1876	4	—	11	15
1877	3	—	15	18
1878	4	2	4	10
1879	7	1	—	8
1880	6	1	1	8
1881	7	3	13	23
1882	7	—	7	14
1883	6	—	1	7
1884	4	—	4	8
1885	27	2	6	35
1886	9	—	—	9
1887	10	—	2**	12
1888	12	1	2	15
1889	9	—	1	10
1890	11	1	1	13
1891	7	—	—	7
1892	9	1*	—	10
1893	9	—	—	9
1894	10	—	—	10
Összesen	161	12	68	241

7. Gyakorlati képzés és kép. külön gyűjtemények.

A tanulók gyakorlati kiképzéséről nemcsak a gyakorlóiskola útján történik gondoskodás, hanem másnemű intézkedések által is. A tornatanítási és vezénylési ügyesség elsajátítására pl. 1880. óta a következő eljárás van gyakorlatban. A két felső osztály növendékei télen a két alsó

* Okleveles román tanító, magyar tannyelvű iskolákra képesítettett.

** Az egyik tanítónő.

osztály növendékeit tanítják hetenkénti két órán szabad és rendgyakorlatokban; őszi, tavaszi és nyári hónapokban pedig az elemi és gyakorló-iskola kis tanulóit annyi csoportban, a hány tanító növendék van a képezde két felső osztályában. A tanítást felügyeli, irányítja és szabályozza gyakorlati utmutatásaival a tornatanár. A rajzot, szépirást és éneket az elemi iskolában szintén képezdei növendékek tanítják az illető szaktanárok részéről kapott tervezet és utasítások nyomán. Az énektanítási és karnagyi ügyesség elsajátítására felettébb előnyösnek bizonyult az önképzés céljából alakult képezdei dalkarnak önálló működése is. A gyakorlati méhészet tanulása 1889. óta az intézeti méhesben a méhészeti vándortanár, a fanemesítés pedig az e végre kiszakított oltványos kertben a gazdaságtan tanárának vezetése alatt történik.

Képezdei külön gyűjtemény három van, u. m. :

1. *Hangszergyűjtemény*, mely egy orgonából, egy harmoniumból, két zongorából és 16 hegedüből áll, mintegy 1280 forint értéket képviselve.

2. *Ének- és zeneműtár*. Ez 216 darab s illetőleg füzetben 147 műből áll, mintegy 450 forint értékben.

3. *Kézi könyvtár*, 390 kötet művel. Van benne: *a*) paedagogiai munka 47 kötet, *b*) népiskolai tan- és vezérkönyv 103 kötet, *c*) tanügyi folyóirat 114 kötet, *d*) történelmi és földrajzi mű 28 kötet, *e*) természettudományi 26 kötet, *f*) zeneelméleti 11 kötet, *g*) a Természettudományi Társulat kiadványaiból 24 kötet, *h*) Miniszteri Jelentés a közoktatás állapotáról 16 kötet, *i*) Miniszteri Jelentés az országos tanítói nyugdíjalapról 16 füzet, *j*) Hivatalos Jelentés az 1885-iki országos kiállításról 13 kötet. A kézi könyvtár értéke mintegy 1230 forint.

B) *Elemi iskola.*

Kollégiumunk kapcsolatos elemi iskoláját eleitől fogva gimnáziumra előkészítés céljából tartotta fenn; ugyanekkor azonban a magyar nemzeti és általános népcvelési érdekeknek is kitünő szolgálatokat tett, mivel a közeli és távoli vidékek, különösen pedig Alsófehérmegye azon községeiből, hol magyar nemzeti iskolák egyáltalán nem voltak, vagy a népoktatás legszerényebb követelményeinek is megfelelni nem tudtak, a tanuló gyermekesereg mindenünnen a mi elemi iskolánkba tódult, még pedig nem ritkán annyira tömegesen, hogy a létszám 400-on is felül emelkedett és a két felső osztály növendékeinek párhuzamos csoportokra osztását tette szükségessé mindannyiszor.

Legnagyobb népességről tanuskodnak statisztikai adataink a hatvanas években, a midőn 350 és 400 között ingadozott elemi tanulóink létszáma. A hetvenes évekkel azonban kezdetét vette a népességnek folytonos csökkenése, elannyira, hogy a legutóbbi két tanév alatt 200-on is alól maradt elemi iskolánk létszáma.

A népesség ezen folytonos apadása nem tulajdonítható egyébnek, mint a vidéki népiskolák fokozatos javulásának s különösen az állami népiskolák szaporodásának. A két jelenség között ok és okozati összefüggés van. Az állami és jó felekezeti iskolák ujabban mind inkább elvonják azon elemet, mely addig iskolák hiányában intézetünket vala kénytelen fölkeresni; s csökkentik az által elemi iskolánk népességét. Ez az örvendetes tapasztalat kezdi megérlelni azon tervet is, hogy mihelyt a magyar nemzeti érdekek veszélyeztetése nélkül eszközölhető lesz, elemi iskolánk az alsóbb osztályok fokozatos megszüntetésével 1—2 osztályu progimnáziummá vonassék össze.

Megjegyezzük egyébiránt, hogy az elemi iskola 1858-tól 1880-ig, a rendes gyakorló-iskola szervezéséig, gyakorló iskolául is szolgált, a mennyiben a képezdei tanulók ezen idő alatt a négy elemi iskolában tartották hetenkinti próbatanításaikat az igazgató vezetése alatt.

Az elemi iskolai tanulók létszáma az utóbbi 28 év alatt.

Osztály	1867-68	1868-69	1869-70	1870-71	1871-72	1872-73	1873-74	1874-75	1875-76	1876-77	1877-78	1878-79	1879-80	1880-81	1881-82	1882-83	1883-84	1884-85	1885-86	1886-87	1887-88	1888-89	1889-90	1890-91	1891-92	1892-93	1893-94	1894-95
I.	60	65	43	47	36	37	45	44	31	38	30	26	31	—	—	33	24	40	—	38	—	—	—	—	—	—	—	—
II.	88	88	79	65	67	73	47	59	72	69	55	54	51	63	33	—	70	67	53	—	56	58	71	75	53	53	44	40
III.	148	102	115	80	72	81	90	75	85	78	63	71	77	64	67	60	—	76	72	80	76	77	83	71	75	58	60	49
IV.	124	142	120	96	80	60	76	113	87	86	76	65	72	82	72	63	57	—	79	71	80	76	89	76	82	104	54	52
Együtt:	420	397	357	288	255	251	258	291	275	271	222	216	231	209	162	156	151	183	204	189	212	211	243	222	210	215	175	141

ZÁRSZÓ.

P. Szathmáry Károly a „Bethlen-főtanoda történeté“nek befejező soraiban azt a szilárd meggyőződését fejezi ki, hogy „miután nemzetünk az önügyei felett rendelkezés jogát visszanyerte . . . főiskolánk jövő századbeli krónikása e korszak folytatásáról mint „*Ujabb felvirulási korszakról*“ fog írni.

Hazánk ezeréves fennállásának ünneplése nem engedte a jövő századig várunk. A „krónikás“ már most kezébe vevé a tollat, hogy beszámoljon a nemzetnek arról az időről, mely alatt Magyarország a multak vérző sebeit kötözgette és gyógyította, századok mulasztásait pótolta nagy időkre szóló fényes eredménnyel. Annak a vázlatos krónikának, melyet e szavakkal zárunk be, épen az a célja, hogy nagy vonásokban megrajzolja: *mily mértékben felelt meg a „Bethlen-kollégium“ az utolsó 30 év alatt egyfelől nagy alapítója akaratának és szellemének; másfelől, a mi ezzel egyértelmű, hogyan illik bele a jövő ezer év alapját képező nagy nemzeti fejlődés harmoniájába.*

E kérdések nagysága talán gondolkozóba ejthet egy pillanatra. De lelkiismeretünk szava már a másik pillanatban megnyugtatta feleli, hogy az előbbi kor krónikásának sej-

telme, ha nem is mindenben, de igen sok tekintetben valósult. Intézetünk a vagyoni válságok megszüntével fokozott mértékben teljesítette s teljesíti feladatát: a nemzet művelt és hazaszeretetlen kiváló elemeinek hathatós gyarapítását, az öntudatosan munkáló, nemzeti és emberi eszmékért lelkesülő polgárok sorának tömörítését a vagyontalan szülők gyermekeinek testi és szellemi táplálásával, összhangzatos nevelésével. Az igények fokozódásával lépést tartott az alapítványok szaporodása. Alig találunk évet, mely nemeslelkű alapítóink sorát ne szaporította volna.

A papnevelés, a „*verbi dei ministrorum copia*“ a nemessége nagyobb részéből kipusztított országrész regenerációját a legnemesebb, mert szellemi tulajdonokon alapuló, ujonczozás által folytatta tovább, s e korszak harmadik évtizedében addig nem ismert virágzásra jutott; s ha a legutóbbi években a szakadatlan csapások folytán válságos helyzetbe került is: az „ujabb felvirulás“-ra szükséges erők teljes mértékben meg vannak.

A főgimnázium az egész időszak alatt nemes versenyben mérkőzött hazánk rokon középiskolaival s a versenyben kifejtett munkáját, a kivivott eredményeket méltó elismerés kísérte minden illetékes oldalról. Fejlődésének még nem áll magaslatán; a kívánni való még sok. Ám a megkezdett irányból immár tisztán látjuk a tovább fejlődés utját, küzdelmekben edzett bizalommal keressük, s kétségtelenül meg is találjuk a haladás eszközeit.

Bizalmunkat csak fokozza az a tudat, hogy intézetünk törzsrészei mellett egy újabb, mondhatni vendégintézet: a *tanítóképző* is megélt s az adott viszonyokhoz mérten, főleg az utóbbi években, igen szép fejlődésnek indult; fölvirágzásához csak az illetékes helyről, az egyházkerület részéről, jövő hathatós támogatás hiányzik.

Bátran kimondjuk hát, hogy a Bethlen-kollégium az

utóbbi harmincz év alatt nagy lépést tett előre az „Ujabb felvirulás“ utján, hogy az ezer év végén belleillik a nemzeti fejlődés harmoniájába; s ha újabb csapások meg nem bénítják: a *második ezerben is* lépést fog tartani a haladó nemzettel.

„Adja meg ezt a hazánk és nemzetünk felett örökdő, igazságos és kegyelmes Isten!“

NÉVMUTATÓ.

- A**bend András 231.
 Ajtai Mihály 67.
 Antal János 101, 177.
 Apáczai Csere János 100.
 Apaffi Mihály fejedelem 18, 30.
 Aranka György 22, 78.
Bacsó Mózes 86, 87.
 Balázs József 83, 86, 163, 194, 231.
 Balogh Sándor 85, 86, 194, 231.
 Bánffy Albert br. 121.
 Barabás Miklós 34.
 Barabás Samu 87.
 Bari Zsigmond 194, 231.
 Bartalus János 194.
 Bartha Dezső 85, 86.
 Bartha János 194, 231.
 Bartha Lajos 82.
 Bartha Lajos 83, 87.
 Bartha Zsigmond 42, 159, 160, 161, 165, 192, 231.
 Bartók György 82, 129, 134, 142, 143, 144, 149, 154, 194.
 Bartos Gábor 87.
 Basa Mihály 226.
 Báthori Gyula 160, 192.
 Benedek Károly 87.
 Benkő János 121.
 Benkő Lajos 69, 194.
 Berde Sándor 83, 86, 142, 143, 144, 145, 154, 194, 232.
 Bertalan József 194.
 Bethlen Ferencz gr. 70.
Bethlen Gábor fejedelem 46, 78, 99, 135.
 Bethlen Géza gr. 24, 25, 75, 121, 134, 141, 142.
 Bethlen Imre gr. 68.
 Bethlen Imréné gr. 92.
 Bethlen János 18.
 Bethlen János gr. id. 113, 121.
 Bethlen Miklós 100.
 Bethlen Rózália gr. 92.
 Bihari István 232.
 Bihari Sándor 121.
 Binder József 232.
 Biró András 86, 87.
 Biró György 86, 87.
 Bitai Kálmán 194.
 Bocz József dr. 74, 142, 144, 149.
 Bod Benedek 65.
 Bod Péter 86, 100, 160, 193.
 Bodola István 67, 70.
 Bođola Sámuel 101, 102, 103, 227.
 Bodor Géza 86.
 Bodor János 83, 85, 86, 232.
 Bodrogi János 161, 193, 232.
 Bolyai Farkas 191.
 Boros Gábor 158, 160, 232.
 Boros János 67.
 Borsay Samu 161, 232.
 Botos István 233.
 Brassai Károly 86.
 Brencsán János 89.
 Bruck F. Frigyes 107.
 Bunsen 166.
 Bursian 181.
Csákány János 87.
 Csató János 25, 38.
 Cseh Zsigmond 65.
 Csekme Ferencz 83, 86.
 Cseresznyés Ödön 85, 86, 194.
 Csiszér Dániel 87.

- Csiszér Pál 194.
Csomor István 86, 87.
Csősz János 83, 194.
Csűrös Ferencz 86, 87, 145, 233.
Curtius 181.
Czeplédi János 194.
Damó István 83, 87.
Dancsházy Gusztáv 233.
Dániel Imre 67.
Dárdai Sándor 38.
Deák Ferencz 178.
Décsei Károly 103, 104, 105, 107, 111, 128, 129, 136, 154, 162.
Dégenfeld Gusztáv gr. 173.
Demes Péter 86.
Demeter Kálmán, lásd Gyulai D. Kálmán.
Demeter Mihály 85, 194.
Demeter Sámuel 113.
Diószegi Mór 85, 86.
Domanovszky Endre 179.
Donogány Jakab dr. 74.
Dósa Dénes 79, 82, 99, 158, 194.
Dózsa Elek 9, 15, 191.
Dózsa József 161, 162, 193, 233.
Ebergényi Kálmán 41.
Ebergényi Mózes 41.
Elekes Imre 87.
Elekes Károly 38, 39, 82, 98, 159, 166, 233.
Elekes Károly id. 121.
Elekes László 85, 233.
Eötvös József br. 177.
Faluvégi Albert 158, 194.
Farkas Károly 83, 194, 249.
Farkas Sándor 83.
Farnos Dezső dr. 67, 160, 161, 193.
Farnos Károly 233.
Fejes Áron 194.
Fenichel Sámuel 39.
Ferencz Samu 83, 86, 194, 233.
Fischer Ernő 181.
Fogarasi Albert 83, 159, 161, 168, 193, 195.
Fogarasi Béla 160, 161, 170, 193, 233.
Fortlage 181.
Fosztó Ferencz 22, 75.
Fülöp Ferencz 87.
Fülöp Géza 195.
Fülöp Károly 161, 193, 233.
Fúzi Sándor 82.
Gál Albert 41.
Gál Gergely 195.
Garda József 104, 105, 106, 127, 142, 144, 154, 162, 233.
Garda Kálmán 83.
Garda Samu 83, 161, 193.
Gáspár György 99.
Gáspár János 83.
Gáspár János id. 5, 26, 82, 104, 121, 162, 181, 226, 234.
Gáspár János ifj. 38, 41, 83.
Geréb Márton 99, 195.
Gergely Lajos 38.
Gönczi István 195.
Gönczi Samu 195, 236.
Gyárfás Albert 195, 237.
Gyarmathy Sámuel 96, 97.
Gyöngyösi János 178.
Gyulai D. Kálmán 39, 160, 193, 237.
Gyulai József gr. 67.
Gyulai Sándor 237.
Gyulai-Kunn 67.
Havadtői Mihály 195.
Hegedüs Ilona 152.
Hegedüs János 90, 96, 103, 104, 105, 106, 127, 142, 143, 152, 154, 162, 178, 237.
Hegedüs Lajos 187.
Hegedüs Sámuel 179, 187.
Hegedüs Zsigmond 237.
Hegyi Mózes 67.
Hegyi Péter 87.
Hegyi Sándor 99.
Helmhotz Herman 166.
Herepei Árpád 41.
Herepei Károly 39, 41, 79, 158, 171, 237.

- I**gnác László 86, 87.
Imreh Lázár 66.
Incze Dániel 101, 103, 237.
Incze Jenő 159, 193.
Incze Mihály 121, 226.
Jablonczaÿ Elek 67.
Jancsó József 38, 158, 171, 172, 237.
Jancsó Lajos 86.
Jancsó Pál 78.
Jancsó Sándor 86, 87, 147, 149, 154, 195, 237.
Jánosi Gábor 85, 195, 237.
Jánosi Zoltán 83, 87.
Jósika Miklós br. 183.
Jósinczy József br. 70.
Józsa Gyula 83, 87.
Józsa Sándor 86.
Józsa Zsigmond 82, 86, 87, 131, 134, 142, 143, 146, 153, 154, 195.
Juhász György 85, 195.
Kállai István 83, 86, 87.
Kasza Dániel 5, 42, 80, 158, 173, 181, 183.
Kazinczy Ferencz 79.
Kecskeméthy István dr 145, 154.
Kelemen Károly 158, 195.
Kemény Dénes br. 173.
Kemény Farkas br. 187.
Kemény Ferencz br. 10.
Kemény Gábor br. 173, 182.
Kemény Géza br. 41, 173.
Kemény Gyerő br. 82.
Kemény György br. id. 41.
Kemény György br. 38, 66, 68.
Kemény Gyula br. 41.
Kemény István br. 22 24, 25, 75, 113, 141.
Kemény János 100.
Kemény Simon br. 25.
Keresztes József 82, 84, 99, 111, 112, 126, 128, 129, 132, 136, 152, 154, 159, 160, 162, 195.
Kertész Mózes 195, 237.
Keszei Péter 68.
Király Mihály 226.
Kiss Albert 83, 86, 143, 195, 237.
Kiss József 195.
Kiss Pál 162, 193, 237.
Kiss Sándor 86, 195, 238.
Köblös István 85, 195.
Kóbori János 87.
Kölönte József 66.
Kolumbán János 195.
Koncz József 78.
Kónya Dénes 195.
Kónya Ferencz 160, 193.
Koós Ferencz 41.
Korondi Adolf 98.
Kósa Károly 195, 238.
Kosztka Viktor 79, 80, 82.
Köteles Sámuel 78.
Kovács Elek 99, 195.
Kovács Imre 85, 195, 238.
Kovács János 150, 195.
Kovács József I. 71.
Kovács József II. 66.
Kovács József 195.
Kovács József 195.
Kovács Jusztin 73.
Kovács László 86, 87.
Kovács Ödön dr. 82, 83, 84, 85, 86, 87, 97, 109, 110, 111, 112, 113, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 134, 137, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 152, 154, 155, 162.
Kövendi Dénes 83, 86.
Kövér András 195.
Kuenen 109.
Kulcsár János 195.
Kunn Géza gr. 148.
Lajos János 87.
Lakatos Róbert 195.
Lázár Imre 89, 161, 238.
Lázár István 161, 173.
Lengyel István 163, 195, 238.
Lészai Ferencz 121.
Lőrincz János 195.

- Lőrinczy Gábor 195.
Lőrinczy Miklós 195.
Losonczy József 41, 85.
Lőte Lajos 42, 76, 82, 158,
159, 160, 175, 176, 193.
Magyari Károly dr. 74, 80, 82,
159, 193.
Magyari Pál 76.
Makkai Domokos 36, 82, 143,
144, 154, 158, 162, 176,
193, 238.
Makkai Jenő 83.
Makkai László 83.
Málnási Ferencz 159, 193, 238.
Málnási Lajos 238.
Mária Thérézia, királynő 35.
Márk István 66.
Marosán János 83.
Máthé György 83.
Mentovich Ferencz 168, 176.
Mihályi Károly 5, 36, 80, 94,
96, 121, 127, 128, 130, 132,
136, 154, 158, 159, 160,
178, 179, 183, 187, 188,
190.
Miklós József 85, 86.
Mikó Imre gr. 10, 22, 25, 36,
37, 101, 117, 121, 141.
Miske József 66.
Molnár Albert 196.
Molnár János 196.
Molnár József 161, 193.
Molnár Lőrincz 87.
Moóré Károly 86.
Morágyi István 238.
Nagy Béla 196.
Nagy Elek 86.
Nagy Ferencz 82, 103.
Nagy Imre 196.
Nagy F. Károly 158, 161, 162,
191, 193, 238.
Nagy József (abódi) 83, 85, 86,
196.
Nagy Károly 86, 87, 129, 143,
144, 154.
Nagy Károly, 196.
Nagy Lajos 79, 82, 90, 128,
142, 149, 159, 160, 162, 180,
238.
Nagy László, 82.
Nagy Péter 103, 104, 112, 114,
121, 122, 132.
Nagy Sándor 38.
Nagy Zsigmond 86.
Németh Sándor 87.
Nipperdey 181.
Ocsvai Ferencz 103.
Odescalchi Géza herczeg 190.
Orbán Gábor 86, 196, 238.
Pagenstecher 166.
Pápai Páriz Ferencz, 100, 177.
Paszlavszky 168.
Pataky József ifj. 174.
Péchy Árpád 85, 86.
Pergő Celesztin 78.
Péterfi Albert 78.
Péterfi József 226.
Péterfi László 78.
Péter Károly 85, 87, 196.
Püskösti József 79.
Rannenhoff 109.
Reményi Ede 70.
Réthy Gábor 86.
Réthy Lajos 125.
Révay Pál 196.
Ritschel 187.
Sajtos Károly 39.
Salamon József dr. 101, 103,
184, 225, 226, 238.
Sámi László 239.
Sámuel Aladár 83, 87.
Sándor Domokos 82.
Sándor János 196.
Sándor József 83.
Sárkány Ferencz 121.
Sárpataki János 68, 71.
Sárpataki Zsigmond 68, 71.
Sáska János 78.
Schmidt György 158, 160, 239.
Scholtau 109.
Sebestyén Ferencz 87, 196.
Sebestyén Sándor 83, 85, 86.
Simon Ferencz 83.
Simon Zsigmond 196.

- Solymosi Lajos 86.
 Solymosi Lajos 98.
 Somkereki Miklós 82, 158, 196.
 Somogyi Jenő 196, 239.
 Splényi Henrik br. 79.
 Standner Mátyás 83.
 Sükösd Mihály 87, 196.
 Szabados Ede 161, 194.
 Szabó György 166.
 Szabó Jenő 83, 85, 87, 196.
 Szabó Sándor 86, 196.
 Szakács Imre 83.
 Szalay Ferencz 33.
 Szász Béla dr. 79, 80, 82, 114.
 Szász Béla 86, 87, 196.
 Szász Domokos 114, 122, 123, 124, 126, 141.
 Szász János 86, 87.
 Szász Károly, tanár 78, 94, 173.
 Szász Károly, püspök 79.
 Szathmári Károly, P. 3, 5, 18, 22, 30, 33, 36, 46, 58, 74, 82, 96, 97, 158, 177, 182, 183, 239, 258.
 Széchenyi István 80.
 Szécsi Ferencz 86, 87, 149.
 Székely Ferencz 82, 158, 159, 160, 161, 178, 184, 185, 194, 196.
 Szemerjai Károly 41.
 Szente József 158, 194, 239.
 Szilágyi Farkas 144, 149.
 Szilágyi Gyula 36, 37, 76, 134, 160, 162, 186.
 Szilágyi János 66.
 Szilágyi József 68.
 Szilágyi Sámuel 68.
 Szilvási László 68.
 Szoboszlai Mór 196.
 Szőcs Sándor 239.
 Szőke Zsuzsanna 68.
 Szotyori József dr. 69.
 Szuk György 158, 159, 239.
Takács János 166.
 Tankó Béla 87.
 Tárkányi György 87.
 Téglás Gábor 82.
 Teleki Anna gr. 69.
 Teleki Domokos gr. 10, 181, 227.
 Teleki Géza gr. 181.
 Teleki Sámuel gr. 69, 70.
 Thamó Gyula 83, 86.
 Thomé 168.
 Thoroczkay Pál 78.
 Tisza Kálmán 183.
 Tisza László 36, 113, 120, 121.
 Tordai Mária 68.
 Török Bertalan 41.
 Török János 101.
 Törös Mózes 85, 86.
 Tothfalusi József 86, 87.
 Tóth Sámuel 130.
 Tróznér Lajos 86, 87.
 Tunyogi János 86, 87.
Ugron István 187.
 Ujvári István 86.
Vadadi Filip László 68.
 Vajda Ferencz 83, 86, 87, 196.
 Vajda Simon 94, 96.
 Vajna Ádám 158.
 Vajna Antal 127, 128, 154, 158, 159, 178, 185, 187, 188, 189, 194, 239.
 Varga József 160, 161, 239.
 Váró Ferencz 82, 83, 86, 89, 160, 162, 173, 179, 189, 196.
 Vásárhelyi Boldizsár 83, 86.
 Vásárhelyi Lőrincz 85, 86, 196, 239.
 Vass Béla gr. 41.
 Vén Mihály 85, 86, 196, 239.
 Veress Bálintné 66, 70.
 Veress Károly 196.
 Veress Sándor 85, 86, 196.
 Vincze Dániel 158, 161, 192, 194.
 Vinczi Domokos 86, 196!
 Viski Gyula 83, 87.
 Vitus Lajos 196.
 Vizi István 79.
 Volgemuth kormányzó 5.

Wass Albert gr. 175.

Wass Béla gr. 175.

Weress Sándor 196.

Zayda János 159, 239.

Zayzon Ferencz 161, 162, 194,
239.

Zayzon János 87.

Zayzon Károly 158, 196.

Zayzon Lajos 86, 196, 239.

Zeyk Ádám 82.

Zeyk Dániel 25, 41.

Zeyk Gábor 41.

Zeyk József br. 24, 25, 75,
141, 142, 226.

Zeyk Kálmán 41.

Zeyk Károly 23, 24, 25, 75
122, 141, 226.

Zeyk Miklós 172, 181.

Zoványi Jenő 147, 149.

Zudor Ákos 68.

Zycha János 239.

Zsigmond Károly 86.

TÁRGYMUTATÓ.

Bevezetés. Történeti előzmények 3 lap.

ELSŐ RÉSZ.

I. szakasz. *Kormányzat.*

I. Felügyelő, kormányzó és igazgató hatóságok az erdélyrészi ev. ref. egyházkerület fő- és középiskoláiban 1872-ig	8 »
II. Az egyházkerületi állandó igazgató-tanács mint legfőbb kormányzó testület	13 »
III. A felsőbb iskolák: fő- és középiskolák önkormányzati jogairól és keblit legfőbb felügyelő, intéző testületéről	14 »
IV. Az elüljáróság hatásköre	16 »
<i>Gondnokok</i>	17 »

II. szakasz. *A tanárkarok.*

<i>A közös tanárkar</i> (érintőleg a többi tanártestületek)	26 »
---	------

III. szakasz. *A kollégiumi épületek*

30 »

IV. szakasz. Gyűjtemények

36 »

1. Könyvtár	36 »
2. Természetrizai gyűjtemények	38 »
3. Ásvány-, kőzet-, kővület- és régiségvár	41 »
4. Éremvár	41 »
5. Természettani szertár	42 »
6. Philologiai és történelmi musaeum	42 »
7. Rajzszertár	44 »
8. Tornaszertár	44 »
9. Zenezertár	45 »
10. Ifjúsági könyvtár	45 »

V. szakasz. *A bennlakás* (Internatus). Magántanítói rendszer

46 »

VI. szakasz. *A tanulók segélyezése*

57 »

1. Élelmezés	63 »
2. Stipendiumok	65 »
3. Pályadíjak és pénzjutalmak	69 »
4. Egészségügyi segélyezés	70 »
5. Könyvjutalom és papirsegély	71 »
6. Iskolai díjak elengedése	71 »
7. Közvetett segélyezés	72 »
8. Összegező kimutatás a segélyezés főcímei szerint	72 »

VII. szakasz. *Egészségügy*

73 »

VIII. szakasz. *Vagyonügy*

74 »

IX. szakasz. *Ifjúsági egyesületek.*

1. Általános ifjúsági kör	78 lap.
2. Theologiai önképzőkör	83 »
3. Gymnasiumi önképzőkör	88 »
4. Gymnasiumi tornakör	89 »
5. Tanítóképezdei önképzőkör	89 »
6. Tanítóképezdei dalkar	90 »
7. Theologiai dalkar	90 »
8. Gymnasiumi vegyeskar	91 »
9. Ifjúsági zenekarok	91 »
10. A theologusok önképző egyesülete	93 »

MÁSODIK RÉSZ.

A főiskola a. kötő részei.

I. sz. A jogi tanfolyam	94 »
II. » Theologiai akadémia	99 »
III. » A főgymnasium	155 »
A) A tanárokról	155 »
B) A tanulókról	197 »
C) Tanterv; tankönyvek	212 »
IV. Tanítóképző intézet, gyakorló és elemi iskola	225 »
A) Tanítóképző	225 »
1. Alapítatás	225 »
2. Szervezet	229 »
3. Tanárok, tanítók és tantárgyaik	231 »
4. Tankönyvek	239 »
5. Tanulók	245 »
6. Képesítések	249 »
7. Gyakorlati képzés és kép. külön gyűjtemények	253 »
B) Elemi iskola	255 »
Zárszó	258 »

JAVÍTÁSOK.

25. lapon : 1865-ben	helyett	1895-ben.
73. » alul a 15. sorban 9	»	8.
76. » felül a 11. sorban haladást	»	halasztást.
76. » alul az 1. sorban 3	»	9.
144. » alul a 8. sorban Ödönnek	»	Ödön.
150. » alul a 4. sorban 1896.	»	1866.
157. » felül a 13. sorban 75.225.	»	75—225.
159. » felül a 16. sorban 5:7	»	5—7.
203. » alul a 13. sorban gédelgetett	»	dédelgetett.
208. » alulról a 3. sorban ország	»	ev.ref.egyház.
213. » felül a 6. sorban tanitványokból	»	tanitmányokból.
213. » felül a 10. sorban tanitványok	»	tanitmányok.

